Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Tudástermelők, kapuőrök és véleményvezérek

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Kultúra a digitális forradalom idején / 3. kötet

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Tudástermelők, kapuőrök és véleményvezérek

SZERKESZTETTE

Hermann Veronika, Gács Anna,

Hamp Gábor, Bárány Tibor

TYPOTEX

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Ez a mű a Creative Commons 4.0 Magyarország Nevezd meg! – Így add tovább! licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

© Deczki Sarolta, Fiáth Heni, Keszeg Anna, Kuti Csongor, Müllner András, Nistor Laura, Pál Eszter, Sári B. László, Sidó Anna, Varga Krisztina, Zemplén Gábor, Typotex, Budapest, 2022
Szerkesztés © Bárány Tibor, Hamp Gábor, Hermann Veronika, Gács Anna, 2022
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 493 190 4

A borító Orr Máté *Vacsora egy személyre* (2019) című festményének felhasználásával készült.
A kiadó köszönetet mond a művésznek, Berdefy Brigittének és Gábornak, valamint a Várfok Galériának.

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a *www.typotex.hu* és a *facebook.com/typotexkiado* oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zsuzsa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Németh Kinga
Felelős szerkesztő: Leiszter Attila
Borítóterv: Weiszer Márk
Készült a Multiszolg Bt. nyomdájában
Felelős vezető: Kajtor Bálint

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Tartalom

Előszó *(Hermann Veronika, Gács Anna, Hamp Gábor, Bárány Tibor)* 7

I. Tudástermelők

Zemplén Gábor: *A tudástermelésről – leendő kapuőröknek. A tudománytanulmányok hozzájárulása a tudományos kommunikáció megértéséhez* 13
Pál Eszter: *Szakértők és amatőrök a kommunikációs forradalmak idején* 27
Kuti Csongor: *A tudás demokráciája – a demokrácia tudása* 38

II. Kapuőrök

Fiáth Heni: *A demokratizálódás nem teremt egyenlőséget* 49
Sidó Anna: *Kurátori tudások off/on. Múzeumi kiállítások virtuális térben* 60
Varga Krisztina: *A kapuőrök nyitása – részvételiség a múzeumban* 68
Müllner András: *A toronyház lekerekítése. Két művészetalapú (mozgóképes) részvételi akciókutatás összehasonlítása a részvételi alanyi funkciók szempontjából* 78

III. Véleményvezérek

Deczki Sarolta: *Az író mint influenszer* 95
Sári B. László: *Túltermelési válság és kritikai felhatalmazás* 106
Keszeg Anna: *Kulturális elitek a divatiparban* 118
Nistor Laura: *Az életkor és divat értelmezései a digitális korban. A harmadik életkortól a cselekvő divatnagyikig* 128

A kötet szerzői 139

www.interkonyv.hu

© Typotex Kiadó

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Előszó

A digitális technológia elterjedése nemcsak a hétköznapok antropológiai és mediális szerkezetét, hanem a társadalom egyes csoportjainak attitűdjeit is megváltoztatta, sőt, gyökeresen átalakította. Nincs ez másképpen a szakértői tudás korábban megkérdőjelezhetetlennek és kanonikusnak tartott, hierarchikus struktúrákat létrehozó társadalmi képzeteivel sem.

Bizonyára mindenki ismeri a több millió sportszakértőről, virológusról, politológusról keringő szellemeskedéseket, amelyek a digitális és virtuális térben könnyen megjeleníthető, azonban nehezen adaptálható tudásokat figurázzák ki. A közel két éve tartó járványhelyzet tovább fokozta a felszínes tudások okozta krízishelyzetet. Nemcsak a valós társadalmi térből a virtuálisba húzódó, sokak szerint kevésbé hatékony tanulási és munkavégzési folyamatok elterjedése miatt, hanem azért is, mert a kollektív társadalmi trauma értelmezését és kezelését a különböző nyilvános diskurzusok résztvevői ilyen-olyan rendű és rangú *szakértőktől* várják – miközben a szakértői tudás presztízse a jelek szerint soha nem látott mélységekbe süllyedt.

A tudástermelés és -közvetítés folyamatainak átalakulása a kortárs társadalomtudományos diszciplínákat fontos kérdések feltételére sarkallja. Mit jelent a hozzáértés és a szakértői tudás egy olyan világban, amelyben – a digitális fordulat önképe szerint – *elvileg* bárki könnyedén hozzáférhet a speciális információkhoz? Milyen szerepe van a professzionális szakértői ismereteknek a társadalmi térben és a hétköznapi életben? Melyek azok a tudások, amelyek hamarosan feleslegessé vagy csereszabatossá válnak? Milyen változásokat eredményeznek ezek a folyamatok a művészetek, a tudományok, a fogyasztói kultúra és a politikai tér viszonyában? Milyen identitásmodellek tudják felvenni a versenyt a digitalizáció okozta változásokkal? Milyen kommunikációs gyakorlatok képesek meggyőzően közvetíteni a szakértői tudást a laikusok számára? Kötetünk tanulmányai – általában konkrét példák elemzésén keresztül – ezekre a kérdésekre keresik a választ. A szerzők higgadtan számba veszik, mi mindennel jár és milyen további változásokat hozhat a saját tudásterületükön a szakértelem devalválódása, és mennyiben írható mindez a technológiai környezet átalakulásának számlájára.

Zemplén Gábor tanulmánya a tudományos tudás létrejöttének „társas-társadalmi" aspektusaival foglalkozik. A szerző részletesen áttekinti a tudomány- és technológiatanulmányok mint önálló diszciplína fejlődését és legfontosabb eredményeit. E szak-

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

terület képviselői azokat a folyamatokat tanulmányozzák, amelyek során a korlátozott anyagi forrásokkal rendelkező, lokális kulturális kontextusban működő tudósok globálisan elfogadott következtetésekre jutnak. A tudománytanulmányok módszertana a tudományos kommunikáció makroszociológiai – többnyire kvantitatív és politikai vonatkozású – korai megközelítéseitől a tudósok kommunikációjának kvalitatív leírását segítő módszerek felé mozdult el. Zemplén tanulmánya a terület technokrata és kritikai irányzatait is bemutatja; ezek egyebek mellett a személyes kommunikáció és a technológiai eszközök közvetítésével zajló interakciók szerepére koncentrálnak a tudástermelésben.

Pál Eszter írása a történeti rátekintés kijózanító tágasságával megmutatja, hogy a szakértői tudás presztízsének változása miatt érzett pánik korántsem egyedi jelenség, hanem jól felismerhető tudásszociológiai mintázatot mutat. Érdemes megvizsgálni a hasonló eseteket, mert így talán nem fogjuk azt gondolni, hogy nincsenek eszközeink a tudományba és a szakértői tudásba vetett bizalom fenntartására – még ha a konteók és az álhírek új áradásának idején a technológiai és bizalmi környezet megváltozása éppen lebontani látszik a tudomány intézményrendszerét és tudásformáit.

Kuti Csongor tanulmánya áttekinti a tudás internet előtti demokratizálódásának folyamatát (szót ejtve annak demokráciára kifejtett hatásáról is); majd a szerző azt a kérdést tárgyalja, hogy az internet, ezen belül is elsősorban a közösségi média elterjedése milyen változást okozott a tudástermelésben és -közvetítésben (a „tudományos" YouTube-csatornák példájával illusztrálva); végül pedig amellett érvel, hogy a tartalmi szempontú normatív beavatkozások potenciálisan káros hatásokhoz vezethetnek. A szerző álláspontja szerint a korlátozó-szankcionáló politikák veszélyes tévutat jelenthetnek, amelyek inkább tűnnek alkalmasnak a hagyományos hatalomkritikus diskurzusok elhallgattatására, mint az ártalmasnak ítélt tartalmak visszaszorítására.

Fiáth Heni tanulmánya – ahelyett, hogy újra feltenné a kérdést, vajon a digitalizáció, a hálózatiság, a médiakonvergenciák beváltották-e a technológiaváltáshoz fűzött korai reményeket (mindannyian tudjuk a választ: nem, vagy nem úgy) – a technológiák életútjának mintázatait kutató konceptualizációkat tekinti át. Ennek a vizsgálatnak a legmeghökkentőbb felismerése, hogy bár Simmel és Tarde óta sok mindent tudunk a terjedések, a diffúziók mintáiról és azok következményeiről, valójában nincs átfogó keretelméletünk a technológiák elterjedésének megragadására, holott éppenséggel erre volna szükségünk a különböző víziók és remények józan értékeléséhez.

Sidó Anna írása a múzeumi gyakorlat napi dilemmái felől teszi fel azt a kérdést, hogy a múzeumok digitalizációja – ami nem csupán csinos weboldalakat jelent, hanem a hagyományosan efemer kiállítás petrifikálódását is a virtuális térben – milyen feladatok elé állítja a kurátort, akinek a tudása nem pusztán művészettörténeti karakterű, hanem a tudás térbe komponálásának készségeit is magában foglalja. A zugok, a fordulások,

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

az egymás mellé helyezések jelentéseket teremtenek a múzeumban; az online kiállítás a befogadóterüktől megfosztott tárgyak képeinek rossz felbontású, szakadozó, kétdimenziós díszlete csupán. Hogyan tudja a kurátor megőrizni, megújítani értelemtulajdonító és jelentésképző szaktudását a terétől megfosztott dimenzionalitásban?

Varga Krisztina tanulmánya szintén a múzeumi tudástermelés és tudásmegosztás átalakulását mutatja be egy történet ismertetésével: az oxfordi Pitt Rivers Múzeum egy maszáj törzs képviselőivel együttműködve újraértelmezte, új összefüggésekbe helyezte a kolonialista konnotációkat idéző tárgygyűjteményét. Az európai tudomány képviselői és a törzs közötti kommunikációban kulcsszerepet játszottak a részvételi videós módszerek, melyek a törzsön belüli kommunikációt és a tudás birtokosainak kétféle csoportja közötti közlekedést is elősegítették, illetve fontos funkciót töltöttek be a szélesebb közönség tájékoztatásában. A folyamat bepillantást enged abba, hogyan alakulnak át a tudástermelés szerepkörei, hogyan válik szakértői tudássá az őslakosok hitvilága, élő kulturális gyakorlata, másfelől pedig, hogyan készteti ez történelmi-kulturális önreflexióra a nyugati tudományos tudás képviselőit.

Müllner András írása azokról a mozgóképes kísérletekről szól, amelyek során a művész/kutató átértelmezi a hagyományos dokumentumfilmes „kapuőri" szerepet, és másokkal együtt készíti el a művet. Ezeknek a projekteknek a digitális kor előtt is szerteágazó (például néprajzi-antropológiai, aktivista) előzményei voltak, melyekben felfedezhetjük „a tudás közösségi létrehozásának" szándékát. A részvételi mozgóképben közreműködő, azaz élettapasztalatával mint tudással a közös műhöz hozzájáruló aktornak, illetve közösségének azonban a különböző technológiák szintjén más és más típusú lehetőségei vannak tudása performálására, megosztására, a közös tudás megkonstruálására. Katerina Cizek kanadai antropológus és dokumentumfilmes *Toronyház* című projektje több részből álló interaktív web-dokumentumfilm, amely a korszak netes fejlesztéseit hasznosította. A tanulmány a kanadai projektet egy magyar kezdeményezéssel hasonlítja össze, Keserue Zsolt, Polyák Levente és Dénes Ágnes Dóra *Lekerekítés* című munkájával, amely a magyar lakótelepi térkultúrát vizsgálta és dokumentálta. A két projekten keresztül a szerző azt a kérdést vizsgálja, hogy miben állhat az autentikus részvételiség – szembeállítva a digitális környezet kínálta interaktivitás hétköznapi fogalmával.

Deczki Sarolta tanulmánya egy két évszázados magyar kulturális hagyomány, a „vátesz" író és a mai írók közösségi médiabeli aktivitásának összefüggéseit vizsgálja. Két író, Péterfy-Novák Éva és Jászberényi Sándor facebookos aktivitásának elemzésével azt mutatja meg, hogy ezek csak részben illeszkednek a kortárs celebritások közösségimédia-aktivitásának mintái közé, sajátos influenszer-tevékenységük erősen támaszkodik az olvasók ama 18. századi gyökerekkel bíró várakozására, hogy az író valamilyen kitüntetett tudás birtokosaként adjon útmutatást a közélet kérdéseiben.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Sári B. László írása az amerikai irodalmi piacon és az amerikai irodalomkritikai diskurzusban jelen lévő vitákat és ellentmondásokat veszi sorra. Az elemzés két szinten zajlik. A szerző megvizsgálja, hogy a kritika működése és az irodalmi intézményrendszer átalakulása milyen hatást gyakorolt a kánonra, figyelembe véve a társadalmi és mediális válságokat is, amelyek az irodalom tudományos és piaci rendszerét alapvetően átalakították. A szöveg emellett számos konkrét példán keresztül illusztrálja a felvetett elméleti problémákat, elsősorban a népszerű (vagy *midcult*) irodalom kortárs termékeiből válogatva.

Keszeg Anna tanulmánya azt vizsgálja, hogy a divat iparági és elméleti hierarchiájában milyen változást eredményez a „profi" és az „amatőr" fogalmának átalakulása a digitális fordulat után. A szöveg nemcsak a divatelmélet és fogyasztásantropológia fontos belátásaival ismerteti meg az olvasót, hanem a globális pandémia hatásairól is szót ejt – arról, hogy a világjárvány miféle töréseket okozott a divatipar, a divatmédia és a divatrendszerek területén a társadalmi imagináriusban.

Nistor Laura tanulmánya ugyancsak a kortárs divat- és fogyasztáselmélet diskurzusaival foglalkozik, és azt a kérdést vizsgálja, mit jelent a divat világában az *ageizmus,* vagyis az életkori alapú diszkrimináció. A divat és média az 1960-as évektől kezdve kapcsolódik össze egymással úgy, ahogyan ma ismerjük: ekkortól beszélhetünk arról, hogy a divat a fiatalság „ügye", a fiatalság és a szépség pedig a legfontosabb esztétikai magyarázóelv a területen. Mindez azonban számos – akár az anyagi, akár a társadalmi tőke szempontjából relevánsabb – csoportot kizár a divat fősodrából. Nistor cikke a digitális technológia és a társadalomtörténeti minimum alakulására koncentrálva részletesen elemzi, hogyan jelenik meg egyre több életkori csoport a kortárs divat mediális tereiben.

Kötetünk tanulmányai eredetileg előadásként hangzottak el a 2021. március 4–5-én – hivatalosan a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, a gyakorlatban pedig az ismert okok miatt online formában – megrendezett, *Tudástermelők, kapuőrök és véleményvezérek – Szakértelem a digitális nyilvánosságban* című konferencián. A tanácskozás a 2019-ben útjára indult, a BME Szociológia és Kommunikáció Tanszéke, valamint az ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszéke közös szervezésében megvalósuló *Kultúra a digitális forradalom idején* elnevezésű eseménysorozat harmadik állomása volt. A legnagyobb örömünkre szolgál, hogy jelen kötet immáron a harmadik a sorban, azaz nem túlzás könyvsorozatról beszélni.

Hermann Veronika, Gács Anna, Hamp Gábor, Bárány Tibor

www.interkonyv.hu

© Typotex Kiadó

I. Tudástermelők

© Typotex Kiadó

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Zemplén Gábor

A tudástermelésről – leendő kapuőröknek

A tudománytanulmányok hozzájárulása a tudományos kommunikáció megértéséhez

Bevezetés

A második világháború után a tudástermelés rendszereinek megértése és a rendszer megfelelő szabályozásának igénye több kutatási területet hívott létre.[1] A dinamikusan fejlődő diszciplínák egyikét gyakran tudománytudományoknak nevezik.[2] Számos érdekes kutatási kérdéshez vezetett azon folyamatok tanulmányozása, amelyek során a korlátozott anyagi forrásokkal rendelkező, lokális kulturális kontextusban működő tudósok globálisan elfogadott következtetésekre jutnak. A szakma első képviselői 1975-ben alapították meg a 4S Társaságot (Society for Social Studies of Science), amelynek mára több mint 1000 tagja van, és a *Social Studies of Science* című nagy presztízsű folyóiratot működteti. Már a kezdetek kezdetétől multidiszciplinaritás és nemzetköziség jellemezte a területet, továbbá módszertani rugalmasság, amely lehetővé tette, hogy alkalmazkodjon az előre nem látható (helyi) körülményekhez, a technotudomány fejlődéséhez és a kortárs társadalmak legváratlanabb és legnagyobb kihívást jelentő változásaihoz.

A tudományos kommunikáció tanulmányozása során komoly kihívást jelent, hogy a reprezentációs eszközök is együtt fejlődnek a tudománnyal, és a tudománytudományoknak lépést kell tartaniuk a fejlődéssel. A tudomány-tanulmányok a tudományos

[1] Az itt bemutatott kutatási irányzat párhuzamosan fejlődött a tudásdiffúzió modelljeivel (Lerner és Stern 2012). A szabadalmakra, valamint a technológiai innovációra összpontosító terület is hatást gyakorol a szakpolitikai döntésekre, de ezt a jelenséget a tanulmányban nem vizsgálom.

[2] Egy időben más, ígéretesnek tűnő címkéket is használtak, mint például „a (tudományos) tudás szociológiája" (SSK) vagy „tudomány- és technológiatanulmányok" (*science and technology studies,* STS), esetleg „tudomány, technológia és társadalom" (szintén STS); ezek közül néhány mára kiment a divatból. Sokan fel is hívják a figyelmet a terület fogalmi és terminológiai újításainak gyors változására, illetve arra, hogy a terület „elvesztette minden érzékét a jól ellenőrzött nyelvhasználat iránt. Az STS szakzsargon és a javasolt újrafogalmazások felezési ideje egyre rövidebb és rövidebb…" (Ibarra és Mormann 2003: 246.).

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

kommunikáció makroszociológiai – többnyire kvantitatív és politikai vonatkozású – megközelítéseitől a tudósok kommunikációjának kvalitatív leírását segítő módszerek felé mozdultak el. A diszciplináris fókusz fokozatos eltolódása jól érzékelhető, ha összevetjük egymással a szakma kézikönyveit. A *Handbook of Science and Technology Studies* (1995) második kiadása informatív fejezeteket tartalmaz a laboratóriumi etnográfiákról, és jól bemutatja a tudománytudományok endemikus hagyományait, amelyekre egyaránt jellemző az oktatás, a technológiák és az állam iránti „technokrata" érdeklődés és a szoros kapcsolódás a „kritikai" hagyományokhoz, például a feminista kritikához. A harmadik, 2008-as kiadás a legjobb kiindulópont a tudományos kommunikáció szempontjából releváns interdiszciplináris fejlemények, a szociológiai és nyelvészeti, retorikai, vagy épp társas episztemológiai és információtechnológiai szempontok áttekintéséhez. A Keith és Rehg (2008) által írt fejezet például feltérképezi azokat a „határfogalmakat", amelyek elősegítették a társadalomtudományok, valamint a retorika, a diskurzuselemzés, a filozófia és a logika, a nyelvészet és az informatika közötti interdiszciplináris „kereszt-megtermékenyítést". A társaság kézikönyvének legújabb, negyedik kiadása (Felt et al. 2017) jól mutatja, hogy mára a tudományterület transzkontinentális hálózatot hozott létre, amely a felhasználóra, azaz az állampolgárra, valamint a tudomány, a technológia, a hatalom és az információ sajátos konstellációira összpontosít. Vagyis témájában igen közel áll a KDFI 2021-es konferenciájának tematikájához.

Az új évezredben a tudományterület mindinkább a tudományos kommunikáció normatív aspektusaival foglalkozik, ezért megnőtt a szakpolitikai szempontból releváns elemzések száma. A megközelítések sok ponton átfednek a tudománykommunikáció területével (az érdeklődésre számot tartó témák áttekintését lásd Jamieson et al. 2017), és a terület a jelenlegi tudásstruktúrákat érintő legújabb kihívások, az antidemokratikus és az „igazság utáni" forgatókönyvek kezelésének fontos szereplőjévé vált (Sismondo 2017). A „nyílt tudományról" és a Science 2.0-ról, a platformkapitalizmus és a tudomány összefonódásáról, valamint a jelenlegi kihívásokról lásd Philip Mirowski 2018-as tanulmányát. Bár a KDFI-konferencián tartott előadásomban („Tudománykommunikáció torzítások nélkül?") mind a tudástermelés folyamatait, mind az állampolgári perspektívát és a kapuőrök változó szerepét/funkcióját érintettem, jelen tanulmány elsősorban a *tudományon belüli* kommunikációt és annak elemzési hagyományait vizsgálja. Felhasználva egy hosszabb kézikönyvfejezet számos részletét (Zemplén 2019), a terület makroszociológiai tanulságaival és a konstruktivista esettanulmányok változataival foglalkozom részletesebben, válogatva a terület technokrata és kritikai irányzataiból. A tudományos kommunikáció tanulmányozását, a személyes kommunikáció és a technológiai eszközök szerepét emelem ki a tudástermelésben.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A tudományos kommunikáció elemzésének nagy léptékű perspektívája

Aligha gondolhatja bárki is, hogy a „társas-társadalmi" aspektus *lényegtelen* volna a különféle tudások kialakulásában, de nem könnyű megmondani, hogy a társadalmi tényezők pontosan *hogyan* játszanak fontos szerepet – akár a lehető „legobjektívebb", tudományos tudásfajták esetében is. Egyes szakértői csoportok néhány, mások több ezer főt számlálnak. Ezt a távolságot nem lehet valamiféle egységes módszertannal áthidalni, így természetes, hogy a megközelítések között jelentős különbségeket fedezhetünk fel a tekintetben, hogy a tudományos kommunikáció mely aspektusait és hogyan vizsgálják. A tudományos kultúrák *méretbeli* különbségei miatt eltérő módszertanok lehetnek optimálisak: a társadalomtudós fókuszálhat a kis csoportokban zajló szóbeli kommunikációra, vagy épp a heti több mint egymillió letöltéssel rendelkező nagy fájltárhelyek működésére, mint amilyen például az *arXiv* preprint-tárhely, amely már a szövegek automatikus osztályozását is elvégzi.

A „klasszikus" tudományszociológia a kezdetektől fogva érdeklődött a nagy léptékű struktúrák iránt; az ún. „első hullám" kutatói kidolgozták a tudományos kommunikáció időben kiterjedt, gyakran kvantitatív elemzésének módszereit.[3] Ilyen jól számszerűsíthető jelenségek voltak, hogy a tudomány növekszik, a munka és a figyelem eloszlása egyenlőtlen, a termelt tudás eljutását a fogyasztóig számos szűrő korlátozza, vagy hogy a tudástermelésben szakterületenként igen eltérő lehet a legújabb eredmények jelentősége. Ezek a „klasszikus" meglátások máig fontosak, azonban az utóbbi évtizedek folyamatai alapján érdemes némi kiegészítést fűzni hozzájuk.

A tudomány növekszik, továbbá a modern tudomány megjelenése óta a tudósok össznépessége gyorsabban növekszik, mint a nem tudósoké (Price 1979). A tudomány méretének legtöbb mutatója a 17. század végétől körülbelül 15 évenként megduplázódott, és *összességében* mintegy 1000-szeresére nőtt az elmúlt 150 évben. A valaha élt tudósok fele az elmúlt másfél évtizedben dolgozott, egy 45 éven át működő tudós az eddig élt tudósok több mint 90%-ának kortársa. Mivel a tudomány a társadalom intézményesített alrendszere, amely gyorsabban növekszik, mint az általános népesség, és mivel a növekedés elkerülhetetlenül növekvő specifikációhoz vezet, az egész rendszer egyre bonyolultabbá és nehezebben követhetővé válik. A komplexitás növekedésével egyre jelentősebb az *episztemikus függés,* a szakértők kiszolgáltatottsága más szakértők-

[3] Az első, második és harmadik hullám megkülönböztetését Collins és Evans (2002) vezette be, bár a tudomány mint társadalmi intézmény működésének szisztematikus vizsgálata már jóval a második világháború előtt is fontos felismeréseket hozott, és érdekes egyenlőtlenségeket tárt fel a kommunikációban. Lotka (1926) megfigyelte, hogy az összes publikáció többségét a tudósok kis része írja, és a szerzők több mint fele csak egy cikket ír.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

nek. Bár a demográfiai növekedés lassul, a tudományterületek heterogenitása fontos jellemzője maradt a tudománynak, a publikációk és az adatok mennyisége gyorsan nő.

A tudományban *a fiatalabb korosztályok létszámukat tekintve felülreprezentáltak,* és a fiatalos demográfia ellenére az idősebb, *már híres kutatók több figyelmet kapnak,* mint amennyi a munkából való részesedésük. A „már elismertek", azaz általában az idősek iránti figyelem elfogultságát Robert Merton (1968) egy bibliai idézet (Mt 13,12) alapján Máté-hatásnak nevezte: „Akinek van, annak még adnak, hogy bőségesen legyen neki, de akinek nincs, attól még azt is elveszik, amije van." A már elismertek általában ma sem túl fiatalok, de egyre nagyobb a jelentősége a külső tudományos kommunikációnak, a tudós „brandjének", akár blogok, akár ismeretterjesztés formájában.

A termelt tudás terjedését sokféle szűrő korlátozza. A közölt (folyóiratcikkekben publikált) tartalmak hatalmas, állandóan növekvő mennyisége miatt az egyéneknek (akiknek korlátozott a kutatási idejük), de az intézményeknek is (amelyeknek korlátozott anyagi források állnak rendelkezésükre) szelektálniuk kell az elvégzendő kutatási feladatok között. Az 1960-as években Price egy több mint 30 000 tudományos folyóiratot vizsgáló tanulmányában megállapította, hogy a könyvtárak érdeklődésének fele a „legtekintélyesebb" 170 folyóiratra összpontosult. Az idézettségi mintázatokban is jelentősek voltak az egyenlőtlenségek: a legtöbb dolgozatot soha nem idézik, és néhány befolyásos dolgozat sok elismerést kap (Price 1979).[4] A terjesztés torzításai a digitális forradalommal sem szűntek meg, az áttérés a papíralapú formátumról a főként internetalapú kutatásra az egyenlőtlenségek kialakulásának további mechanizmusait hozta létre. Paul Ginsparg, a mérföldkőnek számító *arXiv* fizikai preprint szerver alapítója például megjegyezte (2011: 147):

> Az arXivon láthattuk, milyen nem szándékolt hatásai vannak annak, ha egy globális kutatóközösség naponta ugyanazt az információt ugyanarról a felületről kapja meg. A sorrend, amelyben az előzetesen benyújtott új publikációk megjelennek a napi összefoglalóban, ha csak egyetlen napra is, de erősen befolyásolja az olvasóközönséget az adott napon, és mérhető nyomot hagy az idézettségi adatokban még hat évvel később is. Egyes kutatók, akik ezt jól tudják, a publikációk leadását úgy időzítik, hogy azok közvetlenül a délutáni határidő után érkezzenek meg, hogy a következő napi értesítőben a lehető legjobb helyen szerepeljenek. A „népszerű" anyagokat hosszabb időn keresztül kiemelő szűrők tovább súlyosbítják ezt a hatást.

[4] Más területeken is találtak diszciplináris különbségeket, például a különböző elutasítási arányokban. Merton tanulmánya szerint a biológiai, fizikai és geológiai tudományterületek tekintélyes folyóirataiban sokkal alacsonyabb volt a visszautasítási arány (a kéziratok 20-30%-a), mint az irodalom, a filozófia, a politikatudomány, a szociológia és különösen a történelem területén, ahol a visszautasítási arány 90%-os volt (Zuckermann és Merton 1971).

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A tudományos kutatások elfogultságának csökkentése érdekében egyes online archívumok ma már óvintézkedéseket tesznek a „csordahatás" csillapítására. Figyelnünk kell arra is, hogy sok tartalom nemcsak szűrt, hanem módosított is, tehát egy tény jellemzően eltorzítva jut el a fogyasztókhoz.

A különböző területeken az új eredmények átvételének gyorsaságában jelentős különbségek mutatkoznak. Egyes tudományágakban a kutatók által használt közvetlen tudásbázis naprakészebb és frissebb, mint más területeken. A Price-index azoknak a publikációknak az arányát adja meg, amelyeket egy adott tudományterület vagy tudományág szakmai folyóirataiban idéznek, és amelyek nem régebbiek 5 évnél. Az összes idézettség számához viszonyítva Price jelentős eltéréseket talált: a fizikához hasonló tudományok esetében 60–70%, míg a filozófia esetében csak 20% a rendszeresen idézett tanulmányok aránya.

A kvantitatív tudományszociológia által feltárt egyenlőtlenségek *leíró* aspektusa helyett általánossá vált az adatok *normatív* felhasználása, és a tudományszociológiai vizsgálatok „első hullámából" egy többé-kevésbé önálló kutatási terület nőtt ki. A szcientometria olyan kommunikációs gyakorlatokra összpontosít, mint az idézés, amelyek könnyen számszerűsíthetők, és lehetővé teszik a tudományos teljesítmény mérését a publikációk számolásával és rangsorolásával, impakt faktorok (a publikálástól számított általában két éven belüli idézések) és más mutatók, származtatott indexek (mint a Hirsch-index) kiszámításával. Az új évezredre a szcientometria a kutatási hagyományok különbségének *leírása* helyett a tudományos teljesítmény *értékelésének* fő eszközévé vált, és ezáltal befolyásolja a finanszírozást, valamint a tudósok és intézmények minősítését.

A makroszociológiai és szcientometriai kutatások mellé az 1980-as évektől kezdve felzárkóztak a tudósok, mérnökök vagy más szakértők csoportjainak *helyszíni* megfigyelésével és diskurzusaik elemzésével végzett társadalomtudományi kutatások.[5] A megbízható tudás előállítását rendkívül összetett társadalmi intézmény végzi, amelyet gazdasági, kulturális és ökológiai tényezők alakítanak, és amely mind „vertikálisan", hierarchikus rendben, összetett hatalmi kapcsolatokon keresztül, mind pedig „horizontálisan", a diszciplináris térképek és a társadalom más részeivel való kapcsolódási pontok szerint strukturálódik. A szociológiai elemzés viszonylag könnyen kezelhet bizonyos erőforrásokat, például a pénzügyi feltételeket (fizetések, ösztöndíjak). Vizsgálhatja a „szimbolikus" erőforrásokat is, mint amilyenek a kutatóintézetek, egyetemek stb. rangjai, fokozatai, pozíciói és intézményi struktúrái. Az azonban már kevésbé triviális, hogyan kell elemeznünk a csoporton belüli kommunikációt, és nem könnyű megállapítani, hogy a tudomány technikai és instrumentális kellékei milyen szerepet játszanak a vonatkozó újszerű kommunikált tartalomban. A laboratóriumban folyó és

[5] A tudománytanulmányok területe a fejlődés során viszonylag szoros kapcsolatot ápolt a tudománytörténettel, az utóbbi évtizedben egyre erősebben kapcsolódik társas episztemológiákhoz és a politikai filozófiához.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

a konferenciákra jellemző „belső" tudományos kommunikációt vizsgáló terepmunkák és empirikus esettanulmányok eltérő elemzési eszközöket alkalmaznak a tudományos kommunikáció tanulmányozása során. A hagyomány meglehetősen triviális kiindulópontja, miszerint a társadalmi dimenziónak episztemikus relevanciája van, egyes kulturális kontextusokban erős kritikát kapott, mivel ez a nézet ütközhet a tudomány azon bevett szemléletével, mely szerint a tudós „a természet nevében beszél".

Az esettanulmányokban rejlő lehetőségek és a diszkurzív folyamatok elemzése

Az 1980-as évektől a tudományterület legfontosabb munkáinak meghatározó jellemzője a tudomány „konstruktivista" szemlélete. A tudománytanulmányok „második hulláma" megőrizte a szcientometriai eszközök iránti érdeklődést, de a kvalitatív kutatást előtérbe helyezték, a kvantitatív szempontokat különféle narratívákba, a tudósok tevékenységéről szóló tanulmányok „antropológiai beszámolóiba" ágyazták, és olyan eszközöket dolgoztak ki, amelyek a diskurzuselemzést a tudástermeléshez és a hatalmi hálózatokhoz kapcsolták. A túlzott figyelem a tudományos kommunikáció könnyen számszerűsíthető szempontjaira komoly kritikát kapott, mivel a közelebbi vizsgálat azt mutatta, hogy a mérési vágy hajlamos együtt járni a tudomány „racionalizálásával": a kvantitatív módszerekből származó adatok a résztvevők észleléseit hivatottak *„korrigálni"*, és „elterelik a figyelmet a tudósok dinamikus perspektívájáról" (Edge 1979: 108).

A kialakulóban lévő kvalitatív, esettanulmányokon alapuló kutatás számára nagy kihívást jelentett a tudományos kommunikáció nem könnyen számszerűsíthető aspektusainak vizsgálatára alkalmas eszközök kidolgozása. A hazánkban is viszonylag jól ismert edinburghi „erős program"[6] olyan elemzési megközelítést alkalmazott, amely a sikeres, empirikusan megalapozott társadalmi magyarázatok négy kulcsfontosságú tulajdonságára támaszkodott. Mivel az elemzés a hitet vagy a tudás állapotát előidéző feltételeket vizsgálja, ezért *(1)* okságinak kell lennie; *(2)* az igazság és a hamisság, a racionalitás vagy irracionalitás, a siker vagy a kudarc tekintetében pártatlannak kell lennie; *(3)* a magyarázatnak szimmetriára kell törekednie, mivel ugyanazok az okok magyarázzák az igaz és a hamis hiteket; és végül *(4)* magyarázati mintáinak reflexívnek, vagyis magára a szociológiára is alkalmazhatónak kellene lenniük (Bloor 1991 [1976]: 7).

[6] Ez az ún. *Strong Programme in the sociology of scientific knowledge* (SSK), amelyet az edinburghi iskola dolgozott ki, és hazánkban Fehér Márta tett ismertté. A David Bloor, Barry Barnes, John Henry és mások nevéhez fűződő „erős program" számos előzményét megtalálhatjuk a 20. század első felében, lásd például Ludwik Fleck kutatásait a gondolat-kollektívákról, gondolkodási stílusokról és a tények közösségi stabilizálásáról. A „gondolkodási stílus" *(Denkstil)* fogalmát Karl Mannheim is átvette, és később filozófusok, például Ian Hacking, vagy a történészek is használták (Crombie 1995).

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A program a korai antropológia és szociológia (Durkheim, Mauss) keretrendszerét fejlesztette tovább, és a késői Wittgenstein által inspirálva Mannheim (1936) megközelítését terjesztette ki. Jelentős eredménye volt, hogy a program révén a szociológiai elemzést a tudományos, sőt a matematikai tudás terepén is alkalmazhatták a kutatók, valamint olyan véges szemantikai elméletet dolgozhattak ki, amelyben a fogalmak jelentései éppúgy változnak, mint az igazolási normáink.

Az edinburghi iskola tagjai által közzétett első történeti esettanulmányok általában oksági és makroszociális állításokat fogalmaztak meg, az egyének hiedelmeit olyan tényezőkhöz kötve, mint a társadalmi osztályhoz tartozás. Ez azonban nem volt igaz a terület mérföldkőnek számító tanulmányaira.[7] A kommunikációs gyakorlatok gazdagsága és változatossága, valamint a tudástermelés színterei különböző módszertanokkal kombinálva esettanulmányok sokaságát eredményezték (mára több ezerre nőtt a számuk). A viták a szociológiai elemzések középpontjába kerültek, és a „társadalmi" értelmezésén belül a *helyi* elemek egyre hangsúlyosabbá váltak. A szakértői nézeteltérések feloldásának standard helyszínei az ún. *konstitutív fórumok* (konferencia-előadások, tudományos folyóiratok), és a viták lezárása jellemzően akkor jön el, amikor a szakemberek kis csoportjában, a „magcsoportban" megállapodás születik a résztvevők között (Collins 1985); egyes viták azonban a *kontingens fórumokra* is eljutnak (lásd a közvélemény megszólításának eseteit, a tudománynépszerűsítést vagy a reklámot). A „normális tudomány" nem kimondottan érdekes a tudomány-tanulmányok számára, ahogy az antropológia (Garfinkel), illetve a tudománytörténet és a tudományfilozófia számára sem, amelyek megközelítése szerint a tudományos viták a közösségek értékrendjében, módszertanában és feltételezéseiben rejlő különbségeket segítenek feltárni (Caplan és Engelhardt 1987). A hangsúly a lezáráson van, szemben a vita feloldásával, ami valamiféle racionális megoldás megtalálását feltételezné. A lezáráshoz vezető út tartalmazhat tárgyalási elemeket, bizonyítékok mérlegelését, vagy mozgósíthat külső erőforrásokat (média, kormányzat, hatóság).

Ha a tudományt nem pusztán intellektuális teljesítményként, hanem gyakorlatok összességeként vizsgáljuk, akkor módszertani problémákba ütközünk. A társadalmi szereplők világa eléggé összetett, a megszokott humanista perspektíva, amely az egyes embereket tekinti a rendszer alapegységeinek, több szempontból is elégtelennek bizonyult. A „tudásszociológiai" hagyomány ugyan megrajzolhatott valamiféle egyén feletti elemzési egységeket, de az anyagi világgal való összefonódást csak a társas (pszichológiai) perspektíva meghaladásával lehetett növelni. A technotudományok szemszögéből

[7] A „második hullám" által kidolgozott pluralista és relativista ismeretelméleti álláspont összeütközésbe került a főáramú neopozitivista tudományfilozófiával, de kapcsolatba tudta hozni a saját projektjével a hermeneutikát, a fenomenológiát, a szemiotikát, a nézőpontelméletet, sőt a dekonstrukciót is, vagy hogy neveket említsünk, Derridát, Heideggert, Foucault-t vagy a kései Whiteheadet.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

nézve a tudástermelés nem csupán emberi ügy. Ahogyan egy pályázati ügynökség megtagadhatja a kutatás támogatását, egyes modellorganizmusok megtagadhatják a laboratóriumban a növekedést, és egy automatizált folyamat meghibásodhat. Nem kellene-e a tevékenységről szóló beszámolóban a kutatás ilyen típusú korlátainak is figyelmet szentelni? A „poszthumanista" keretrendszerek több (és nem kizárólag emberi) szereplőre összpontosítanak, a tudományt anyagi, fogalmi és társadalmi szinten vizsgálják, amely a „gyakorlat mángorlójában" emergens módon fejlődik (Pickering 1992, 1995).

A szociológiából és az antropológiából átvett eszközök megkönnyítették a tudomány mint tevékenység tanulmányozását, egyre nagyobb hangsúlyt fektetve a tudományos gyakorlatokra, beleértve a nyelvi gyakorlatokat is. Ahogy a túlzottan ambiciózus oksági magyarázatok átadták helyüket a több szempontú elemzésnek, a tudósok kommunikációjának tanulmányozását szolgáló eszközök iránti igény egyre erősebbé vált. A tudomány tevékenységek heterogén halmaza, és a kommunikáció számos szinten kulcsszerepet játszik – a jelenségek laboratóriumi stabilizálásától kezdve a tudományág státuszának és finanszírozásának stabilizálásáig a nyilvános és politikai diskurzusban. A szociológiai és történeti kutatás függetlenítése az igazság, a realizmus és az objektivitás kérdéseitől „a tudomány mint emberi vállalkozás megértésének figyelemre méltóan termékeny időszaka előtt nyitotta meg az utat" (Golinski 1998: xviii).

A tudománynak változó határai vannak, amelyek történelmileg és a kontextusnak megfelelően áthelyeződnek. Thomas Gieryn (2006 [1983]) „határmunkálatok"-elemzése hasznos eszköznek bizonyult a tudomány és a nem-tudomány (vallás, technológia, áltudomány) elhatárolására irányuló ideológiai és retorikai erőfeszítések leírásához. A határok rugalmasak, és folyamatosan, ismétlődően ellentmondások keletkeznek a tudomány és a társadalom, valamint a tudomány és más tudásrendszerek között (ilyen „határmunkálatokat" mutat be Kutrovátz et al. 2010). Még a szövetséges tudományterületek is antagonisztikussá válhatnak, ahogy ezt a tudományon belüli hatalmi harcok és interdiszciplináris összecsapások mutatják (az orvosi kontextushoz jó példa Vuolanto 2015).

A határok elválasztanak, de át is járhatók. A tudományterület bevett fogalmai közé tartoznak a „határinfrastruktúrák" (Bowker és Star 1999) és a „határszervezetek" is (Guston 1999). A „határtárgyak" (Star és Griesemer 1989) különböző csoportokat kötnek össze egymással, beleértve a laikusokat és a szakértőket is, a tudomány nagy hálózataiban. Az együttműködő szakértők csoportjai funkcióspecifikus szakzsargonokat, kreol érintkezési nyelveket használnak, a kortárs technotudomány „kereskedési zónáit" hozzák létre (Galison 1997).

Mivel az imént említett példák esetében a *nyelvi* rekonstrukció módszertanának kihívásait a szociológiai elemzés problémáinak rendelték alá, ekkor még jellemzően nem elsődleges fontosságú a természetes nyelv és a szóbeli kommunikáció elemzési mód-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

szertana. Az egyik nagy hatású példa Bruno Latour és Steve Woolgar úttörő munkája, a *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts* című 1979-es munkája. A könyv több fejezete nemcsak a laboratóriumi tevékenységeket (belső kommunikáció), hanem a kutatások befogadásának mintáit (külső kommunikáció) is tárgyalja, összekapcsolva a szcientometriát a diskurzuselemzéssel és a csoportdinamika tárgyalásával. A szerzők egy tekintélyes laboratóriumot (az egyik kutatót 1977-ben orvosi Nobel-díjjal tüntették ki) választottak ki arra, hogy bemutassák a laborokban folyó „rutinszerű" munkát egy újonnan érkezett (nem ebben a közegben szocializálódott) megfigyelő perspektívájából. A konstruktivista megközelítés az eszközök, adatok, állítások, publikációk és idézetek közötti szemiotikai kapcsolatokat hangsúlyozta. Az elemzés felhasználta a korábbi munkák számos kulcsfogalmát, mint például Gaston Bachelard „fenomenotechnikáit"; e szerint a tudósok kutatási és *inskripciós* eszközök segítségével hoznak létre adatokat, konstituálnak jelenségeket és konstruálnak tényeket: „A fehérje molekulatömegéről aligha mondhatjuk, hogy létezik, hacsak nem az ultracentrifuga révén" (Latour és Woolgar 1986: 65).

A laborban folyó beszélgetések nagy része más kutatókról szólt: egy adott dolgozat állításait gyakran a szerző stratégiája vagy pszichológiai alkata, nem pedig az előadott érvelés fényében értékelték. Egy-egy állítás értékét a laboratóriumban folytatott intenzív tárgyalások során a rendelkezésre álló dokumentumok alapján vitatták meg. A laboratóriumban a nap végére a ténykonstrukció néhány állítás hihetőségének növekedéséhez (vagy csökkenéséhez) vezetett.

> …a nyelvtani modalitások („talán", „biztosan bizonyított", „valószínűtlen", „nem megerősített") gyakran úgy viselkedtek, mint az állítások árcédulái, vagy hogy egy mechanikus analógiával éljek, mint az állítás súlyának kifejezése. A dokumentumrétegek hozzáadásával vagy visszavonásával a tudósok növelhették vagy csökkenthették a minősítéseket, és így az állítás súlya ennek megfelelően módosult. (*Uo.* 84.)

A könyv egy teljes fejezetet szentelt egy tény történeti konstrukciójának tanulmányozására. A TRF(H) neuropeptid más és más jelentést és jelentőséget kapott attól függően, hogy milyen hálózatokban használták: az elemzés nyomon követte a csoportok idézési stratégiáit és a modalitások transzformációs műveleteit. A siker, a „tényszerűség" akkor valósult meg, amikor az olvasókat kellőképpen meggyőzték arról, hogy nincs vita a tényről, miután már senkinek sem voltak forrásai egy állítás megkérdőjelezésére.

A szerzők a hitel (kredit) fogalmával írták le a laboratóriumi tevékenység olyan aspektusait, amelyeket általában a szociológia, a közgazdaságtan és az ismeretelmélet tárgyterületéhez sorolnak. A tudástermelés hitelciklusával jól modellezhetjük a korábbi tudományos teljesítmény jutalmát és a hitelességet az eredeti információk létrehozása-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

kor. A szerzők ötvözték a tudomány politikai és episztemológiai olvasatát: a laboratóriumban előállított hatalmas mennyiségű szöveg, a fenomenotechnikák, valamint a más laborokkal közös vitatér (az agonisztikus mező) stratégiái (eredmények megvitatása, erőforrásokért való versengés) együttesen befolyásolják a tudomány termelését. A laboratóriumi diskurzusok elemzése a gyakorlati (kreditszerző) tevékenységekhez kapcsolódik, például a vizsgálatok elvégzéséhez, vagy a régóta ismert tények megvitatásához, amelyek általában elméleti kérdésekkel kapcsolatosak. A szerzők a „valóságot" inkább a konstrukció következményeként, mintsem okaként ábrázolták, és azt feltételezték, hogy a kutatás tárgyainak megléte nem eleve adott, továbbá azt állították, hogy félrevezető megközelítés, miszerint a tudomány az eddig rejtett igazságok felfedezéséről szólna. A Bruno Latour, Michel Callon, John Law és mások által kidolgozott cselekvőhálózat-elmélet (ANT) az 1980-as évek végétől jelentős sikereket ért el. Az anyagi-szemiotikai megközelítésben a tudományos tudás az anyagi-technikai világ és az emberek rendszereiben és hálózataiban együttesen jön létre.

A nyelvi adatok problematizálása azonban kinyitotta Pandóra szelencéjét:

> A korábbi megközelítések a tudósok szimbolikus termékeit tudatosan olyan forrásokként használták, amelyeket különböző módon össze lehet kapcsolni egymással, és így az elemzők történeteket mesélhetnek el „a tudományról, ahogyan az van". A diskurzuselemzők ezzel szemben abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a résztvevők diskurzusa túlságosan is változó és túlságosan is függ a megnyilatkozás kontextusától… (Gilbert és Mulkey 1984: 13.)

A szóbeli kommunikáció elemzése megmutatta, hogy a tudósok metateoretikus elköteleződései a kontextusoknak megfelelően változnak, az interjúhelyzetekben az esetleges gyengeségek beismerése pedig a beavatási rituálékhoz hasonlíthat (Pinch 1986); ahogy Ian Hacking (1999: 79) megjegyezte: számos tudós hétköznap konstruktivista, vasárnap pedig inevitabilista.

A nyelvhasználat leírása Knorr-Cetina egyik híres esettanulmányában is kulcsfontosságú szerepet töltött be az episztemikus kultúrák különbségeinek megragadásában; a szerző két eltérő szerkezetű közösség működését vetette össze egymással (1999). A molekuláris biológiában a szerzői és prioritási viták teljesen megszokottak, a csoportok pedig általában kicsik. Ezzel szemben a nagyenergiájú kísérleti fizika hatalmas hálózatokba vagy „bizalmi kohorszokba" szerveződik, amelyek túlnyúlnak a munkahelyi együttműködéseken. A bizalmi kapcsolatok fontos elemei a (technikai) pletykák:

> A pletyka egyfajta mángorló készülék, amely egybesimít minden jelentős eseményt és entitást, amely előfordul egy kísérletben és annak környezetében. A technikai pletyka

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

> vegyíti egymással a kutatási tárgyakra és a személyek viselkedésére vonatkozó beszámolót, a kommentárt és az értékelést. Gyakran tartalmazza a fizikusok munkájának, szándékainak és kompetenciájának szakértői értékelését, de vonatkozhat csoportokra vagy egész kísérletekre is (a releváns „ők"-re). A technikai pletyka személyre szabott ontológiát reprodukál, mivel átvágja és meghaladja egy kísérlet és a kísérleti csoportok határait: barátok és más kísérleteken dolgozó kollégák a laboratórium más részlegeiből, más laboratóriumokból, intézetekből; végső soron bármely releváns szakember (és bárki más) lehet küldő vagy címzett. A pletykakörök átfednek a bizalmi kapcsolatokkal, de hatókörük kiterjedtebbnek tűnik. (Knorr-Cetina 1999: 203.)

Ahogy egyre több szerző, úgy Knorr-Cetina is megvizsgálja a nemek közötti különbségeket az episztemikus kultúrákban. Az „egynemű" fizikusokkal szemben a „vegyes összetételű" molekuláris biológiai laboratóriumokban a mindennapi interakciók stílusa változatos; nem ritka, hogy a kutatók visszafogottan flörtöljenek és viccelődjenek egymással.

Hogy az ilyen diskurzuselemzéseknek pontosan mi a kapcsolata a tudományos tudástermeléssel – nos, erre egyáltalán nem könnyű választ adni, hisz mindmáig nincs ismeretelméleti konszenzus azzal kapcsolatban, hogy a tudomány művelése hogyan viszonyul a tudományos cikk megírásához (Schickore 2008).[8] Nyilvánvaló, hogy a „készülő tudás" nem tanulmányozható kizárólag a tudósok *publikált* cikkeinek olvasásával. A Nobel-díjas Peter Medawar tette fel a provokatív kérdést (1963), hogy vajon egy tudományos cikk nem csalás-e, hiszen a bemutatás módját a célnak és a célközönségnek megfelelően választják ki. Egy folyóirathoz benyújtott tudományos közleménynek meg kell felelnie a (stilisztikai) követelményeknek, ám a kutatási folyamat nagyon eltérhet attól, amit a cikkek szabványosított szerkezete sugall. Megvilágító különbségeket találunk a laboratóriumi jegyzetfüzetek és a munkaasztal melletti feljegyzések, illetve a publikált cikkek között. A tudásszerzés potenciális hasznot hozó és emlékezetes pillanatai általában a cikk benyújtása *előtti* tevékenységekhez kapcsolódnak (beleértve a kreativitás pillanatait is).

[8] A tudósok mindennapi tevékenységének helyszíni megfigyelésén alapuló esettanulmányok a nyers adatokat és az egyéni véleményeket tényekké alakító mindennapi tudományos gyakorlatot mutatják be. A tudomány gyakorlata felé fordulás, beleértve a kommunikatív tevékenységeket is, nagyjából érvénytelenné tette a korábbi munkamegosztást, amely a felfedezés önálló történeti-szociológiai-pszichológiai tanulmányozásának és az igazolás filozófiai tanulmányozásának elválasztására támaszkodott. Mivel azonban a tudományos folyóiratcikk korunk elsődleges tudásközvetítő eszköze, a tudományos publikációkat manapság is szokás mind hermeneutikai, mind retorikai, mind argumentatív szempontból elemezni (Bazerman 1986; Gross és Keith 1997; Lenoir 1998).

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Összefoglalás és kitekintés

Célom az volt, hogy bemutassak néhányat a tudományos kommunikáció különböző tereinek, típusainak és aktusainak tanulmányozására kidolgozott eszközök sokaságából. A tudományos kommunikáció mozgó célpont: a tudományos ismeretek folyamatosan keletkeznek és változnak, a stabilizáció és a konvencionalizáció sokféle formát ölthet. A korai tudományos munkákat sokszor egy mecénásnak „dedikálták", ma pedig a legtöbb folyóiratcikk tartalmaz egy részt az összeférhetetlenség és az érdekkonfliktusok jelzésére. A tudományos cikkek elrendezése változik és fejlődik, az álláspontok alátámasztásának lehetőségei korlátozottak, és a technológiai és társadalmi változásokra reagálva újszerű diszkurzív gyakorlatok jelennek meg. Általános (bár nem igazán tartalmas) állítás, hogy a tudományos kreativitás mindig meghaladja azokat az elméleteket, amelyek a kommunikáció *minden releváns* aspektusát megpróbálják megragadni. A tudományos reprezentációk közé tartozhatnak diagramok, grafikonok, „papíreszközök", de akár kézzelfogható háromdimenziós modellek is (Chadarevian és Hopwood 2004), valamint a képalkotási technológiák reprezentációi (Coopmans et al. 2014). A digitális technológiák elterjedésével a tudósok tévedési lehetőségei is bővülnek: manapság egyes cikkeket sokszor éppen a vizuális elemek vagy az ábrák miatt vonnak vissza, nem pedig az adatok, a tételek és más nyelvi jellemzők miatt.

A tudománytanulmányok minden hasznossága mellett mindig is nyugtalanította a tudomány és a hagyományos tudománykommunikáció képviselőit; a tudományos fundamentalizmus pedig újra és újra „posztmodern" fenyegetést lát a tudományágban. Miközben a tudományterület elkötelezett frakciói már a kezdetek kezdetétől fogva egyértelműen állást foglaltak politikai kérdésekben, más irányzatainak munkájára a tudomány és a szakpolitika-alkotás mindig is (és egyre inkább) igényt tartott. Jelenleg ez a terület jobban támogatja a kutatásfejlesztést és a szakpolitikát, mint a tantervi reformokat vagy a természettudományos oktatást: az eredményekből így mindeddig kevés jutott el az osztálytermekig, ahol a következő generáció tudományképét nap mint nap alakítják.

Köszönetnyilvánítás

A munkát a Magyar Tudományos Akadémia „Morál és Tudomány" Lendület kutatócsoport (ELKH–BTK) támogatta, a szerző köszöni a konferencián részt vevők, továbbá Kutrovátz Gábor és Pléh Csaba észrevételeit.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Irodalom

Bazerman, Ch. (1986) *Shaping Written Knowledge. The Genre and Activity of the Experimental Article in Science.* Madison: The University of Wisconsin Press

Bloor, D. (1991 [1976]) *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge and Kegan Paul

Bowker, G. C. és Star, S. L. (1999) *Sorting Things Out: Classification and Its Consequences*. Cambridge: The MIT Press

Caplan, A. L. és Engelhardt, H. T. (1987) (szerk.) *Scientific Controversies: Case studies in the resolution and closure of disputes in science and technology*. Cambridge: Cambridge University Press

Chadarevian, S. de és Hopwood, N. (2004) *Models: The third dimension of science*. Stanford: Stanford University Press

Collins, H. M. és Evans, R. (2002) The Third Wave of Science Studies: Studies of Expertise and Experience. *Social Studies of Science,* 32(2): 235–296.

Coopmans, C., Vertesi, J., Lynch, M. E. és Woolgar, S. (2014) *Representation in Scientific Practice Revisited*. Cambridge: The MIT Press

Crombie, A. C. (1995) *Styles of Scientific Thinking in the European Tradition: The history of argument and explanation especially in the mathematical and biomedical sciences and arts*. London: Duckworth

Edge, D. (1979) Quantitative Measures of Communication in Science: A Critical Review. *History of Science,* 17: 102–134.

Felt, U., Fouché, R., Miller, C. A. és Smith-Doerr, L. (2017) (szerk.) *The Handbook of Science and Technology Studies*. Cambridge: The MIT Press

Galison, P. (1997) *Image and Logic: A material culture of microphysics*. Chicago: University of Chicago Press

Gieryn, Th. F. (2006 [1983]) Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nemtudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban. Fordította Lukács Anikó. *Replika,* 54–55: 173–194. (Eredeti megjelenés: Boundary-work and the demarcation of science from non-science: Strains and interests in professional ideologies of scientists. *American Sociological Review*, 48: 781–795.)

Gilbert, N. H. és Mulkay, M. J. (1984) *Opening Pandora's Box: A sociological analysis of scientists' discourse*. Cambridge: Cambridge University Press

Ginsparg, P. (2011) ArXiv at 20. *Nature,* 476: 145–147.

Golinski, J. (1998) *Making Natural Knowledge: Constructivism and the history of science*. Cambridge: Cambridge University Press

Gross, A. G. és Keith, W. M. (1997) *Rhetorical Hermeneutics: Invention and interpretation in the age of science. SUNY Series in Speech Communication*. Albany: State University of New York Press

Guston, D. H. (1999) Stabilizing the Boundary Between U.S. Politics and Science: The Role of the Office of Technology Transfer as a Boundary Organisation. *Social Studies of Science,* 29: 87–111.

Hacking, I. (1999) *The Social Construction of What?* Cambridge: Harvard University Press

Ibarra, A. és Mormann, Th. (2003) Engaged scientific philosophy in the Vienna Circle: The case of Otto Neurath. *Technology in Society,* 25: 235–247.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Jamieson, K. H., Kahan, D. és Scheufele, D. A. (2017) (szerk.) *The Oxford Handbook of the Science of Science Communication. Oxford Library of Psychology.* Oxford University Press

Keith, W. és Rehg, W. (2008) Argumentation in Science: The Cross-Fertilization of Argumentation Theory and Science Studies. In E. J. Hackett, O. Amsterdamska, M. Lynch és J. Wajcman (szerk.): *The Handbook of Science and Technology Studies*. Cambridge: The MIT Press. 241–258.

Knorr-Cetina, K. D. (1999) *Epistemic Cultures. How the Sciences Make Knowledge*. Cambridge: Harvard University Press

Kutrovátz, G., Láng, B. és Zemplén, G. (2010) (szerk.) *Határmunkálatok a tudományban*. Budapest: L'Harmattan

Latour, B. és Woolgar, S. (1986 [1979]) *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills: Sage

Lenoir, T. (1998) (szerk.) *Inscribing Science: Scientific Texts and the Materialities of Communication.* Stanford: Stanford University Press

Lerner, J. és Stern, S. (2012) (szerk.) *The Rate and Direction of Inventive Activity Revisited*. Chicago: University Of Chicago Press. National Bureau of Economic Research Conference Report

Lotka, A. J. (1926) The frequency distribution of scientific productivity. *Journal of the Washington Academy of Sciences,* 16: 317.

Mannheim, K. (1936) *Ideology and Utopia*. London: Routledge & Kegan Paul

Medawar, P. (1963) Is the Scientific Paper a Fraud? *The Listener,* 70: 377–78.

Merton, R. K. (1968) The Matthew Effect in Science. *Science,* 159: 56–63.

Mirowski, Ph. (2018) The future(s) of open science. *Social Studies of Science,* 48(2): 171–203.

Pickering, A. (1992) (szerk.) *Science as Practice and Culture*. Chicago: University of Chicago Press

—— (1995) *The Mangle of Practice: Time, Agency, and Science*. Chicago: University of Chicago Press

Pinch, T. (1986) *Confronting Nature: The Sociology of Solar-Neutrino Detection*. Dordrecht: Kluwer

Price, D. J. de S. (1979) *Kis tudomány – Nagy tudomány*. Fordította Soós Gyula. Budapest, Akadémiai

Schickore, J. (2008) Doing Science, Writing Science. *Philosophy of Science,* 75: 323–343.

Sismondo, S. (2017) Post-truth? *Social Studies of Science,* 47(1): 3–6.

Star, S. L. és Griesemer, J. R. (1989) Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39. *Social Studies of Science*, 19(4): 387–420.

Vuolanto, P. (2015) Boundary Work and Power in the Controversy Over Therapeutic Touch in Finnish Nursing Science. *Minerva,* 53(4): 359–380.

Zemplén, G. Á. (2019) The contribution of laboratory studies, science studies and Science and Technology Studies (STS) to the understanding of scientific communication. Chapter 8. In M. Dascal, A. Leßmöllmann és T. Gloning (szerk.): *Science Communication. Handbook of Communication Science. Volume 17.* Berlin–Boston: De Gruyter, 123–142.

Zuckermann, H. és Merton, R. K. (1971) Patterns of evaluation in science: Institutionalization, structure and functions of the referee system. *Minerva*, 9(1): 66–100.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Pál Eszter

Szakértők és amatőrök a kommunikációs forradalmak idején

Senki nem vitatja, hogy az elmúlt években globális kommunikációs forradalom alakította át a világot, s ma már afelől sem lehet sok kétségünk, hogy az átalakulások nem hagyták érintetlenül a tudományos mező működését sem. Mindezzel szoros összefüggésben megváltozott a szakértelem mibenlétéről, illetve a szakértői tudás jellegéről, a szakértői szerepről alkotott tudományos és köznapi felfogásunk. A kérdéssel számos – főképp szociológiai megközelítésű – tanulmány foglalkozik, de nem kevesen laikus véleményüknek is hangot adnak egy-egy nagyobb figyelmet keltő kérdés kapcsán. Ilyen például a világot megrázó pandémia, amely új lendületet adott a tudományos-szakértői, illetve ezekkel szemben a laikus állásfoglalások hitelessége és érvényessége körüli, immáron a virtuális térben is zajló vitának.

Az internet megjelenésével beköszöntő új korszak számos vonatkozásában aligha hasonlítható bármilyen korábbihoz, ám mégsem tekinthetjük a forradalminak tűnő folyamat egészét példa nélkülinek. Az alábbiakban a „szakértő" és „amatőr" fogalmainak szociológiai értelmezése mentén igyekszem rámutatni néhány párhuzamra a kortárs folyamatok és a viktoriánus Angliában zajló, ugyancsak forradalminak nevezhető átalakulások között. A hasonlóságok megtalálása segíthet értelmezni a mai jelenségeket: látni fogjuk, hogy a két korszak számos ponton összevethető – korántsem véletlenül. Ám azt is fontos hangsúlyozni, hogy azok a folyamatok, amelyek érzékelhető hasonlóságokat termeltek ki, a hosszabb távú tendenciákat tekintve, úgy tűnik, ellentétes irányokba tartanak. Így bizonyos értelemben azt mondhatjuk, hogy a 19. századi folyamatokban kikristályosodó konstrukciók – a modern, diszciplinárisan tagolt, professzionális tudomány működési elvei és intézményei – a jelenleg is zajló átalakulásokban oldódnak föl.

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A szakértelem szociológiai fogalma

A tudományszociológia megújításának jegyében, a szakértelem fogalmára fókuszálva hirdette meg 2002-ben Harry Collins a tudománykutatás ún. „harmadik hullámát" (Collins és Evans 2002). Azóta munkatársaival együtt további publikációkban tették közzé a szakértői tudás új megközelítéséről és az ahhoz kapcsolódó néhány fontos fogalomról és kérdésről szóló elképzeléseiket (például Collins és Evans 2007; Collins 2010; Collins et al. 2020; Evans 2008; Caudill et al. 2019), aminek köszönhetően az eltelt csaknem két évtized alatt a tudománykutatás harmadik hulláma, más néven „a szakértői tudás és tapasztalat kutatása" (*Studies of Expertise and Experience* – SEE) a tudományszociológia közismert irányzatává vált.

Collinsék a tudományszociológia első két hullámából táplálkozva, ám azokon túllépve igyekeznek megújítani a tudománykutatást. Robert K. Merton munkásságának köszönhetően az 1930-as években induló tudományszociológia legfontosabb újdonsága az volt, hogy bár megkülönböztette a tudományon belüli és az azon kívüli tényezőket, ezt oly módon tette, hogy az ún. externális – tehát társadalmi, kulturális, politikai – szempontokat bevonta a tudományos tudás elemzésébe, mivel – ahogy Merton (1938) megfogalmazta – ezeknek lényeges befolyásuk van a tudományos kutatásokra, a tudományos termelés folyamatára is. Az 1960–70-es években induló második, relativista, konstruktivista hullám, amelynek meghatározó alakjai Thomas Kuhn, majd David Bloor és kollégái voltak, e megkülönböztetést igyekezett felszámolni, és lényegében tagadta a tudományos tudás speciális státuszát, vagyis más tudásformákhoz hasonló társadalmi konstrukciónak tekintette azt.

Éppen ezen igyekszik túllépni Collins, amikor a szakértelem „valódiságát" hangsúlyozza a konstruktivizmus azon felfogásával szemben, mely szerint a szakértői pozíció nem más, mint emberek egy csoportjának a többiek által tulajdonított státusz, a szakértői tudás pedig bármi, amit e csoport tudástermékként létrehoz. A szakértelem újraértelmezésének jegyében fogant harmadik hullám keretében a szakértői tudás valódi, a laikus tudástól tartalmi elemeit illetően, minőségileg is eltérő tudásformaként értelmezhető.

De miben is áll e speciális szakértői tudás? A Collinsék által kiemelt legfontosabb sajátosság, hogy a szakértelemre kizárólag egy hosszan tartó szocializációs folyamat során lehet szert tenni (Collins és Evans 2007; Collins 2010; Evans 2008). A szakértői státuszt vagy a tudósi pozíciót az a tényleges tudás legitimálja, amelyet az egyén a már szakértőként vagy tudósként elismert csoport által meghatározott módon zajló tanulási folyamat révén szerez meg. E folyamat leginkább a gyermekkori szocializációhoz hasonlítható, hiszen a szakértelem, mondják Collinsék, voltaképpen nem más, mint egyfajta nyelvi jártasság *(fluency),* amely a csoportban eligazodáshoz, a teljes jogú tag-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

sághoz szükséges. S mivel a szakértelem nem utolsósorban hallgatólagos tudáselemekből áll, a nyelvi szocializációnak ez a fajtája az anyanyelv, nem pedig további nyelvek elsajátításához hasonlít. E gondolat kibontásakor Collins (2010) Polányi Mihály (1994 [1958]) hallgatólagos tudásról szóló koncepciójából indul ki, azonban a Polányi-féle „személyes tudás" helyett e tudásforma közösségi, társas jellegét, s ami a legfontosabb: átadhatóságát hangsúlyozza.[1] Ez éppen a szakértői tudás hallgatólagos elemeinek elsajátítási folyamata tekintetében tesz szert különösen nagy jelentőségre, hiszen e tanulási folyamat így *par excellence* társadalmi természetű, a szakértelem értelmezési kerete pedig szükségszerűen szociológiai lesz.

Ez a megközelítés megkérdőjelezi a tudományszociológia néhány korábbi állítását. A szakértelem így már nem egyszerűen a társadalmi megítélés, címke, legitimáció függvénye. Vagyis a szociológiai nézőpont a legitimáció helyett az elsajátítás jelenségét emeli ki, jóllehet Collinsék kutatásai továbbra is a már megszerzett tudásra és pozícióra fókuszálnak. Az új felfogás továbbá kétségbe vonja az 1990-es évektől a laikus, tapasztalati tudás vagy „civil szakértelem" hasznossága mellett megfogalmazott és egyre szélesebb körben hangoztatott érvek alapját, melyek szerint a szakértőiként legitimált tudás sok esetben inadekvát vagy irreleváns, a konkrét probléma megoldása szempontjából pedig a lokális ismeretekre építő laikus tudás gyakran használhatóbbnak bizonyul (Wynne 1996a, 1996b). A harmadik hullám kutatói a laikus tudás igazi értékét abban a kompetenciában látják, amely képessé teszi a laikus közvéleményt a szakértői tudás értékelésére, kétségbe vonják azonban a kettő közötti határok elmosódásának tézisét, hiszen, mint mondják, két minőségileg eltérő tudáskészletről van szó.

A szakértelembe vetett bizalom megingásának, a szakértői és laikus tudás közötti határok elmosódásának ismert gondolatát a késő modern társadalmak teoretikusai vetik fel. Anthony Giddens, Ulrich Beck és más, kevésbé ismert szerzők (például McLain 2002) a késő modern társadalmakban megfigyelhető elbizonytalanodás és tekintélyvesztés egyik manifesztációjaként a szakértői tudás iránti bizalom megrendüléséről beszélnek, élesen szembeállítva mindezt azzal a szinte megkérdőjelezetlen tekintéllyel, amely – sokak által joggal bírált, meglehetősen felületes „történeti" horizontba illesztett elemzéseik szerint[2] – a szakértői és tudományos tudást korábban övezte. Másfelől

[1] Ezen a ponton a Collins-féle elképzelés legalább akkora rokonságot mutat az Alfred Schütz által használt „recept-tudás" koncepciójával, mint Polányi személyes tudásáéval. Schütz (1984 [1944]) az idegenség kapcsán írja le a mindennapi élethez szükséges, és nagyrészt reflektálatlan magától értetődőségekből álló tudáskészlet elsajátításának folyamatát, amelynek eredményeként az idegenből a csoport teljes jogú tagja lehet.

[2] A kritika a mai társadalmi viszonyok legismertebb szociológiai értelmezéseit általában véve is sematikusnak, leegyszerűsítőnek találja, elsősorban a hosszú távú történeti folyamatok ismeretének és szociológiai konceptualizálásának feltűnő hiánya miatt (vö. Inglis 2013; Pál 2013). Ugyanez a vád a szakértői tudás fogalmának értelmezése kapcsán is felmerül: e szerint Giddens és Beck sematikus módon állítják szembe a szakértelembe vetett hitnek a „reflexív modernitás" körülményei között megfigyelhető megrendülését egy feltételezett, ám történetileg valójában nehezen alátámasztható korábbi bizalommal, a szakértelem iránti feltétel nélküli tisztelettel (Wynne 1996a).

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

számos empirikus kutatás tárta fel a ténylegesen beváló, gyakran laikus szakértelem kontextuális és lokális természetét, amely bizonyos esetekben jobban működött az univerzális standardok mentén konstruált szakértői tudásnál (Wynne 1996a, 1996b). Mások (Richardson és Tait 2010) a szakértelem fogalmának modernista koncepcióját bírálják, mely szerint a tekintélyhez kötött tudás átadható. Ez, állítják, az egyetemes törvényszerűségek ismeretén alapuló kontroll pozitivista képzetének keretében nyer értelmet és jelentőséget, a komplex rendszerek azonban – amilyen a társadalom is – másképp működnek, így a konkrét tudáselemeket hordozó szakértelem ezek esetében inadekvát.

Az ilyen és ehhez hasonló kritikákkal szemben tehát a tudományszociológia harmadik hulláma a szakértői tudás egyediségét, kitüntetett jellegét és valódiságát hangsúlyozza, amivel e kategóriát voltaképpen eloldják a társadalmi megítélés tényezőjétől – vagyis pontosan attól, amit a tudásszociológia addig a legfontosabbnak tekintett: értelmezésükben a szakértelem nem függ a társadalmi környezet ítéletétől. Vagyis a szakértő tudása valódi, intézményes pozíciótól és címkétől függetlenül is megragadható, tényleges tudás. Ám fölmerül a kérdés, hogy vajon a szociológia mit kezdhet a szakértelemnek az elismerés folyamatától független koncepciójával: vajon a szociológia szempontjából nem nélkülözhetetlen elem-e a társadalmi ítélet, legitimáció, a társadalmi folyamatok tekintetében nem nagyobb horderejű-e az elismerés a tényleges tudástartalomnál? Egy magányos, a világtól elzárkózó szakértő tudása, ha mégoly hatalmas is, a szociológia számára gyakorlatilag egészen addig láthatatlan, ameddig a társadalmi közeg el nem ismeri, szakértelemként nem legitimálja.

Az alábbiak szempontjából a szakértelem kategóriájának társadalmi konstruáltsága alapvetően fontos, így bár sok tekintetben támaszkodom Collins és munkatársai megközelítésére, ezt nem kevés fenntartással teszem. Lényeges továbbá, hogy a szakértő/amatőr dichotómia, illetve a szakértelem legitimációja különböző mezőkben – együtt vagy külön-külön is – történhet: a tudományos mező, a laikus mező és a politikai-hatalmi mező egyaránt szerepet játszhat a legitimációs folyamatokban.

Collinsék egyik törekvése a szakértelem típusainak átfogó kategorizálása, afféle periódusos rendszer kidolgozása (Collins és Evans 2007; Evans 2008). Egyfelől megkülönböztetik azokat a – globális vagy általános – tudásformákat, amelyekkel bárki rendelkezhet, attól a fajta specialista szakértelemtől, melynek megszerzése időigényes, és amelyre csak egy szűk csoport tagjai tesznek szert. Az általános szakértelem az ún. „söralátét-tudástól" – a hangzatos, érdekes információmorzsák ismeretétől – az amatőr, „hobbitudós" elsődleges forrásokból származó ismeretéig terjed. A legfontosabb megkülönböztetést azonban a specialista, szakértői tudás két típusának elkülönítése jelenti: az interakciós tudás egy olyan fajta, csupán kevesek által megszerzett tudás, amely az adott szakértői csoporttal folytatott hosszan tartó interakció során alakul ki, és amely lehetővé teszi

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

az egyén számára, hogy bármilyen kontextusban, akár a szakértői csoport tagjaival folytatott beszélgetésekben is, „valódi" szakértőként tűnjön fel. A „valódi" szakértői tudás azonban ebben a felosztásban nem ez, hanem az ún. kontributív szakértelem, amely a tudástermelés folyamatában történő aktív részvételt biztosítja. Collinsék több kísérletben igyekeztek demonstrálni, hogy a két kategória az interakció szintjén megkülönböztethetetlen, vagyis a tényleges tudástermelők egy beszélgetés során nem tudták kiszűrni azokat, akik csupán interakciós szakértelemmel rendelkeztek. Az interakciós szakértelem ugyanakkor nem valamiféle álszakértelem: tényleges tudásról van itt is szó, amely egy re-szocializációnak nevezhető folyamat során alapozható meg. Jelentősége óriási, méghozzá nem utolsósorban a manapság domináns interdiszciplináris kutatások során szükséges kommunikáció, illetve általában véve a tudománykommunikáció terén.

Szakértők és amatőrök a viktoriánus Angliában

Közismert, hogy a *scientist* – tudós – kifejezés a 19. századi Angliában jelent meg. Az 1830-as évekig lényegében nem létezett külön elnevezés azokra, akik a tudomány művelését fő tevékenységüknek tekintették. Nem véletlen, hogy a prediszciplinaritás korszakának lezárultát, a diszciplináris tagolódás erősödését, az egyes tudományterületek intézményesedését és végül professzionalizációját jelző terminus egy újszerű, modern, a régi, arisztokrata befolyás alatt álló *Royal Society* működésmódjával szemben fellépő reformer szemléletű vezetők által létrehozott tudományos testület, a *British Association for the Advancement of Science* első ülésén született meg – vagy legalábbis a tudományos emlékezet ehhez az eseményhez köti a születését (Morrell és Thackray 1981).

A viktoriánus korszak a tudományos mező teljes átalakulását hozta Angliában: a század eleji „amatőr" tudományművelés helyét a század végére professzionálisan működő diszciplináris testületek, tanszékek, folyóiratok és világosan kijelölt szabályok keretében tevékenykedő „hivatásos", szakértő tudósok vették át (vö. Pál 2015). Jól jelzi ezt az átmenetet, hogy a tudományos élet legbefolyásosabb alakjai között éppúgy megtalálhatjuk azokat, akik formális legitimációval rendelkeztek és valamilyen tudományterület specialistáinak számítottak – ilyen volt például Charles Darwin, vagy a kevésbé ismert, de ugyancsak jelentős fizikus, az ír John Tyndall –, ahogy azokat is, akik a korábbi korszaknak inkább megfelelő módon univerzális elméleteket gyártottak és kevésbé kötődtek intézményekhez – mint amilyen a korszak evolucionista filozófusa, Herbert Spencer, vagy a „Darwin bulldogjaként" elhíresült Thomas H. Huxley. Ám miközben ilyen értelemben jelentősen eltért tudósi státuszuk, mindannyian komoly elismertségre és legitimációra tettek szert munkásságuk révén, s mindannyian ugyan-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

azért küzdöttek: az angol tudományos élet megreformálásáért, a tudományos mező autonómiájának megteremtéséért. S noha ebben a folyamatban olyan régimódi, rendíthetetlenül független – vagyis amatőr – tudósok jártak az élen, mint Spencer is, a cél paradox módon éppen e tudományos mező határainak kijelölése, azaz a szakértő és az amatőr megkülönböztetés bevezetése és kikristályosítása, a szakértelem legitimitásának megteremtése volt.

E küzdelem egyik szimbolikus állomása a Huxley és Wilberforce püspök között 1860-ban lezajlott vita volt (Darwin 1887/II: 320–324; Bowler 2007; Pál 2015: 124–130). A *British Association* oxfordi vándorgyűlésén az egy évvel korábban megjelent Darwin-mű, *A fajok eredete* (2000 [1859]) és az evolúciós koncepció felfogása állt a viták keresztüzében. Darwin maga nem vett részt a gyűlésen, Huxley és néhány más evolucionista azonban védelmébe vette a természetes kiválogatódásról és a fajok evolúciójáról szóló darwini elképzelést a püspök vitriolos támadásával szemben. Ennek egyik legjelentősebb mozzanata, hogy Huxley az egyházi vezető pozícióját a szakértelem hiánya alapján kérdőjelezte meg, mondván, hogy aki saját maga nem foglalkozik tudománnyal, az nem tekinthető autoritásnak a vitatott tudományos kérdések eldöntésében, ha mégoly tekintélyes személyről van is szó egyébként. Vagyis a kulturális és politikai tekintély és társadalmi rang önmagában nem jogosít fel arra, hogy a tudományos mezőn belül, szakértők által eldöntendő kérdésekben autoritásként lépjen fel. Meglehetősen radikális álláspont volt ez még 1860-ban is egy olyan országban, ahol az anglikán egyház s vele együtt az egész *establishment* kitüntetett pozícióján addig csupán apróbb repedések látszódtak. Mégsem elszigetelt jelenségről volt szó, hanem olyan törekvések egy viszonylag korai, ám már explicit megjelenéséről, amelyek a század végére a tudományos mező sikeres átalakításában kulmináltak.

Az említett változások egy tágabb átalakulási folyamatba ágyazva zajlottak, amely az ipari forradalomnak és az azt kísérő társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális hatásoknak köszönhetően a társadalmi élet egyetlen szegmensét sem hagyta érintetlenül. A kommunikáció eszközeinek, formáinak, sűrűségének és sebességének radikális megváltozása alapján viktoriánus kommunikációs forradalomról is beszélhetünk, amelyet némelyek egyenesen a világháló megjelenésével állítanak párhuzamba (Golden 2009; Standage 1998). A tudományos reformtörekvések sikere részben annak volt köszönhető, hogy az újfajta tudományosságot képviselő tudósok viszonylag hamar felismerték e kommunikációs forradalom jelentőségét és előnyükre tudták fordítani a lényegesen átalakuló közeg adottságait. Az olyan innovációk, mint a postai reform, a távíró, a vasútépítések, a nyomtatási technológia újításai, amelyek együtt a korábbinál összehasonlíthatatlanul gyorsabb és olcsóbb kommunikációt és információáramlást tettek lehetővé, annak a mindennél fontosabb társadalmi átalakulásnak a bázisán szökhettek szárba és fejthették ki valóban radikális hatásukat, amit a demográfiai változások (Hop-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

kins 2000; Woods 2000), azokon belül pedig elsősorban az írástudatlanság csökkenése (Long 2006) jelentettek. A század közepének hozzávetőleg 50 százalékos írástudatlansága a század végére gyakorlatilag megszűnt, és megjelent a korábbinál jóval szélesebb, tulajdonképpen tömegesnek mondható olvasó középosztály. Ennek a középosztálynak a tagjai nemcsak szépirodalmat és híreket, hanem népszerű tudományos műveket is előszeretettel és rendszeresen fogyasztottak: kialakult a tudománynépszerűsítés egyre nagyobb hasznot hajtó üzletága, s ezzel együtt a tudományos mező a fogyasztók széles táborával bővült (Lightman 2007).

A tudománynépszerűsítés piaca az 1830-as évektől kezdett rohamosan fejlődni, megjelentek a kifejezetten erre a műfajra szakosodó, nagy példányszámú, olcsó kiadványokat publikáló és terjesztő könyvkiadók. Ezek sikerét jelzi, hogy 1850–60 között megduplázódott a tudománynépszerűsítő kiadványok száma (Barton 1998: 2). Az olvasóközönség a régi kulturális elit mellett a közép- és munkásosztály tagjaiból is rekrutálódott, a kiadók pedig a fogyasztók egyes alcsoportjait – például a nőket vagy a gyerekeket – tudatosan célozták meg kifejezetten számukra írt művekkel.

A tudománynépszerűsítéssel foglalkozó szerzők – és a közéjük sorolható, színpadi előadásokkal, tudományos performanszokkal haknizó „showman"-ek – elsősorban az amatőr tudománykedvelők köréből kerültek ki. Fontosabb szempont volt ebben a műfajban az írás-, illetve kommunikációs készség, mint bármiféle saját tudományos munka megléte, így e tevékenység nem ritkán a mások által írt tudományos művek közérthetőbb, illusztrált és rövidített változatainak közreadását jelentette. Ám a tudománynépszerűsítés sikerei és egyre nagyobb jelentősége idővel ráébresztette a korábban e műfajt inkább lenéző, már elismert vagy tudományos elismerésre vágyó tudósokat magukat is arra, hogy a szélesebb közönség megnyerése a tudomány megreformálásának ügyét is elősegítheti. Az 1860-as évektől ezért Huxley, Spencer és a többiek maguk is komoly sikereket értek el a nagyközönségnek szánt műveikkel, melyek közül nem egy a bestseller-listák előkelő helyeire került. E műfaj a mai napig megmaradt köztes területnek: magasan kvalifikált, szakmailag elismert, legitim szakértők is akadnak a közismert tudománynépszerűsítők körében, de a legsikeresebbek közül sokan – bár az adott terület nagy tudású, értő tolmácsolói – a tudástermelés folyamatában magában nem vesznek részt. A Collins-féle kategorizációt alkalmazva: ők azok az interakciós szakértők, akik a legalkalmasabbak arra, hogy egy bizonyos tudományterületről sikerrel kommunikáljanak akár a laikus közönséget, akár pedig más szakterület képviselőit megcélozva.

Sajátos kettősségre figyelhetünk fel tehát: miközben a kiszélesedő tudománynépszerűsítő piacra az autonóm tudományos mező élharcosai is egyre inkább beszálltak, a tudományos mező határainak meghúzásakor egyik eszközük éppen az amatőr és a szakértő kategóriáinak elkülönítése, az amatőrizmus kiszorítása volt. Nem véletlen,

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

hogy e kategóriák világosabb körvonalazását a korszakban megszilárduló tudományos intézmények tették lehetővé, s a szakértelem egyre inkább azok monopóliumává válhatott, akiknek pozícióját az új intézményes keretek között kikristályosodó szabályok legitimálták. Az átalakuló intézményi struktúra és annak megváltozott finanszírozása a század végére megteremtette a hivatásos tudósi karrier és az egyértelmű szakértői legitimáció feltételeit.

Amatőrizmus és szakértelem a pre- és posztdiszciplinaritás korszakában

Milyen tanulságokat vonhatunk tehát le a fenti rövid összevetésből? Mindkét korszak tudományos életének meghatározó jelensége a határok bizonytalansága: tudomány és nem-tudomány, amatőr és szakértő között nem mindig könnyű különbséget tenni. Jól látható, hogy a Collinsék által interakciós szakértelemnek nevezett tudás éppen a bizonytalan, átjárható keretrendszerben tesz szert igazán nagy jelentőségre: ilyen volt a 19. századi Anglia tudományos élete és ilyen a mai nyugati tudomány is. A kompetens interakciós szakértő az egymáshoz ezekben a korszakokban közelebb álló, sőt egymással összefonódó területek közötti kapcsolódást teszi lehetővé, jelentősége ezért nagyobb, mint a szilárdabb keretek fémjelezte, nyugalmasabb korszakokban.

A határok 19. században megfigyelt bizonytalansága annak volt köszönhető, hogy azok a körvonalak, amelyek a modern, professzionális tudománytermelés kereteit adták, még kialakulófélben voltak: a tudományos mezőn belüli területek elkülönítése, az ezekhez kapcsolódó intézmények létrehozása, a tudomány külső határainak meghúzása egy évtizedekig tartó folyamat eredményeként sikerülhetett csak, amelynek egyik legfontosabb aspektusa a szakértői pozíció kisajátítása, monopolizálása, illetve intézményhez kötése volt. Súlyos leegyszerűsítés tehát azt feltételezni, hogy a modernitás egyik jellemzője a tudásba, a szakértelembe vetett bizalom szilárdsága, az ún. késő modern vagy posztmodern korszakban sokak által diagnosztizált elbizonytalanodás pedig valami radikálisan újfajta jelenség. Sokkal hangsúlyosabbnak találom e tekintetben a folytonosságokat: a bizalom – miként Steven Shapin munkáiból tudjuk (1995a, 1995b) – a történelem során mindig is a tudás alapja volt. S jóllehet korábban hitelesség és társadalmi rang szervesen összefonódott, a moralitás és a szakértelem összefüggése nem szűnt meg a modern tudományosság 17. századi megjelenésével, majd a professzionális tudástermelés kialakulásával és a posztmodern szkepszis általánossá válásával sem. Ám kétségtelen, hogy a tudományos tudás és szakértelem tekintélye és integritása ma már nem annyira az egyén erényességén, mint inkább a közösségi normák szilárdságába vetett hiten alapul.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Úgy vélem, amit igazán újszerűnek nevezhetünk, az inkább a jelenleg is zajló kommunikációs forradalom pervazív jellege, vagyis az, hogy a társadalmi folyamatok és a társadalmi csoportok mindegyikét közvetlenül is érinti. A 19. századi kommunikációs forradalom a tudomány folyamatait azáltal is befolyásolta, hogy a korábbinál jóval szélesebb fogyasztói kört kapcsolt be a tudomány érdekeltségébe, a fogyasztók megnyerésének kényszere pedig minőségében is átalakította a tudományos mező szerkezetét. A mai kommunikációs forradalom azonban ennél jóval radikálisabb: bármelyik fogyasztó egy pillanat alatt maga is „instant szakértővé" léphet elő, ha megfelelő mennyiségű követő legitimálja a magának vindikált címkét. Ugyanezek a fogyasztók másfelől pedig olyanoktól is megvonhatják az elismerést, akiket egyébként szűkebb szakterületük legitimál.

A két korszak jelenségei közötti számos hasonlóság abból adódik, hogy az utóbbi néhány évtized változásai éppen azokat a kereteket kérdőjelezték és ingatták meg, majd kezdték lebontani, melyeknek a kialakulását és megszilárdulását a 19. századi folyamatokban megfigyelhetjük. Némiképp hasonló ponton állunk tehát a tudományos mező kereteit tekintve, ám a tendenciák éppen ellentétesek: a 19. századi tudósok által kiharcolt struktúra dekonstrukciójának lehetünk ma szemtanúi.

Nem tudhatjuk, a mai folyamatok merre vezetnek. Néhány aggasztó jelenséget azonban nem árt szemügyre venni a szakértelem fogalmával kapcsolatos megállapítások fényében. A posztmodern tudományosság jelenségei között, az elmosódó határokról szólva olyan, alapvetően pozitívan értékelhető változások figyelhetők meg, mint az erősödő inter- (vagy transz-) diszciplinaritás, az interdiszciplináris kutatási projektek, kutatócsoportok, intézmények elszaporodása, dominánssá válása. Miközben azonban a tudományos mezőn belüli határok fluiditása vagy akár feloldódása megtermékenyítőleg hat a kutatásra, a tudomány külső határainak megkérdőjelezése már aggodalomra adhat okot. Az erősödő populizmus meglovagolja az internet által egyébként is felpumpált szkepszist a tudománnyal szemben, s a politika a saját szempontjainak alárendelve igyekszik beavatkozni a tudományos mező folyamataiba, nem utolsósorban a szakértelem legitimációját próbálva kontrollálni.

Egyre többeknek tűnik fel, hogy a posztmodern szkepszis, a konstruktivista tudományszociológia ugyancsak szkepszisként értelmezhető megállapításai és a populizmus nemritkán ijesztő módon felerősítik egymást. Collins és munkatársai (2020) ezzel a jelenséggel egy ún. állampolgári episztemológiát *(civic epistemology)* helyeznének szembe: a plurális demokráciáknak szükségük van az állampolgári tudásra, vagyis egyfajta metaszakértelemre, mely, mint mondják, képessé teszi majd őket annak felismerésére, hogy a tudomány művelése, a tudományos mező működése olyan szabályok mentén történik, amelyek biztosítják integritását, még akkor is, ha ezek megszegése is előfordul. E tudással felvértezve az állampolgárok tisztában lehetnek azzal, hogy a tudományos

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

tudás az, amely a minket körülvevő világ jelenségeivel kapcsolatos legjobb döntések meghozatalát teszi lehetővé.

Kívánatos célként persze érdemes ilyesmit megfogalmazni. Ám egy rövid pillantás valamelyik oltásellenes csoport bejegyzéseire elég lehet ahhoz, hogy meggyőződjünk ennek naivitásáról: kétséges, hogy éppen egy szilárd állampolgári episztemológia lesz az, amely a tudományos mező integritását és tekintélyét a populizmustól meg fogja tudni védeni. Ha pedig rápillantunk azokra az országokra is, ahol a politikai hatalom nem elégszik meg a szakértők megállapításainak nyilvános megkérdőjelezésével, sőt még a tudományos mező átstrukturálásánál is tovább menve gyakorlatilag egy párhuzamos tudományos mezőt épít ki, vagyis olyan új kereteket teremt meg, amelyek a hatalmi szempontoknak alárendelt működésmódot egy teljes tudományos intézményrendszerrel leplezik és legitimálják, akkor világos, hogy mindennek adekvát értelmezéséhez a szakértelem bármely korábbi szociológiai fogalma kevésnek bizonyul majd.

Irodalom

Barton, R. (1998) Just Before *Nature:* The Purposes of Science and the Purposes of Popularization in Some English Popular Science Journals of the 1860s. *Annals of Science,* 55: 1–33.

Bowler, P. S. (2007) *Monkey Trials and Gorilla Sermons. Evolution and Christianity from Darwin to Intelligent Design*. Cambridge–London: Harvard University Press

Caudill, D. S., Conley, S. N., Gorman, M. E. és Weinel, M. (2019) (szerk.) *The Third Wave in Science and Technology Studies: Future Research Directions on Expertise and Experience.* Palgrave Macmillan

Collins, H. (2010) *Tacit and Explicit Knowledge*. Chicago–London: The University of Chicago Press

—— (2014) *Are We All Scientific Experts Now?* Cambridge: Polity Press

Collins, H. és Evans, R. (2002) The Third Wave of Science Studies: Studies of Expertise and Experience. *Social Studies of Science,* 32(2): 235–296.

Collins, H., Evans, R., Durant, D. és Weinel, M. (2020) *Experts and the Will of the People: Society, Populism and Science.* Palgrave Pivot

Darwin, Ch. (2000 [1859]) *A fajok eredete*. Fordította Kampis György. Budapest: Typotex

Darwin, F. (1887) (szerk.): *The Life and Letters of Charles Darwin. Volume I–III.* London: Murray

Evans, R. (2008) The Sociology of Expertise: The Distribution of Social Fluency. *Sociology Compass,* 2(1): 281–298.

Golden, C. J. (2009) *Posting It: The Victorian Revolution in Letter Writing.* Gainesville: University of Florida Press

Hopkins, E. (2000) *Industrialisation and Society. A Social History, 1830–1951*. London – New York: Routledge

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Inglis, D. (2013) What is Worth Defending in Sociology Today? Presentism, Historical Vision and the Uses of Sociology. *Cultural Sociology,* March, 1–20.

Lightman, B. (2007) *Victorian Popularizers of Science. Designing Nature for New Audiences.* Chicago – London: The University of Chicago Press

Long, J. (2006) The Socioeconomic Return to Primary Schooling in Victorian England. *The Journal of Economic History,* 66(4): 1026–1053.

McLain, R. (2002) Reflexivity and the Sociology of Practice. *Sociological Practice: A Journal of Clinical and Applied Sociology,* 4(4): 249–277.

Merton, R. K. (1938) Science, Technology and Society in Seventeenth Century England. *Osiris,* 4: 360–632.

Morrell, J. és Thackray, A. (1981) *Gentlemen of Science. Early Years of the British Association for the Advancement of Science*. Oxford: Clarendon

Pál E. (2013) Mi a baj a szociológiával? *BUKSZ,* 25(3): 273–277.

—— (2015) *A viktoriánus Anglia. Tudomány és társadalom*. Budapest: Eötvös

Polányi M. (1994 [1958]) *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához. I–II*. Budapest: Atlantisz

Richardson, K. A. és Tait, A. (2010) The Death of the Expert? *E:C,* 12(2): 87–99.

Schütz, A. (1984 [1944]) Az idegen. Fordította Szalai Pál. In Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat. 405–413.

Shapin, S. (1995a) *A Social History of Truth*. Chicago: The University of Chicago Press

—— (1995b) Trust, Honesty, and the Authority of Science. In Bulger, R. E., Meyer Bobby, E. és Fineberg, H. V. (szerk.): *Society's Choices: Social and Ethical Decision Making in Biomedicine*. Washington: National Academy. 388–408.

Standage, T. (1998) *The Victorian Internet: The Remarkable Story of he Telegraph and the Nineteenth Century's Online Pioneers.* London: Weidenfeld and Nicolson

Woods, R. (2000) *The Demography of Victorian England and Wales*. Cambridge: Cambridge University Press

Wynne, B. (1996a) May the Sheep Safely Graze? A Reflexive View of the Expert-Lay Knowledge Divide. In Lash, S., Szerszynski, B. és Wynne, B. (szerk.): *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology.* London: Sage. 44–83.

—— (1996b) Misunderstood Misunderstandings: Social Identities and Public Uptake of Science. In Irwin, A. és Wynne, B. (szerk.): *Misunderstanding Science? The Public Reconstruction of Science and Technology.* Cambridge: Cambridge University Press. 19–46.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Kuti Csongor

A tudás demokráciája – a demokrácia tudása

A mostani világban a ricsaj
Egyszerre szól mindenhonnan
Csaknekedkislány: *Farmerkabát*

2021 a változás évének ígérkezett a *big tech* számára: úgy tűnt, a demokratikus és kevésbé demokratikus világi hatalom birtokosai a nép nevében végre felgyűrik ingujjukat, és nekilátnak megnyirbálni a techbirodalom hatalmát, visszanyesni Zuckerberg, Gates, Bezos, Page és Brin urak szárnyait. A hagyományos média többé-kevésbé leplezett lelkesedéssel, az egyes országok kormányzó politikusai pedig reménykedve várják a fejleményeket. Míg szűk egy évtizeddel ezelőtt kutatók és szakemberek eufórikusan üdvözölték az internet forradalmát, megelőlegezve, hogy minden társadalmi és gazdasági problémára gyógyír lehet a technológia, napjainkra 180 fokos fordulat állt be e szemléletben, és minden nyavalyánk okaként a közösségi médiát, illetve az azt működtető techóriásokat szokás megjelölni.

A szabályozási láz két főbb irányt látszik venni: az egyik lehetőség gazdasági szempontból, verseny- és szellemi tulajdonjogi megközelítésben megtörni az óriásvállalatok piaci monopóliumát; a másik pedig tartalmi szempontból, az egyéni jogok védelme irányából korlátozni-szankcionálni az online közléseket. Írásom ez utóbbi szabályozási törekvésekkel szemben foglal állást; ezt a megoldást zsákutcának, de legalábbis veszélyes tévútnak tekintem.

A tanulmány három nagyobb részre bontható. Első része a tudás internet előtti demokratizálódásáról (és annak demokráciára kifejtett hatásáról) szól, második része azt a kérdést tárgyalja, hogy az internet, ezen belül is elsősorban a közösségi média milyen változást okozott a tudástermelésben és -közvetítésben (a „tudományos" YouTube-csatornák példájával illusztrálva), harmadik része pedig megindokolja, milyen potenciálisan káros hatásokhoz vezetnek a tartalmi szempontú normatív beavatkozások.

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A rögzítettség korának beköszöntével az írástudók váltak a tudás fő letéteményeseivé, hiszen ők voltak képesek nyelvi reprezentációk segítségével megragadni a világot. Kezdetben a mindenkori társadalom igen kis szegmensét jelentették: arányukat a római birodalom fénykorában a birodalom teljes népességének mintegy 10 százalékára becsülik. Nagyjából 2000 év elteltével sem állíthatjuk biztonsággal, hogy ez az arány megváltozott volna. Később Európában az egyház, míg a világ más részein egyes társadalmi osztályok (a kínai császárságban a mandarinok, Indiában a brahmanok) váltak a rögzített tudás „fenntartóivá", rendelkezvén a hozzáférés kizárólagosságával, egyúttal legitimálva-kiszolgálva a feudális berendezkedés hatalmi viszonyrendszerét. Európában a középkort lezáró társadalmi-gazdasági folyamatok – a nyomdagép feltalálása, a reformáció, az ipari forradalom, majd a közoktatás bevezetése – felgyorsították a tudás demokratizálódásának folyamatát. A felvilágosodás kora teremtette meg a tudós kultuszát, a tudományos megismerés pedig az addig domináns vallásos világmagyarázatokkal szembeni alternatívaként jelent meg. A világ (az univerzum) megismerhetőnek és meghódíthatónak tűnt. Saint-Simon tudósok és iparosok uralta államot vizionált, amely leváltja a nemesség és a klérus hatalmát, míg Hegel az ideális államot felvilágosult tisztviselők irányításával képzelte el (Rimbert 2020).

A huszadik század elején a nyugati kapitalista és a szovjet szocialista rendszer is nagy számban termelte a diplomás „értelmiség" tagjait, noha más-más ideológiai indíttatásból: az Egyesült Államok az ipari termelés tudományos megszervezését, a Szovjetunió a társadalmi szerkezet átalakítását tűzte céljául. A tudás új birtokosaivá váló diplomások aránya folyamatosan növekedett. Michaël Young 1958-ban publikálta *A meritokrácia felemelkedése* című disztópiáját, amely az érdemet (tudást, munkát) jelöli meg a társadalmi felemelkedés (érvényesülés) egyetlen erkölcsileg elfogadott eszközeként, szemben a származással vagy a vagyonnal (Young 1958).

Egyes értelmezések szerint a jelenlegi képviseleti rendszert „a diplomások demokráciájának" is tekinthetjük, amelyben a felsőfokú végzettséggel rendelkezők uralják az összes politikai színteret és az állam minden intézményét, miközben a választók túlnyomó többsége felsőfokú végzettség nélküli polgár. Ugyanakkor a képzettség és a vagyon együttesen olyan társadalmi struktúrát eredményez például az Egyesült Államokban, hogy a feudális uradalmi viszonyokhoz hasonlóan egy igen szűk elit örökíti tovább a vagyonát és befolyását nemzedékről nemzedékre (nem minden diplomás gazdag, de minden gazdag diplomás) – ebben a rendszerben pedig óriási jelentőséggel bír a hozzáférés a minőségi oktatáshoz (Rimbert 2020). Szociológiai felmérések szerint a leggazdagabbak arányosan is jelentősen többet költenek oktatásra, mint a középosztálybeliek, miközben az elit *(Ivy League)* egyetemek éves tandíja lényegesen magasabb, mint az éves átlagjövedelem az Egyesült Államokban. A tudás demokratikusabb lett, mint valaha, hiszen az alapszintű kötelező oktatás a többség számára elérhető, ugyanakkor koránt

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

sincs biztosítva az egyenlő hozzáférés a minőségi oktatáshoz. Az egyenlőtlenség pedig gyakorlatilag a fogantatás pillanatában előáll. A kulturális vagyon (tudás) átadása már ilyenkor megkezdődik. Az (amerikai) felsőosztály tagjai kétszer-háromszor több időt töltenek az újszülöttekkel, mint az alsóbb osztályokhoz tartozó szülők, az anyák jellemzően hosszabb ideig táplálják a csecsemőket anyatejjel, és a gyerekek óvodás korukig átlag 20 millió szóval hallanak többet, mint középosztálybeli társaik, miközben sokkal kevesebb időt töltenek képernyő előtt. Egyes nézetek szerint az oktatási beruházások közötti különbség (ennek révén pedig az elérhető oktatás színvonalának eltérése) a gazdagok és a szegények között összevethető a faji szegregáció idején tapasztalt különbséggel a fehérek és a feketék számára hozzáférhető oktatás között. A legrangosabb egyetemek hallgatóinak 50%-a a leggazdagabb 10% köreiből származik (Currid-Halkett 2017). Az elit iskolák szintjén hasonló különbségek Európában is tapasztalhatók, például a francia Nemzeti Közigazgatási Főiskolán – ahol az állami intézmények karrierbürokratáit képezik – a hallgatók alig 6%-a származik munkás- és alkalmazotti családból, miközben ez a kategória a francia társadalom 60%-át teszi ki. A párizsi műszaki egyetemen (École Polytechnique) ez az arány mindössze 1,1% (Rimbert 2020). A fenti adatok újabb árnyalatokkal gazdagíthatják a világszerte tapasztalható társadalmi polarizáció okairól és a populista politikai ideológiák térnyeréséről kialakult képet.

A minőségi oktatáshoz való korlátozott hozzáférés a tudástermelésre, a tudományos eredmények társadalmi befogadására, ezáltal pedig közvetve a demokráciára mint társadalmi berendezkedésre is hatást gyakorol, főként, ha a demokratikus államok jelentős társadalmi kihívásokra adott válaszainak (problémamegoldó képességének) hatékonyságát nézzük, gondoljunk csak a globális klímakrízisre vagy a pandémiákra. Mivel csak kisszámú, kivételes társadalmi helyzetben lévő szereplő válhat igazolt és elismert tudástermelővé, a többség perspektívájából megkérdőjeleződhet tudásuk hitelessége, státuszuk legitimitása (Chen et al. 2020; Kimura és Kinchy 2019). Ugyanakkor a tudástermelők relatíve kis csoportján belül is tapasztalhatók bizonyos egyenlőtlenségek. Már a múlt század második felében felmerült, hogy hasonló eredmények felmutatása esetében az ismert kutatók nagyobb elismerésre számíthatnak, mint pályakezdő társaik – lásd a Máté-effektust: „akinek van, annak adatik” (Merton 1968), illetve azt a jelenséget, hogy az ismert kutatók kölcsönös hivatkozásai legitimálják a tudást (Latour 1987). Újabb hálózati kutatások pedig arra a következtetésre jutottak, hogy a tudományos konszenzust egy hálózati struktúra státuszaként lehet meghatározni: ha konszenzus van, akkor a kölcsönös hivatkozások hálózata stabil és elszigetelt (Shwed és Bearman 2010).

A tudástermelés és -közvetítés monopóliuma azonban megrendült a digitális korszak beköszöntével. A világháló létrejötte, a nagy lefedettség és viszonylag könnyű hozzáférés, a különféle számítástechnikai eszközök gyors fejlődése és terjedése relativizálta

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

a tudósok kultuszát. Az új technológia, kis túlzással, bárki számára lehetővé teszi, hogy információit, gondolatait, alkotásait azonnal, akár az egész világ számára elérhetővé tegye. Megkerülhetővé váltak a kapuőrök, a szaklektorok – a publikációkra vonatkozó követelményekkel (igényesség, tényszerűség, ellenőrizhetőség és így tovább) és a hivatkozások hálózatával együtt.

A közösségi média elterjedése elősegítette a különféle társadalmi mozgalmak megerősödését, lehetőséget adva a mellőzött csoportoknak, hogy hallassák hangjukat a társadalmi-politikai döntéshozási folyamatokban. Számos kutató arra a következtetésre jutott, hogy a közösségi média lehetőséget kínálhat eltérő nézetek megismerésére, idegenekkel való interakcióra, más politikai nézetekkel való konfrontációra. Ezt azonban cáfolni látszik a visszhangszoba- és a buborékelmélet, továbbá az a tény, hogy míg egyes internetes oldalak nagy népszerűségnek örvendenek, legtöbbjük elvész a világháló sűrűjében – lásd ismét csak a Máté-effektust (Albert et al. 1999). Habermas (1991) észrevétele, amely szerint a kommunikációtechnológia nem immunis a társadalmi egyenlőtlenségekkel szemben, továbbra is érvényesnek tűnik.

A YouTube egy új típusú „szakértő" megjelenését is lehetővé tette: a sikeres tartalom-előállítóét (Henriksen és Hoelting 2017). A „professzionális youtuberek" az adott közösségi platform kommunikációs szakértőivé váltak, miközben ezen a felületen a tudósok, politikai szervezetek, hagyományos médiaszervezetek nehezebben boldogulnak (Morcillo et al. 2019). A youtuberek megtalálták és kifejlesztették azokat a kommunikációs technikákat, stílusokat, formátumokat, amelyek népszerűvé tehetik őket és összekapcsolhatják a társadalom különböző rétegeivel, ugyanakkor remekül ki tudják használni a YouTube specifikus működési normáit és algoritmusait az általuk előállított tartalmak népszerűségének növelésére. A legnépszerűbb tudományközvetítő YouTube-csatornák milliós nagyságrendű nézővel és feliratkozóval rendelkeznek (Allgaier 2020). Chen, Jeon és Zhou kutatása, amely négy meghatározott toposz (klímaváltozás, génmódosított szervezetek, oltás és az emberi genom szerkesztése) angol nyelvű YouTube-reprezentációját vizsgálta a youtuberek kölcsönös hivatkozásai és a gyakran hivatkozott youtuberek csoportjának profilja szempontjából, arra a következtetésre jutott, hogy ebben a közösségben is – a tudományos közösséghez hasonlóan – kisszámú szereplő dominanciája figyelhető meg, akik legalább ugyanannyira egymáshoz, mint a kívülállókhoz beszélnek. A leginkább hivatkozott *super connector* youtuberek pedig a mainstream médiához kapcsolódó/kapcsolható csatornák, amelyek jellemzően rasszmegjelölés nélküli férfi felhasználók profilja alatt futnak, akik deklaráltan a tudományos népnevelést tűzték ki célul (Chen et al. 2020).

A YouTube elterjedése révén a tudástermelés, valamint a tudáshoz való hozzáférés is nyitottabbá vált, mint bármikor korábban. Mindezt persze árnyalják a platform működési jellegzetességei, továbbá az egyedi tartalmakra jutó egységnyi figyelem és idő

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

(tekintettel a hozzáférhető tartalmak mennyiségére). Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a „professzionális youtuberek" a megélhetésüket biztosítják a rendszeres megosztásokkal, így tartalmaik előállítása és közlése során kénytelenek gazdasági szempontokat is figyelembe venni – e tekintetben hasonlóságot mutatva a hagyományos médiával. A nagyobb nyitottság ellenben nem vezet automatikusan a tudás hatékonyabb terjesztéséhez. Amint Chen, Jeon és Zhou hivatkozott kutatása is megállapította, a közösségi médiában a tartalom-előállítók az offline tudományos közösségekhez hasonlóan szerveződnek hálózatokba, noha eltérő ösztönzők állnak a háttérben (a nézettség optimalizálása miatt fontos számukra a legnépszerűbb társaikra hivatkozni). Továbbá a közösségimédia-platformok sajátossága, hogy nem egyszerűen nyilvános térként működnek, hanem az egyének közötti interakciókat a tartalmak megjelenését szabályozó algoritmusok működése befolyásolja (előtérbe helyezve a *super connectorok* által közzétett tartalmakat, így a befogadók kevésbé változatos forrásokból származó tartalmakkal találkoznak).

A közösségi média, miközben bizonyos tekintetben bővítette az elismert tudástermelők körét, lazítva a belépés korlátait (noha megjegyzendő, hogy kvantitatív kutatások szerint például a tudományos YouTube-csatornák működtetőinek jelentős többsége férfi, a nők alulreprezentáltságát pedig a sértő vagy szexista reakciókkal indokolják), mindeddig nem tudott hozzájárulni a tudástermelők hitelességének, legitimitásának megszilárdításához (Amarasekara és Grant 2018; Sobieraj 2018). Sőt, az elérhető információ- és adatmennyiség rendkívül gyors növekedésével az internet, ezen belül pedig a közösségi média egyfajta megbízhatatlan archívumnak tekinthető; a folyamatosan bővülő gyűjtemény esetleges, bonyolult, meghatározatlan, mindazonáltal összehasonlíthatatlanul több információt tartalmaz, mint bármelyik hagyományos archívum, ugyanakkor az egyedi tételek megléte és mibenléte (valóság, fikció, hazugság, eredeti, másolat, hamisítvány stb.) nagymértékben bizonytalan (Hartley 2012). Ebben az adatáradatban az igazolt és elismert tudástermelő álláspontja csak egy hang, egy „vélemény" a végtelen sok közül. Meggyőzőereje, autoritása pedig kevésbé múlik érvrendszerének hibátlan logikáján, tudományos alaposságán és felkészültségén, mint inkább a személyiségéhez kapcsolódó olyasféle tényezőkön, amelyeknek a tudás hagyományos közlésében nem volt jelentős szerepük.

A tudástermelés hagyományos hierarchiáinak felbolydulása, a szakemberek tudásmonopóliumának megkérdőjelezése (akár a demokratikus politikai folyamatokat, akár különféle természeti vagy egészségügyi katasztrófahelyzeteket tekintve) potenciálisan súlyos következménnyel járhat. Fentiek okán fogalmazódott meg a közéletben az igény valamiféle normatív beavatkozásra, amely az álhírek, az áltudományos ámokfutások, a populista eszmék vagy a közönséges ostobaságok terjesztését korlátozhatná, szankcio-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

nálhatná. Egy efféle szabályozás azonban több szempontból is károsnak és veszélyesnek bizonyulhat.

Először is, az Emberi Jogok Európai Egyezségokmányának 10. cikke pontosan behatárolja a véleménynyilvánítás korlátozásának legitim céljait, ezért az Egyezségokmány által létrehozott Emberi Jogok Európai Bíróságának több évtizedes joggyakorlat által megalkotott véleményszabadság-doktrínája nem teszi elengedhetetlenné az álhírellenes szabályalkotást. A strasbourgi Bíróság egy olyan haszonelvű elméletet állított fel, amely szerint a véleménynyilvánítás azért védendő érték, mert a viták szabad lefolytatása elengedhetetlen a demokratikus döntéshozatalhoz. Ennek megfelelően a különböző tartalmú közlések eltérő védettséget élveznek annak függvényében, hogy hozzájárulnak-e, vagy sem, a közügyek megvitatásához. A közügyek megvitatása és a politikai közlés tekintetében azonban a védelem mértéke egészen kiemelkedő, a Bíróság joggyakorlata szerint kiterjedhet akár a hamis állításokra, a sértő, felháborító vagy megbotránkoztató véleményekre is, amennyiben a közlés szándéka nem kifejezetten egyesek megbélyegzése, megalázása vagy öncélú bántalmazása. Hasonló – bizonyos szempontból még megengedőbb – megközelítés mutatkozik az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának gyakorlatában is, amely a közvetlen törvénytelen fellépést képező közlések kivételével igen tágan értelmezi a védendő szólás körét. Noha az említett joggyakorlatok mindkét bíróság esetében jórészt még az internet elterjedése előtt, az offline nyilvánosság és a hagyományos média korában kristályosodtak ki, az olyan nem hétköznapi megnyilvánulások esetében is alkalmazhatók voltak, mint a nemzeti lobogó nyilvános elégetése (Egyesült Államok) vagy egy rókavadászat artikulálatlan üvöltözéssel való megzavarása (Egyesült Királyság). Nincs nyomós okunk feltételezni, hogy a véleménynyilvánítás szabadságának hagyományos doktrínája és a bíróságok említett joggyakorlata ne tudna irányadó lenni az online közlések esetében, bár költséghatékonyság és operativitás szempontjából vitathatatlanul előnyösebb a közösségi média működtetőit felelősségre vonni a platformjaikon megjelenő közlések tartalmáért. Miközben például az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága 1964-ben (New York Times Co. v. Sullivan, 376 U.S. 254) még úgy érvelt, hogy a *New York Times* nem vonható felelősségre az alabamai rendőrséget hamis vádakkal illető, egész oldalas fizetett hirdetésként megjelentetett közleményért. (Az Alkotmány Első Kiegészítése a köztisztviselőkkel kapcsolatban minden közlemény nyilvánosságra hozatalát megvédi, így a hamisakat is, kivéve, ha rosszindulatból – a hamisság ismeretében – vagy tartalmuk felelőtlen semmibevételével kerültek közlésre.)

Másodszor, a CEU Media Data and Society központjának friss tanulmánya szerint, amely a kelet-közép-európai térség álhírterjesztő forrásait és hálózatait igyekezett feltérképezni, a technológia sajátosságainak vizsgálatával, az álhírterjesztésben érdekelt online források (honlapok, felhasználók stb.) az esetleges elhallgattatásuk után viszonylag

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

könnyedén tudnak platformot, formát, elnevezést, felhasználói profilt váltva „új köntösben" megjelenni. Ugyanakkor egy korlátozó-szankcionáló jogszabály alapján a jelenleginél sokkal hatékonyabban lehetne elhallgattatni a hagyományos média újságíróit és más nyilvános kritikus felszólalókat (Dragomir et al. 2020). A nem-demokratikus kormányzatok kifejezett affinitást mutathatnak az efféle szabályozások irányában, hiszen a közösségi média mára az emberijog-sértéseket (kínzás, kivégzés, rendőri erőszak, jogvédők, civilek, újságírók, kisebbségek, menekültek zaklatása) dokumentáló felvételek fontos forrásává vált – a technológia fejlődésével egyre könnyebben leleplezhetők az ilyen oldalak működtetői vagy megrendelői, és felelősségre lehet vonni őket (Szilágyi 2021). Fentiek okán a hivatkozott tanulmány a normatív beavatkozás helyett az álhír forrásainak felderítését, tulajdonosainak és finanszírozási mechanizmusainak azonosítását javasolja a pénzügyi támogatás korlátozása vagy felfüggesztése céljából. Továbbá kiáll az olyan civil kezdeményezések támogatása mellett, amelyek független, átlátható és nyilvános eljárással azonosítják az álhírek forrásait, ezáltal támogatva a felhasználókat a potenciálisan hamis információk felismerésében, valamint a hirdetőket abban, hogy elkerüljék a hamis információkat terjesztő oldalak, csatornák stb. finanszírozását (Dragomir et al. 2020).

Harmadrészt, amiként írásomnak a tudás és a tudásközvetítés monopóliumáról szóló részében utaltam rá, a társadalom polarizációjának, a visszhangkamrák vagy filterbuborékok kialakulásának, a párbeszéd, a nyílt érdemi közéleti vita visszaszorulásának inkább tüneteként, mintsem kiváltó okaként kell az álhírek, téveszmék, populista ideológiák, ostobaságok terjedésére tekintetünk. A minőségi oktatáshoz való hozzáférés egyenlő esélyének hiánya az egyik legjelentősebb tényező azok sorában, amelyek a demokratikus társadalmak polarizációját generálják, mélyítik és fenntartják. A tudás „monopóliumával" rendelkező, viszonylag szűk körű elit minden szempontból egyre távolabb kerül a társadalom többségétől, ami a nyilvánosság szerkezetváltozásával kiegészülve hozzájárul a tudósokkal, szakértőkkel szembeni bizalmatlanság kialakulásához, a tudomány relativizálásához. Egy olyan normatív beavatkozás, amely ennek az elitnek a tudományosan igazolt, hiteles álláspontját úgy kívánja megóvni, tekintélyét megőrizni, hogy a tőle eltérő, ellentétes vagy kritikus hangokat elnémítaná, egyrészt a demokratikus berendezkedés egyik lényegi jellemvonását (a nyílt és szabad vitát) veszélyeztetné, másrészt inkább tovább mélyítené a társadalmat megosztó árkokat, mintsem betemetné azokat.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Irodalom

Albert, R., Jeong, H. és Barabási, A.-L. (1999) Diameter of the World-Wide Web. *Nature,* 401: 130–131.

Allgaier, J. (2020) Rezo and German Climate Change Policy: The Influence of Networked Expertise on YouTube and Beyond, *Media and Communication,* 8(2): 376–386.

Amarasekara, I. és Grant, W. J. (2018) Exploring the YouTube science communication gender gap: A sentiment analysis. *Public Understanding of Science,* 28(1): 68–84.

Chen, K., Jeon, J. és Zhou, Y. (2021) A Critical Appraisal of Diversity in Digital Knowledge Production: Segregated Inclusion on Youtube. *New Media & Society,* előkészületben. Elérhető: *https://ssrn.com/abstract=3710873.*

Currid-Halkett, E. (2017) *The Sum of Small Things.* Princeton: Princeton University Press

Dragomir M., Bognár É. és Nemeth R. (2020) (szerk.) *The Unbearable Ease of Misinformation.* Budapest: Center for Media, Data and Society

Habermas, J. (1991) *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: The MIT Press

Hartley, J. (2012) *Digital Futures for Cultural and Media Studies.* Chichester: Wiley–Blackwell

Henriksen, D. és Hoelting, M. (2017) Creativity on YouTube: Considering New Media and the Impulses of the Learner. In I. Eleá és L. Mikos (szerk.): *Young & Creative. Digital Technologies Empowering Children in Everyday Life*. Gothenburg: Nordicom

Kimura, A. H. és Kinchy, A. (2019) *Science by the People: Participation, Power and the Politics of Environmental Knowledge.* New Brunswick: Rutgers University Press

Latour, B. (1987) *Science in Action: How to follow scientists and engineers through society.* Cambridge: Harvard University Press

Merton, R. K. (1968) The Matthew effect in science: the reward and communication systems of science are considered. *Science,* 159(3810): 56–63.

Morcillo, J. M., Czurda, K., Geipel, A. és Robertson-von Trotha, C. Y. (2019) Producers of popular science web video: Between new professionalism and old gender issues, *International Journal of Marketing, Communication and New Media,* 7(13): 72–98.

Rimbert, P. (2020) Egy nagyon is hagyományos osztályharc – amikor egy társadalmi réteg ura a hatalomnak, a tudásnak és a vagyonnak. Fordította Hrabák András. *Le Monde Diplomatique – Magyar kiadás,* november, *http://www.magyardiplo.hu/2922-egy-nagyon-is-hagyomanyos-osztalyharc-amikor-egy-tarsadalmi-reteg-csoport-ura-a-tudasnak-a-hatalomnak-es-a-vagyonnak.html*

Shwed, U. és Bearman, P. S. (2010) The Temporal Structure of Scientific Consensus Formation, *American Sociological Review,* 75(6): 817–840.

Sobieraj, S. (2018) Bitch, slut, skank, cunt: Patterned resistance to women's visibility in digital publics. *Information, Communication & Society,* 21(11): 1700–1714.

Szilágyi Cs. (2021) Kamera által egyre világosabban, *Osaarchivum.444.hu,* január, *https://osaarchivum.444.hu/2021/01/18/kamera-altal-egyre-vilagosabban*

Young, M. (1958) *The Rise of the Meritocracy. 1870–2033. An Essay on Education and Equality.* London: Thames and Hudson

www.interkonyv.hu

© Typotex Kiadó

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

II. Kapuőrök

© Typotex Kiadó

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Fiáth Heni

A demokratizálódás nem teremt egyenlőséget

A 20. század a tárgyak évszázada volt. Az első ipari forradalmak hatására megjelenő sorozatgyártás a viktoriánus korban, Robertson Davies író szavait idézve, a tárgyak világára irányuló megszállott érdeklődést *(„exaltation of the World of Things")* eredményezett (Briggs 1989: 14, idézi Bausinger 2005: 10), amely aztán a 20. század végére globálisan, tömegesen előállított tárgyak formájában tett ígéretet minden problémánk megoldására a fogyasztói társadalomban. Míg az iparosodás és városiasodás előtti premodern társadalmak tagjainak életét néhány száz tárgy kísérte végig („a navahó indiánok 263-féle tárgyat ismertek, beleértve a házformákat is"), a 20. század végén már „csak a *Quelle*-katalógus több mint százezret kínál[t] fel" (Jeggle 1982: 24, idézet *uo.*). A tárgyak sokasodása – a gyártástechnológiák fejlődésével párhuzamosan – az árak csökkenését eredményezte, s így a hozzáférés lehetőségét ígérte széles rétegek számára. A tárgyak – és az általuk kínált kényelem, szórakozás, státusz stb. – lehetősége *demokratizálódott,* vagy legalábbis demokratizálódni látszott.

A 21. század azonban már nem a tárgyak évszázada: az érdeklődés, lelkesedés tárgyai immár az információ, az adatok és a digitális javak, termékek, amelyek szintén hozzáférést és azon keresztül megvalósuló egyenlőséget ígérnek. Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a digitális forradalom és az internet terjedése valóban beválthatja-e a reményt, hogy demokratikusabb, inkluzívabb társadalmat teremtsen, azzal a feltételezéssel élek, hogy ha megvizsgáljuk a folyamatokat, amelyek a 20. században a tárgyak számának gyors növekedését és terjedésének leírását adták és elemezték, akkor a válaszok a digitális javak terjedésének tendenciáit is előre jelezhetik.

Századfordulós szerzők (Georg Simmel és Herbert Spencer) munkáira, majd Everett M. Rogers 1962-es diffúziós elméletére és Graeme Turner 2010-es médiatudományi kritikájára támaszkodva mutatom meg, hogy a hozzáférés kiterjedése miért marad pusztán a demokratizálódás illúziója, és miért nem teremt valódi egyenlőséget.

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Karl Lagerfeld mint a divatvilág Robin Hoodja

2004-ben, amikor a H&M svéd *fast fashion* ruházati üzletlánc bejelentette az első együttműködését Karl Lagerfelddel, a Chanel divatház kreatív igazgatójával, azaz az akkori *high fashion* szcéna egyik főszereplőjével, az exkluzív kollekciót beharangozó kampány kulcselemét képező rövidfilmben (*Razorblatter* 2012; vö. még Renck 2004) a két merőben eltérő divatvilág közötti határsértést „vitték vászonra", vagy legalábbis a YouTube-ra. A kétperces reklámfilmben azt látjuk, ahogy a francia riviérán jachtozó, elegáns villákban és hotelekben idejét múlató, kifinomult ízlésű, örökérvényű bölcsességeket puffogtató gazdagok hogyan reagálnak a terjedő hírre, miszerint Lagerfeld olyan ruhákat tervezett, amelyek *olcsók*. A növekvő feszültséget és felháborodást végül az önmagát megszemélyesítő Lagerfeld oldja fel, mondván, hogy a hír igaz, de a hangsúly az ízlésen van, és „Ha olcsó vagy, úgysem segít semmi" *(„If you are cheap, nothing helps")* (Renck 2004: 1:57).

A reklámfilm karikaturisztikusan illusztrálja az angol szociológus Herbert Spencer már 1882-ben megfogalmazott gondolatait a divatról. Spencer volt az első szociáldarwinista gondolkodó, azaz ő alkalmazta először Charles Darwinnak az élettudományokban paradigmaváltó evolúciós elméletét a társadalmi változások értelmezésére. A divat fő mozgatórugójának a társadalmi hierarchiában feljebb lévők utánzását nevezte meg – a külsőségek szintjén –, és az utánzások sokaságának eredményeként társadalmi kiegyenlítődést vizionált (Spencer 1982: 37): „A divat először utánozván a magasabb rangúak fogyatékosságait, később más jellemzőit, mindig egyenlősítésre törekszik. Mindeközben arra szolgál, hogy elhomályosítsa, végül elmossa az osztálykülönbségeket, kedvez az egyéniség kibontakozásának, és ezáltal segíti az egyéniség alárendeltségével járó szertartásosság gyengítését."

Ha a divat a felsőbb rétegek felől „szivárog" az alsóbb rétegek felé (Jhering 1883; Veblen 1975 [1889]), akkor az ebbe a rendszerbe beavatkozó Lagerfeld (a H&M segédletével) a divatvilág Robin Hoodjaként értelmezhető: a gazdagok stílusát a szegényeknek adja, így gyorsítva az egyenlősödést: a külsőségeken keresztüli (ízlésen alapuló) felzárkózást kínálja mérsékelt, azaz elérhető áron. Mindezt pedig – ahogyan azt a reklámfilmben láthatjuk – a társadalom felsőbb rétegei fenyegetésként élik meg: a státuszuk elvesztésétől vagy legalábbis leértékelődésétől tartanak.

Ez a fennkölt, Robin Hood-i gondolat viszont a valóságban több ponton is sérült már ezzel az első kollekcióval összefüggésben és az azóta megvalósult együttműködések kapcsán is: egyrészt az egyes darabok jóval drágábbak, mint a H&M-ben általában kapható ruhaneműk, másrészt a Lagerfeld-kollekció Párizsban percek alatt, a világ többi H&M boltjaiban pedig néhány nap során elfogyott (Kenna 2010), harmadrészt a kollekció limitáltsága miatt ezek a ruhadarabok a műtárgyakéhoz hasonló életre keltek és kelnek

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

minden új kollekció megjelenésekor: érintetlenül maradnak és az idő múltával egyre magasabb áron cserélnek gazdát.

Az egyenlősödés tehát csak a marketingkommunikáció által sugalmazott üzenetben és ennek közgondolkodásra gyakorolt hatásában jelenik meg, az alacsonyabb rétegek számára nem biztosít tényleges belépést az irigyelt rétegek tagjai (a valódi, teljes árú Karl Lagerfeld-ruhák vásárlói) közé, a tehetősek státuszára irányulóan pedig nem jelent fenyegetést, veszélyt egy-egy ilyen kollekció. A külsőségek – azaz a reklámfilmben is emlegetett stílus – szintjén felületi, rövid ideig tartó egyenlőséget kínál.

„Egyenlővé teszi az alacsonyrendűt és a nemest"

Azzal a gondolattal, hogy a tárgyak, fogyasztási cikkek terjedésével kapcsolatban tapasztalt változásokat az egyenlősödés felé vezető út reményteljes narratívájaként szeretnénk értelmezni, máshol is találkozunk az elmúlt közel kétszáz évben: Alexis de Toqueville, Andy Warhol, Steve Jobs és Thomas L. Friedman is hasonló konklúzióra jutott.

Tocqueville fiatal francia arisztokrataként utazott Amerikába 1831-ben, hogy tanulmányozza az Újvilág rendjét, amelyben hazája jövőjét látta. 1835-ben megjelent könyve első oldalain így ír (1983: 16–17): „Átfutva történelmünk lapjain, az elmúlt hétszáz évben úgyszólván egyetlen olyan eseménnyel sem találkozunk, amely ne vált volna az egyenlőség javára. A keresztes hadjáratok és az angolokkal vívott háborúk megtizedelik a nemességet és szétforgácsolják a földbirtokait; a községi önkormányzat intézménye a feudális monarchiába vezeti be a demokratikus szabadságot; a tűzfegyverek feltalálása egyenlővé teszi az alacsonyrendűt és a nemest a csatatéren; a könyvnyomtatás egyforma esélyt kínál az értelmük számára; a posta eljuttatja a felvilágosultságot a szegény kunyhójának küszöbére éppúgy, mint a palota bejáratához; a protestantizmus azt hirdeti, hogy minden ember egyformán megélheti az égbe vezető utat. A feltáruló Amerika ezernyi új lehetőséget kínál a vagyonszerzésre, és a sötét kalandor is szabadon szerezhet gazdagságot meg hatalmat."

Tehát a tűzfegyverek, a könyvnyomtatás és a posta olyan találmányok, amelyek társadalmi egyenlőséget kínálnak szerinte. 1975-ben Andy Warhol – amerikai polgárként, vagyis Tocqueville távolról érkező külső nézőpontjához képest belső szemlélőként – már így látta ezt (2004 [1975]: 108): „A legnagyszerűbb ebben az országban az, hogy Amerika teremtette meg annak hagyományát, hogy a leggazdagabb fogyasztók ugyanazt vásárolják, mint a legszegényebbek… tudod, hogy az elnök Coke-ot iszik, Liz Taylor Coke-ot iszik, és hogy te is azt iszod. Hiába van több pénzed, nem kapsz érte jobb Coke-ot, mint az a csöves, aki a sarkon szürcsöli. Az összes Coke ugyanolyan, és mindegyik jó. Ezt tudja Liz Taylor, tudja az elnök, tudja a csöves, és tudod te is."

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

1996-ban egy, a *Wired* magazinnak adott interjújában Steve Jobs, akkor még csak a számítógépeket (és nem iPodokat és iPhone-okat) gyártó Apple cég vezetőjeként, így fogalmazott (Wolf 1996): „Ha azt nézzük, hogy miket csináltam eddig az életben, mindegyik dologban ott van a demokratizálás. Az internet egy elképesztő demokratizáló erő. Egy kis cég olyan nagynak tűnhet a neten, mint egy nagyvállalat. A nagy cégek százmillió dollárokat költenek most, hogy kiépítsék az elosztási csatornáikat. A net pedig teljesen el fogja törölni ezt az előnyüket." 2011-ben bekövetkezett halálakor a róla megemlékező cikkek pedig méltatták az információ újraelosztásához való hozzájárulásáért (Koehn 2011), a digitális tipográfia demokratizálásáért (McHugh 2011) és – úgy általában, nem specifikusan – a technológia forradalmasításáért és demokratizálásáért (Kekeh 2011).

Az ezredforduló trendjeit mutatja Thomas L. Friedman Pulitzer-díjas amerikai újságíró 1999-ben megjelent *The Lexus and the Olive Tree – Understanding Globalization (A Lexus és az olajfa – A globalizáció megértése)* című könyve is, amelyben a globalizáció kialakulását és karakterisztikáját elemezte, kiváltó okaként pedig a technológia demokratizálódását (konkrétan a számítógépes és telekommunikációs innovációkat, a miniatürizálást, a tömörítést és a digitalizálást) nevezte meg, ami szerinte a pénzügyeink demokratizálódását, majd az információ demokratizálódását is eredményezte (Friedman 1999: 67). Lawrence Grossmant, az NBC News korábbi elnökét idézi könyvében (*uo.* 71), aki így foglalta össze a technológia „demokratizálódását": „A könyvnyomtatás mindannyiunkból olvasót csinált. A lapkiadás kiadót. A televízió nézőt. A digitalizálódás pedig műsorszolgáltatót."

A világot mélységeiben megérteni kívánó, szemlélődő elmék – akiket értelmezhetünk az adott kor „szellemének" közvetítőiként, a közgondolkodásban jelen lévő trendek megfogalmazóiként, kimondóiként, illetve a közbeszédet befolyásoló erőkként is – tehát arra az optimista következtetésre jutottak, hogy a minket körülvevő technológiai innovációk széles(ebb) körű hozzáférést biztosítanak, és ezzel a társadalmi egyenlősödés, az esélyegyenlőség vágyott ígéretét nyújtják.

Demokratikus helyett demotikus fordulat

Az ezredfordulóig tehát leginkább tárgyakban, fogyasztási cikkekben testet öltött innovációk kecsegtettek az egyenlősödés lehetőségével, de Steve Jobs szavai már illusztrálták az internet megjelenését és elterjedésének korai szakaszait jellemző reményteli társadalmi várakozásokat is, miszerint az majd a demokrácia széles körű kialakításában lehet eszközünk és így a társadalmi egyenlőség felé tereli az emberiséget. 2010-ben Graeme Turner ausztrál kultúra- és médiakutató *Ordinary People and the Media – The Demotic*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Turn (A hétköznapi emberek és a média – A demotikus fordulat) című művében már korántsem ilyen derűlátó a digitalizáció és az internet kínálta lehetőségeket és potenciális változásokat vizsgálva – elsősorban a médiában. Külön fejezetekben elemzi a bulvármédia és celebritáskultúra, a valóságshow-k, a blogok és felhasználói honlapok, a betelefonálós rádióműsorok és a YouTube-tartalmak (közösségi médiáról akkor még nem ejt szót) kortárs tendenciáit, amelyek kapcsán úgy tűnhet, hogy egy demokratizálódási folyamat zajlik: a korábban erősen elzárt, hierarchikus intézményrendszerek a médiában most nemcsak közel engedik a „hétköznapi embereket" a tartalomkészítéshez, de kifejezetten meg is hívják őket.

Turner könyvében a „demokratikus fordulat" vagy „demokratizálódás" kifejezések használata helyett a „demotikus" (azaz népi) fordulat megnevezést javasolja. Két legfőbb érve pedig az, hogy bár a média kapui valóban kitárultak, ám a változások továbbra is a médiaszolgáltatók profitorientált érdekei mentén zajlanak le, és nem a közérdeket szolgálják, nem a társadalmi vagy esélyegyenlőség felé vezetnek. Sőt, az ilyen módon felemelkedést kínáló show-k a résztvevők önként aláírt kizsigerelésével, személyiségi jogaikról való lemondásával és sokszor megalázásával generálnak nézettséget és profitot – gondoljunk csak a tehetségkutató versenyek kevéssé tehetséges, köznevetség tárgyává tett jelentkezőire. Valamint – másik érvként említve –, a médiában való szerepléshez, a tartalmak gyártásához való szélesebb körű hozzáférés nem jelent szélesebb körű és tudatosabb részvételt a közügyekben, nem járul hozzá a demokratikus állami működés kiterjesztéséhez sem, mi több, gyakran az ellenkező irányú manipuláció, azaz a közügyekben való nem részvétel elősegítője.

A fentiek természetesen akkor érvényesek, ha a „demokratizálódástól" elvárjuk, hogy a közérdeket szolgálja, és a közügyekben való szélesebb körű részvétel és a társadalmi egyenlőség és igazságosság irányába mutasson. Turner nem fogalmazza meg, hogy ő mit ért „demokratizálódás" alatt, csupán vitába száll azzal az elképzeléssel, amely a széles körű hozzáférést (a médiában szerepléshez és a tartalom-előállításhoz) automatikusan a demokratikus politikai működéshez köti (*uo.* 12). Az egyenlőség és az inkluzív bánásmód a társadalom különböző nemű, etnikumú, identitású szereplői felé – vagy legalább az ezekre való törekvés – állandóan visszatérő elem könyvében. A „demotikus fordulat" kifejezés ajánlásával a „demokratizálódás" helyett ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy éppen ezek hiányoznak a folyamatból, és így a szóhasználat félrevezető.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Demokratizálódás helyett diffúzió

Everett M. Rogers amerikai szociológus *Diffusions of Innovations (Az innovációk diffúziója)* (2003; magyarul lásd Dessewfy és Galácz 2003) című könyve először 1962-ben jelent meg, utoljára pedig 2003-ban, az eredeti könyv ötödik kiadásaként – frissített tartalommal. Rogers nem demokratizálódásként, hanem újdonságok diffúziójaként, terjedéseként hívta az általa vizsgált folyamatokat, de kitért az egyenlőség kérdéseire is. Újdonságnak (innovációnak) nevez bármely gondolatot, gyakorlatot vagy eszközt/tárgyat, amelyet az egyén vagy más adaptációs egység újnak ítél (*uo.* 12), így elmélete egyaránt alkalmazható a Karl Lagerfeld tervezte ruhákra, a tűzfegyverekre, a könyvnyomtatásra, a postára, a kólára, a személyi számítógépekre, az internetre, a valóságshow-kra, a blogokra vagy a YouTube-videókra.

Rogers a terjedés négy fő tényezőjeként *(1)* az innovációt, *(2)* a kommunikációs csatornát, *(3)* az időt és *(4)* a társadalmi rendszert határozza meg; ezek vizsgálatával érthetjük és jósolhatjuk meg az egyes újdonságok terjedésének ütemét (*uo.* 9). Emellett öt ún. adaptációs kategóriát határoz meg aszerint, hogy az adott csoporthoz tartozó egyének milyen hamar adaptálják az újítást. Az öt csoport és a hozzájuk tartozó arányok az érintettek teljes köréhez viszonyítva: újítók (2,5%), korai adaptálók (13,5%), korai többség (34%), kései többség (34%) és lemaradók (16%) (Dessewfy és Galácz 2003: 19).

Az újítások terjedése tehát az innovátorok körében kezdődik, az ő kockázatvállalásukra és rendszerek közötti mobilitásukra nagy szükség van a folyamat elején – Rogers kapuőröknek nevezi őket. Ugyanakkor az újítók sokszor kívülállók: az adott rendszer egyedeinek tiszteletét, elismerését nem birtokolják, utánzási vágy helyett idegenkedve tekintenek rájuk. Így az adott innováció további terjedéséhez a véleményvezérekként működő korai adaptálókra van szükség, akiket az adott csoport tagjai ismernek és megbíznak bennük (Rogers 2003: 282). „[A] korai adaptálók általában iskolázottabbak, magasabb társadalmi státusszal és jövedelemmel rendelkeznek, valamint társadalmilag mobilabbak, mint az őket később követő társaik. Továbbá a legtöbb esetben empatikusabbak, kevésbé ragaszkodnak a megszokott, hagyományos értékekhez, hitekhez és racionálisabban gondolkodnak. A vizsgálatok szerint ezenkívül általában pozitívabban viszonyulnak a változásokhoz és a tudományhoz, jobbak a kockázatkezelési képességeik, valamint ambiciózusabb személyiségek. Ha a kommunikációs kapcsolatokat és viselkedést figyeljük meg, a korai adaptálókra jellemző, hogy több interperszonális kapcsolattal, külső kapcsolattal, tömegkommunikációs eszközökhöz való hozzáféréssel rendelkeznek, mint a kései adaptálók.” (Dessewfy és Galácz 2013: 20)

A csoportok tagjainak leírása is mutatja, hogy a terjedést erősen befolyásolja a társadalmi rendszer felépítése, amibe az újdonság érkezik, de Rogers külön kitér az innovációk státusszal kapcsolatos aspektusaira (Rogers 2003: 230), illetve az innovációk

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

következményeit vizsgáló részben az újdonságok terjedésének egyenlőségre gyakorolt hatására is. A státusszal kapcsolatban Gabriel Tarde századfordulós megfigyeléseire hivatkozik, aki szerint az innováció adaptálásának (az ő szóhasználatában: imitálásának) legfőbb motivációja a státuszszerzés (Tarde 1969 [1903], idézi Rogers 2003: 41).

Egyes innovációk esetében, mint például az öltözékek divatjának terén, a társadalmi presztízs szinte az egyetlen megszerezhető előny. Amikor pedig a közösség sok más tagja is adaptálta már az adott divatot, az veszít a presztízséből a korai adaptálók számára. Ez a fokozatos státuszvesztés azután előhívja egy következő új divatos elem kialakulását. Sok öltözködésbeli, illetve erősen a külsőségekhez, látványhoz köthető divat (mint a hajviselet vagy az autók) csak múló hóbort, az olyan innovációk ugyanis, amelyek a kultúra relatíve komolytalan aspektusát reprezentálják, gyorsan terjednek – legfőképpen státuszszerzés céljából –, és hamar el is múlnak. Az egyének pedig eltérnek abban, hogy a státuszszerzés mennyire motiválja az újdonság elsajátítását számukra. Az alacsony jövedelműeket például egyáltalán nem érdekli az öltözködési trendek követése; a státuszszerzés jellemzően az újítók, a korai adaptálók és a korai többség csoporttagjai számára fontos, és kevésbé a kései többség és a lemaradók részére (*uo.* 230–231).

Az innovációk következményeit vizsgáló részben az újdonságok terjedésének egyenlőségre gyakorolt hatására is kitér Rogers, ahol kijelenti és számításokkal alátámasztja, hogy a nóvumok általában az egyenlőség csökkenését okozzák egy társadalmi rendszerben. Külön fejezetet szentel ezért annak, hogy miként lehet beavatkozni azért, hogy a társadalom magasabb státuszt birtokló rétegeinek információ- és erőforrástöbbletből adódó előnyét kompenzáljuk az alacsonyabb státuszú rétegek javára (*uo.* 456).

„Az elterjedés révén a divat saját megszűnése felé halad"

Rogers felhívja a figyelmet arra, hogy a státuszszerzés mint motiváció az innováció adaptálására még nem egy megfelelően feltárt szegmens a diffúzióval kapcsolatos kutatások terén. A nehézséget az okozza, hogy az önbevalláson alapuló módszerek minden bizonnyal alulbecsülik a jelentőségét, ezért más mérési eljárásokra lenne szükség (*uo.* 231). Ugyanakkor kutatásai megágyazásaként nem ad széles körű áttekintést a témában született eredményekről. A francia Gabriel Tarde és a német Georg Simmel szociológusok, illetve a brit és német-osztrák diffúzionisták (neveket nem említ) századforduló körüli munkáira alapoz, Simmelnek pedig csak az „idegenről" szóló gondolatait emeli be, más írásait – például a divattal foglalkozó művét – nem (*uo.* 40–42).

A diffúzió egyenlősödést vagy státuszszerzést okozó lehetséges kimenetelének vizsgálata kapcsán néhány kiegészítéssel szeretnék élni Simmel 1911-ben megjelent, *A divat*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

című írására támaszkodva (Simmel 1973). A divat másoláson alapuló terjedési mechanizmusában ugyanis ő is látta a potenciált az egyenlősödésre (*uo.* 476): „…a divatok mindig osztályok divatjai, a felső rétegek divatja különbözik az alsó rétegekétől, s abban a pillanatban elhagyják, mihelyt az utóbbiak megkezdik elsajátítását. A divat ezért nem egyéb, mint az élet azon számos formájának egyike, amelyekben egységes cselekvéssé fogjuk össze a társadalmi egyenlősítés tendenciáját az egyéni különbözőségre és változásra irányuló törekvéssel."

Ugyanakkor a folyamat végén Simmel az egyenlőség megszűnését látta (*uo.* 483–484): „A divat lényege az, hogy mindig csupán a csoport egyik része hódol neki, az összesség azonban csak útban van felé. Amint teljesen érvényre jutott, vagyis mihelyt valóban kivétel nélkül mindenki azt teszi, amit eredetileg csak egyesek tettek – ez történt az öltözködés és az illemszabályok egyes elemeinek esetében –, akkor már nem beszélünk divatról. Az elterjedés révén a divat saját megszűnése felé halad, miután éppen e terjedés szünteti meg a különbözőséget. A divat ezért a jelenségek azon típusához tartozik, amelyek egyre korlátlanabb elterjedésre, önmaguk egyre tökéletesebb megvalósítására törnek, de ennek az abszolút célnak az elérésével önmagukkal kerülnek ellentmondásba és megsemmisülnek."

Simmel tehát szintén megnevezi az utánzás státuszszerző célját, de felhívja a figyelmet arra, hogy ez egy sziszifuszi harc: a másolással az egyenlőséget akarjuk elérni, de ha elérhető a cél, akkor már az adott dolog megszűnik státuszjelölőként működni, és a rendszer a folyamat közben új kódot, új státuszjelölőket hoz létre, a korábbi kód értelmét veszti, az új pedig ismét elérhetetlen – így az egyenlőség nem tud megvalósulni.

„Minek nevezzelek?"

Jobs és Friedman a „demokratizálódás" terminust használták, Turner javaslatot tett a „demotikus" jelző és „demotikus fordulat" mint jelenségleíró kifejezések bevezetésére. Rogers a társadalmi-politikai aspektusok beemelése nélkül „diffúzióként" tekint az újdonságok és javak terjedésére, Simmel a divatról ír, de a szóhasználattal kapcsolatban megfogalmazza, hogy csak azt érdemes divatnak hívni, amiről tudjuk, hogy gyorsan jön és gyorsan megy (*uo.* 485): „Akármi mást, ami az élet gyakorlatában egyébként ugyanilyen új és hirtelen elterjedt, nem nevezünk divatnak, amennyiben hiszünk további fennmaradásában és megalapozottságában; csak az fogja divatnak hívni, aki meg van arról győződve, hogy a jelenség éppoly gyorsan eltűnik majd, mint ahogyan megjelent."

Arra kerestem a választ, hogy a minket övező technológiai innovációk képesek-e beváltani a hozzájuk fűzött reményeinket, a társadalmi egyenlősödést. Arra jutottam, hogy demokratizálódásnak egyrészről optimizmusunk révén látjuk ezeket a folyamato-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

kat: azok az innovációk terjedtek el széles körben és váltak a mindennapjaink részévé, amelyek valóban megkönnyítették, jobbá tették életünket. Ebből kiindulva bízunk abban, hogy a jelen és jövő innovációi is ilyen eredményeket hoznak. Simmel és Rogers is felhívja a figyelmet azonban arra, hogy míg társadalmi változást, haladást képesek ezek az innovációk kiváltani, a státuszbeli különbségekre nincsenek hatással, sőt, nagyobb eséllyel mélyítik el azokat.

Másrészt akkor hívjuk demokratizálódásnak ezeket a folyamatokat, amikor – a diffúziós elmélet rendszerében – egy innováció terjedése a korai vagy a késői adaptálók körénél tart, a társadalmi leszivárgásban pedig az adott újdonság a kapuőrök és kiváltságosok körén immár túllépve a középső rétegekben elérhetővé vált. A folyamat azonban a lemaradók csoportja felé haladva újabb és újabb, a verseny alapját képező újdonságot, új státuszjelölőket termel ki, és „új kört" indít. Ehhez a szakaszhoz képest a folyamat elején járva az innováció még csak az innovátorokig jutott el, és akkor még nem látjuk az adott újdonság széles körű társadalmi hasznosságát. Amikor pedig egy újítás éppen a kései többség és a lemaradók körét hódítja meg, újdonságértéke már elmúlt, bárki számára elérhető dologként tekintünk rá. A H&M Karl Lagerfeld-kollekciója, a blogírás, a YouTube-videók készítése és publikálása, egy tévéshow-ban való szereplés már nem az innovátorok kiváltsága, hanem a korai és kései adoptálók között terjed; a posta, a Coca-Cola, a személyi számítógép és az internet viszont elérték a kései többséget és a lemaradókat. Társadalmi egyenlőséget ugyanakkor nem hoztak létre.

A demokráciát akarni kell

Tarde, Spencer és Simmel írásai több mint százévesek, Rogers diffúziós elmélete immár hat évtizedes. Elavultnak tűnhetnek, de egyrészt éppen a máig el nem kopott elemeik időbeli távlata mutathatja meg, melyek azok a tendenciák, amelyek a jelenleg körülöttünk zajló folyamatok jövőbeli alakulását vagy éppen állandóságát jelzik, másrészt segítenek szétszálazni a kortárs trendek rendkívül gyors és sokrétűvé alakulását, mert a történelem egy olyan pontján vizsgálták ezeket a folyamatokat, amikor még lassabban és kevésbé komplexen zajlottak le.

Spencer és Simmel a divatot a felsőbb társadalmi rétegekhez való tartozás iránti vágy által motivált utánzásként látta, és Rogers is elismerte, hogy sok innováció elterjedését a státuszszerzés ösztönzi, de különbséget tett a külsőségek szintjén megszerezhető, ezért súlytalan, komoly társadalmi hasznosságot és változást nem indukáló és az innovációk adaptálásával valódi életmódbeli változásokat hozó diffúziók között.

A H&M és Karl Lagerfeld együttműködése a ruháik birtoklásával és viselésével csak a formai, külsőségeken alapuló egyenlőséget, a valódi státuszegyenlőségnek a puszta

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

illúzióját ígéri, csakúgy, mint Andy Warhol értelmezésében a Coca-Cola. A Tocqueville által említett lőfegyverek, könyvnyomtatás és posta újdonságai sem voltak képesek társadalmi egyenlőséget teremteni, hiszen amikor a terjedés eléri végső célját, önmagát semmisíti meg, és végül nem teremt egyenlőséget – miként azt Simmel megfogalmazta (1973: 483–484). Amikor a posta mindenki számára elérhető, akkor már nem tesz egyenlővé, helyette az alapvető társadalmi működés részévé, mindenkitől elvárható részvételi feltétellé válik.

Hasonlóan, az internethez való hozzáférés ma már nem tekinthető egyenlősítő innovációnak: mire elérte a lemaradók csoportját is, már kitermelte az újabb innovációkat, melyek birtoklása, alkalmazása újabb egyenlőtlenségeket teremt. Érdemes azonban az internet és a digitalizáció vívmányai esetén is különbséget tenni az utánzással, másolással könnyen és gyorsan adaptálható, leginkább a külsőségek szintjén terjedő újdonságok, és a tartalmi, lényegi újdonságok között, melyek adaptációja anyagi és/vagy kognitív ráfordítást igényel. Az előbbire mutatnak példát a TikTok videómegosztó platform trendjei, melyek lényege és célja, hogy minden felhasználó létrehozhatja a saját formai verzióját ugyanarról a tartalomról: ugyanarra a hangfájlra illeszthet másik mozgóképet, ugyanarra a zenére eltáncolhatja ugyanazt a táncot, ugyanazt az effektet alkalmazva készíthet saját videót, és így tovább. Utóbbira pedig az, hogy a YouTube videómegosztó portálon ugyanúgy jelen vannak hiteles, szakértőket bevonó, nagymértékű idő- és pénzbefektetéssel létrejött filmek, mint egyszerű, otthon készült, szórakoztató vagy más tartalmakat másoló felvételek.

Everett M. Rogers eredményei pedig felhívják a figyelmet arra, hogy ahhoz, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó információ- és erőforrástöbbletek társadalmi egyenlőtlenséget újrateremtő hatását kiküszöböljük, tudatos és célzott beavatkozásokra van szükség. A magára hagyott rendszer ugyanis – bár sokszor a demokrácia ígéretének illúzióját nyújtja – magától nem képes lebontani a státuszbeli egyenlőtlenségeket, nem képes egyenlőséget teremteni. A demokráciát akarni kell, tenni kell érte.

Irodalom

Briggs, A. (1989) *Victorian Things*. London: Penguin

Bausinger, H. (2005 [2004]) A tárgy és jelentése. Fordította Vándor Andrea. In Fejős Z. és Frazon Zs. (szerk.): *Jelentésteli tárgyak*. *MaDok-füzetek 3.* Budapest: Néprajzi Múzeum. 9–17.

Dessewffy T. és Galácz A. (2003) A dolgok új rendje. Technológiai diffúzió és társadalmi változás. *Internet.hu,* 1, *https://web.archive.org/web/20150928101518/http://www.diffuzio.hu/index.php*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Jeggle, U. (1982) Vom Umgang mit Sachen. In K. Köstlin és H. Bausinger (szerk.): *Umgang mit Sachen. Zur Kulturgeschichte des Diggenbrauchs*. Regensburg: Deutsches Gesellschaft für Volkskunde. 11–24.

Jherig, R., von (1883) *Der Zweck im Recht*. Leipzig: Breitkopf & Härtel. Második kiadás

Kekeh, N. (2011) Steve Jobs' Democratic Legacy, *Forbes.com*, október 6., *https://www.forbes.com/sites/worldviews/2011/10/06/steve-jobs-democratic-legacy/?sh=23a339d5231a*

Kenna, A. (2010) H&M Looks to Lanvin to Bring Back Lagerfeld Effect, *Bloomberg Businessweek,* november 19., *https://www.bloomberg.com/news/articles/2010-11-19/h-m-seeks-return-of-lagerfeld-effect-with-lanvin-collection-in-las-vegas*

Koehn, N. F. (2011) How Steve Jobs Saw the Future, *CNN.com*, október 6., *https://edition.cnn.com/2011/10/06/opinion/koehn-steve-jobs-vision/index.html*

McHugh, M. (2011) Steve Jobs: The Godfather of Fonts as We Know Them, *Yahoo! News,* október 8., *https://www.yahoo.com/news/steve-jobs-godfather-fonts-know-them-224548248.html?guccounter=1*

Razorblatter (2012) Karl Lagerfeld's H&M Commercial, *Youtube.com,* október 6., *https://www.youtube.com/watch?v=9NYGtjVXcmw&t=5s&ab_channel=razorblatter*

Renck, J. (2004) H&M – Karl Lagerfeld, *Johanrenck.com, https://www.johanrenck.com/#/projects/karl-lagerfeld/*. A videó már nem elérhető

Rogers, E. M. (2003 [1962]). *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press. Ötödik kiadás

Simmel, G. (1973 [1911]) A divat. Fordította Berényi Gábor. In uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 473–507.

Spencer, H. (1982 [1882]) A divat. Fordította Sándor Ágnes. In Klaniczay G. és S. Nagy K. (szerk.): *Divatszociológia. I.* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 33–37.

Tarde, G. (1969 [1903]) *The Laws of Imitation.* New York – Chicago: Holt – University of Chicago Press

Tocqueville, A. de (1983) *A demokrácia Amerikában. Válogatás*. Fordította Frémer Jusztina, Martonyi Éva, Miklós Lívia, Nagy Géza. Budapest: Gondolat

Turner, G. (2010) *Ordinary People and the Media: The Demotic Turn.* Los Angeles: Sage

Veblen, T. (1975 [1889]) *A dologtalan osztály elmélete*. Fordította Berényi Gábor. Budapest: Közgazdasági és Jogi

Warhol, A. (2004 [1975]) *Andy Warhol filozófiája A-tól B-ig és vissza*. Fordította Halász Péter. Budapest: Konkrét Könyvek

Wolf, G. (1996) Steve Jobs: The Next Insanely Great Thing, *Wired*, február 1., *https://www.wired.com/1996/02/jobs-2/*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Sidó Anna

Kurátori tudások off/on

Múzeumi kiállítások virtuális térben

Milyen új reprezentációs formái alakultak, alakulnak ki a múzeumi gyűjteményekről szóló tudásnak a technikai környezet megváltozásának hatására? A kiindulópontot az, a múzeumi kiállítások utóéletében bekövetkezett változás adja, mely során a 2010-es évek végének kiállításarchiváló gyakorlata alapvetően változott meg azzal, hogy a múzeumok a kiállításaikat a hagyományos képi dokumentáció mellett háromdimenziós technikával is elkezdték megörökíteni. A kiállítás tereit egy térszkenner segítségével digitalizálják, az ilyen formán létrejött tárlat tereiben virtuálisan sétálhatunk, és nézhetjük meg a kiállított tárgyakat, olvashatjuk a kurátori falszövegeket. A virtuális kiállítások megjelenése 2020-tól, a pandémiás időszak alatt természetesen felerősödött, de a jelenség és az arról való gondolkodás a koronavírus-járvány előtt is létezett. Az ily módon archivált kiállítások egyszerre dokumentumértékű anyagok, azaz gyűjteményi egységei a múzeumi adattárnak, és közönségkapcsolati attrakciók, a múzeum kommunikációs felületein elérhető virtuális programok. A múzeum egyik alapfunkciója a gyűjtemény kutatása és kiállítása (Waidacher 2011: 194). Viszont hogyan közvetíti a kiállításban a tárgyak körül kirajzolódó kurátori tudást a virtuális forma? A virtuális kiállítás egyáltalán alternatívája tud-e lenni a kurátori tudást megörökítő hagyományos formáknak?

A digitalizált tárlat visszanézhetősége a kiállítás egy meghatározó karakterét, az efemer jellegét szabja át, így az eddig véges időtartamú tárlatok zárt tudásrendszere átrendeződik és egy bármikor „látogatható" használati eszközzé válik. E használat során a fizikailag már lebontott tárlatban továbbra is megtarthatók a tárlatvezetések és a pedagógiai programok, hogy közvetítsék a múzeumi tudást. Az egykor fizikai térben megvalósult kiállításoknak ez a fajta örök élete a kurátori praxis szemszögéből számos kérdést vet fel a szakma számára: hol van az online térben a helye és értéke a műtárgyak valódi jelenlétének; hogyan értelmeződik a múzeumi tárgy ebben a mindig újra megnyitható „programban"; miképpen értelmeződhet a kurátori koncepció adott térre komponált rendszere; illetve a szakértői tudásnak ilyen típusú nyilvánossága valóban ismeretterjesztő hatású-e a múzeumi tereken kívül? A mindenki számára továbbélő és elérhető kiállításokkal kapcsolatban felhasználói szempontból releváns kérdés lehet,

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

hogy miként veszi használatba a látogató és a múzeumi szakember a virtuális kiállítást. Az efemer műfajú kiállításoknak ez a forma az örök életet hozza el? Milyen további feladatokat ró a kiállítás virtuális továbbélése a kurátorokra? Generál-e a jövőben új kiállításrendezői attitűdöket a kiállítás ilyen típusú „véget nem érése"? Lesz-e nyoma ennek a kurátori gyakorlatban?

A kurátori praxisban természetesen nem ismeretlen a kiállítások továbbéltetése, jóllehet ennek eddig inkább az offline formájával éltek a kurátorok. A megörökítésnek jól bevált, klasszikus formája a katalógus, mely rámutat a tárgyak körül közvetlenül és tágabban megmutatkozó összefüggésekre, tudományos szintézisekre. A katalógus megjeleníti a kiállítás holdudvarában kirajzolódó kurátori tudás regisztereit és struktúráját. Ha a kiállítási katalógusok felől tekintünk a virtuális kiállításokra, azok egyik tétje lehet, hogy a katalógusokhoz hasonlóan meg tudják-e mutatni a tárgyakról kirajzolódó kurátori tudás különféle rétegeit, illetve képesek-e tudományos kérdések közvetítésre.

A felmerülő kérdések közül elsősorban azt fogom a következőkben vizsgálni, hogy a kiállítási tárgy és a hozzá kötődő tudás közvetítése létrejöhet-e a virtuális terepen. Először az offline kiállítások általam értelmezett definíciója tükrében, majd pedig néhány, a kurátori gyakorlathoz kapcsolható fogalom mentén vizsgálom meg a virtuális tárlatokat. A virtuális és a fizikai térben megalkotott kiállítások tudásrendszerének reprezentációs lehetőségeinek feltárásakor érdemes röviden felvázolni azokat az alapelveket, amelyek mentén az offline kiállítások létrejönnek.

A kiállítás megtervezett kurátori koncepció alapján létrehozott tárgyakat és hozzájuk kötődő tudományos eredményeket térbe komponáló vizuális produktum. Ennek természetesen számos megvalósítási formája lehetséges. Jelen tanulmányban egyet emelek ki ezek közül, azt a típusú kiállítást, mely szorosan a kiállított tárgyról szóló tudást integráló, kutatásalapú kiállítás kategóriájába tartozik. A tudásintegráló kiállítás arra törekszik, hogy a múzeumi kurátor, illetve muzeológus által a tárgyakról feltárt tudásanyagot térbe komponálva bemutassa a szélesebb látogatói közegnek. E kiállítások meghatározó tudományos horizontja így a tárgyakhoz kötődő tudás, melynél a tárgyak jelenléte alapvető eleme a kiállításnak (Frazon 2011: 62). Ezeket a kurátor különféle tudásrendszerekbe kapcsolja be, melyek hagyományosan a falszövegekben, képaláírásokban jelennek meg. A kiállításnak meghatározó eleme a tárgyakat körülölelő, azokat bemutató egyedileg megkomponált installáció is. A kiállítás installációja önmagában is kontextusteremtő erővel bír (Korff 2012: 229): a látvány és annak elemei segítik a kurátori koncepció értelmezését, a tárgyakhoz kapcsolódó tudás befogadását, a téma összetettségének szemléltetését. Az installáció térbeli megkomponáltsága a kurátori szövegek mellett vizuálisan is értelmező szerepbe lép, támogatja a tartalom befogadását. A kurátori tudás és a tárgyak révén létrejövő értelmezési hálózatok bemutatását a tér strukturált kompozíciója és elrendezése jelentőségteljesen segíti.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A tudásintegráló display szorosan kötődik a Kirshenblatt-Gimblett általi *in context* reprezentáció fogalmával körülírható bemutatás gyakorlatához (1998; Frazon 2011). Az *in context* azt a kiállításrendezői módszert jelöli ki, amely a tárgyakat és a témákat explicit módon múzeumi kontextusba helyezi, és nem egy vélt eredeti közegbe. Ez a fajta kiállítási mód az értelmező és elemző megközelítést részesíti előnyben. A módszer mögött álló egyik alapgondolat, hogy a kiállításban az installáció utal a szakmai munka elméleti keretére, a kurátori magyarázatokra, a történeti háttérre, az összehasonlítás lehetőségeire és a témával kapcsolatban feltehető kérdések egész sorára. Ilyenkor megjelenhetnek a tárggyal összefüggő szerzeményezési, illetve gyűjtési koncepciók, vagy a tárgy konzerválási körülményei is. Ezzel szemben áll az ugyancsak Kirshenblatt-Gimblett *(uo.)* által *in situ*nak nevezett bemutatás, mely a tárgyakat magukra hagyva, azaz magyarázó kontextus nélkül állítja ki a térben. Az *in situ* kiállítás rendezője a tárgyakat történeti rekonstrukciókba, sokszor értelmezésükkel nem összefüggő installációkba ágyazza azt sugallva, hogy a tárgyak eredetiségértéke önmagában is elegendő a valóság reprezentálására (Frazon 2011: 76). Ebben a keretben a múzeum reprezentációs felületei nem reflektálnak a tárgy eredeti környezetéből való kiszakítottságára, hanem a származási közegét utánozva közvetítik annak „hiteles környezetét" (*uo.* 77).

Az *in situ* bemutatás során a látogató a díszletszerűen elhelyezett tárgyak között barangolhat, melyben a tárgyaknak nincs értelmezői kontextus rajzolva, hanem puszta jelenlétükkel reprezentálják a kiállított témát. Ezzel szemben az *in context* bemutatás a tárgyak kontextusát értelmező és láthatóvá tévő installálási mód. A tárgyak az installációs környezetben kapcsolati hálókat alakítanak ki egymással, értelmező viszonyrendszereket hoznak létre (vö. Wilhelm 2018), ami által erősítik a kurátori koncepció értelmezését. Az *in context* mód a tárgyak autonómiáját hangsúlyozza, egyediségértéküket, amellyel egyszeri és megismételhetetlen élményt nyújtanak a tárlatban. A múzeumi körforgásba bekerülő műtárgyak számára a kiállítás egy meghatározó állomás – talán a gyűjteményi tárgy mozgásba lendítésének (transzformációjának) leglátványosabb aktusa –, amelyben a kurátor új viszonyokat alakít ki a tárgyak, a gondolatok és az emberek között, és e tapasztalatokat visszaépíti a tárgyak rétegzett jelentésstruktúrájába (Frazon 2011: 25).

A virtuális kiállításokkal kapcsolatos legfőbb dilemma, hogy a hagyományos bemutatás rendkívül összetett rendszerét vajon képes-e közvetíteni az online platform. A virtuális kiállítási térben számos multiszenzuális élményt kaphat a látogató, egyszerre olvashat leírásokat, hallgathat audiovizuális tartalmakat és navigálhat a kiállítás elemei (műtárgyai) között. Sokakban a videójátékok (például *The Sims*) grafikai világát idézheti ez fel, ahol részletesen kidolgozott belső terekben mozoghat a játékos, és használhatja a térben elhelyezett elemeket, bútorokat a játék során. Miképp veszi használatba az így létrejött virtuális tárlatot a látogató? És hogyan jelenik meg a kurátor koncepciója és

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

az abban megfogalmazott, hagyományosan szorosan a tárgyakhoz kötődő tudás? Gyakorlatként kezd meghonosodni a múzeumi szolgáltatások között az online múzeumpedagógiai foglalkozások, tárlatvezetések kínálata, ahol a múzeumpedagógus egy online meetingen vezet körbe a tárlaton, mutat rá az ott látható tárgyakra, tárja fel azok összefüggéseit, magyarázza a hallgatóságnak a kontextusukat, és ad interaktív feladatot. Ez a fajta múzeumpedagógiai foglalkozás kínál leginkább lehetőséget arra, hogy a tárgyak kontextusát, a kurátori szándékot a virtuális barangoló megismerje. Az ilyen foglalkozásoknak sokszor része, hogy a kiállítás egyes interaktív, számítógépes elemeit az online térben a hallgatók kipróbálhatják. Ezeken az interaktív pontokon a kiállítás összművészeti igénnyel létrehozott multimédiás installációinak kipróbálására is mód nyílik. Az offline kiállításoknak már szokványossá vált digitális elemein keresztül így lehetőség van az élményszerű (German 2017: 24) tudásbővítésre.

A virtuális tárlatvezetés, a kipróbálható multimédiás installációk önmagukban azonban még nem teremtik meg azt a befogadói helyzetet, hogy a látogató a dolgok térbeli elrendezése által észlelési rendeket hozzon létre magában, melyek irányt szabnak a meglátásnak, illetve az együttlátásnak, és a felismerés ahaélményét idézzék elő (Korff 2012: 231). Ez abból az alapvető különbségből fakad, hogy míg az offline kiállításban a „megértést vezérlő folyamatokat, illetve magát a megértésteljesítményt – a szemléleti komponens mellett – a tér teszi lehetővé, amelyet a dolgok háromdimenziós mivolta követel meg", addig a virtuális terepen mind a tárgyak, mind pedig az installáció díszletté minősül át és elveszíti jelentéshordozó erejét. Ebből fakadóan a virtuális flaneur észlelési rendjei sokkal inkább a virtuális tér használatán alapulnak, a játékokra emlékeztető installációs elemek kipróbálásán, mintsem a tudáshálózatok együttlátásának felfedezésén.

A fizikális és virtuális terekben megvalósuló kiállításokról való gondolkodás további sorvezetőjéül néhány, a muzeológiában használatos és sokszor előforduló fogalmat választottam: a tárgyorientált ontológia, mely a műtárgy autonómiáját központba helyező megközelítésmód (Wilhelm 2018), a fikció (Hermann 2018), az infotainment (Prior 2012), valamint a gamifikáció (Damsa és Fromann 2016) fogalmait.

A tárgyorientált ontológia (vagy megközelítésmód) szerint a kurátori gyakorlat egyenrangú résztvevők együtteseként tekint a dolgokra, ezzel hangsúlyozva a tárgyak autonómiáját. E megközelítés szerint a kiállítási tárgyak „társadalmi és materiális interakciók hálózataként írhatók le, olyan assemblage-ként, amely saját ágenciával rendelkezik" (Wilhelm 2018). A virtuális kiállítások percepciójának egyik legfőbb problémája, hogy az abban megjelenő tárgyak vesztenek autonómiájukból, és ezáltal a kurátori narratívát hitelesítő szerepükből is. Ez a tárgyak megközelíthetőségének hiányából fakad: a tárgyak fizikai valójukban nem érzékelhetők, azaz érzékszerveinkkel nem tudjuk befogadni méretüket, anyagukat, kiterjedésüket, felületi minőségeiket, faktúrájukat, színeiket, adott esetben illatukat. Ez a percepció a tárgyakat egy statikus környezetben

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

elhelyezett díszletként ragadja meg, tompítva az általuk létrehozott kiállítási narratívát. Fontos metafora itt a *díszlet,* mivel a tárgyak a virtuális kiállításon nem előtérben vannak, hanem az elmondani kívánt tudásanyagot szemléltetik. Ebből adódóan nincs hozzá élő, közvetlen viszonyulásunk, és visszautalva az efemer jelleg elvesztésére, az a színházi előadást idéző „ott és akkor történik" élmény is elmarad. A látogató nem tapasztalja meg a tárgyak jelenlétét, kimarad a közelükbe kerülés, a beavatódás abba a helyszínbe, ahol gyűjtik és kiállítják őket. Míg a hagyományos kiállítás befogadása közben a látogató személyes perspektívákat hoz létre a térben, amelyekben remélhetőleg felfedezi a tárgyak hálózatát, és a kurátor által felállított lehetséges narratívákat, és amelyekhez hozzákapcsolja a sajátjait is, addig a virtuális percepció során a tárgyak statikus képekké degradálódnak. Ugyanúgy benne van a kurátori tudás, de eltűnik belőle az a térbeli hálózat és az általa teremtett kontextus, amely a tárgyak ilyen tudatos elhelyezésével létrejött. Ez a típusú percepciós élmény megidézheti a korábban már említett *in situ* installálási formát is.

Ezen a ponton egy újabb fogalmat, a fikció fogalmát vonom be a virtuális kiállításokról szóló gondolkodásba. A virtuális tárlatokon megjelenő digitalizált tárgyak maguknak a tárgyaknak a fikcióját jelentik, és ebben az értelmezésben a látogató a kurátori tudást, a tárgyak térbeli megkomponáltságát fikciószerű diszkurzív keretben értelmezheti. Felvetődik a kérdés, hogy az online felület így nem a fikciója-e annak a látogatói jelenlétnek, ami a fizikális tárlaton megvalósulhat. Ebben az esetben tehát maga a kiállítás egésze válik fikcióként is olvasható tartalommá. Valóság és fikció viszonyának éppen erre a kényes egyensúlyára világít rá Hermann Veronika (2008) a fogalom kifejtésénél: *„A valóság és a fikció egymásra játszásával a befogadás kódjai sérülhetnek vagy keveredhetnek."* A virtuális kiállítások esetében, mivel hiányoznak a tudást hitelesítő körülmények (például az eredeti tárgy jelenléte [Waidacher 2011: 95], a körülötte lévő kurátori szövegek, a kiállítótér védett környezete), a befogadói oldalon erősödhet a fikciós narratívaként való értelmezés lehetősége. A fikciós környezet gyengíti a tárgyak autentikus karakterét, és azt a funkciójukat, hogy legitimálják a történetet, és ezzel a teljes kiállítási narratíva pedig „erősítse a tárgyak tudományos és múzeumi státuszát" (Frazon 2011: 48).

A fikciós térben a valóságos, tudományos tartalmak megismerése összekapcsolható az oktatásban és tudománynépszerűsítésben gyakran használt infotainment fogalmával is. Az e műfaj köré szervezhető virtuális kiállítás látogatói percepciója összeérhet a hiperaktív (kultúra)fogyasztói gyakorlattal, melyben a virtuális tárlat bejárásának processzusa műfajából adódóan gyorsabban történik. E gondolatot fogalmazta meg Nick Prior (2012: 94) a posztmodern múzeumi közönség vonatkozásában, miszerint „az új »kultúra-szupermarketeket« látogató tömegek szédítően gyorsak, türelmetlenek, ragadozók; a néző többé nem az esztétikumot keresi, hanem a keresés esztétikumában

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

kavarog, cikázó pillantása a szórakozás még intenzívebb formái után kutat a kulturális horizonton". A virtuális kiállítás értelmezhető úgy is, mint a kulturális fogyasztás egyik desztinációja, mely kitágítva a múzeum fizikai és időbeli korlátait állandóan megközelíthetővé és használhatóvá válik. Prior rávilágít arra is, hogy az infotainmentben a tárgyak folyamatos reprodukcióitól az eredetiségük, a jelenlétük már nem érzékelhető. Megközelítésmódja szerint a „virtuális múzeumok" és az „éjjel-nappali múzeumok" megjelenése kitágítja a teret, amelyben hozzáférhetünk a muzeológiai anyagokhoz, feloldván a múzeum fizikai határait, de maga a vizuális kultúra az intenzitás és az elterjedtség olyan fokára jut el, ahol többé nem lehetséges megkülönböztetni egymástól a kép különféle megjelenési tartományait. „Lényegében a múzeum, a theme-park, a banki folyosó és a hipermarket felcserélhetővé válik, a kikapcsolódás állapotában mindet egyformán értékeljük." (*Uo.* 96.) A fenti szempontok fénytörésében a virtuális kiállítások tárgya nem magáért a kurátori tudásért izgalmas, hanem a vizuális effektekből és a technikai megoldásokból (a képek legapróbb részleteibe való belenagyítás, virtuális barangolás a terekben, stb.) adódó flow-élmény miatt.

Izgalmas interpretációs kerete lehet a virtuális kiállításoknak, ha azokat a gamifikáció fogalma mentén vizsgáljuk meg. A gamifikáció abban áll, hogy valamely tevékenység – esetünkben egy kulturális produktum – elkészítése során a koncepció szerves részét képezik különböző játékelemek, melyek nem a megszokott játékkontextusban jelennek meg. Eszerint a (számítógépes, okostelefonos) játékok logikája, egyes elemei átültetődnek egy teljesen más környezetbe. A gamifikáció nemcsak a játékok alkalmazását jelenti, mondjuk egy múzeumon belüli kulturális környezetben, hanem játékmechanizmusok beépítését is különféle tudományközvetítő, kommunikációs gyakorlatokba (Damsa és Fromann 2016). A gamifikáció elsősorban az oktatásban népszerű eszköz, hogy hatásosabban motiválja a diákokat a tanulásra azzal, hogy az általuk megszokott (számítógépes) játékkörnyezet vagy annak egyes elemei a tanulási gyakorlatukba ültetődik át. Ennek analógiájára egyes pedagógiai és didaktikai megfontolások mentén a gamifikáció jelensége már évek óta bekerült a múzeumi, kiállításrendezői praxisba is. E jelenségnek egyik csúcspontja lehet a virtuális tárlatokban való interaktív barangolás, amelyben a látogató a különféle játékok statikus látványvilágával találja magát szemben, valamint a megadott koordináta-rendszerben történő mozgás tapasztalatához illeszkedő gyakorlat mentén közlekedhet a tárlatban.

A fizikai térben megvalósult tárlat virtuális kiállításba való transzformációja, ha látszólag egyszerű és praktikus muzeológiai gyakorlatnak tűnik is, valójában, ahogy a fent leírtak is mutatják, kurátori szempontból számos dilemmát és problémát állít a szakma elé, mint például, hogy a virtuális kiállítások megnézésének gyors látogatói működésmódjában hogyan lehet megvalósítani a befogadó jelenlét lassabb, kontemplatívabb gyakorlatát. Az is kérdés, hogy miként lehet hatásosan közvetíteni a tárgyakhoz

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

szorosan kötődő kurátori koncepciót, illetve narratívát. A látogató talán még inkább magára van hagyva a virtuális térben, mint egy díszletben, hogy abban mozogva sikeresen „teljesítve a pályát" kikerüljön onnan. E percepciós gyakorlat során talán rejtve maradnak a látogatók előtt azok a kurátori tudások, amiket a kiállított tárgyak a hozzájuk kapcsolódó magyarázatok, valamint ugyanezen tárgyak egymás között létrejövő térbeli viszonyrendszere révén mutatnak meg.

Ha a kiállítás archiválási gyakorlatának bevett szokása lesz a tárlat virtuális publikálása is a lebontása után, akkor a tárlat ilyenfajta továbbélése új kurátori kihívások elé állítja a szakmát. Kérdés, hogy a kurátori praxis a kiállítás online megőrzését mennyire fogja beépíteni az offline kiállítások rendezési gyakorlatába, azaz a készítés, valamint a tervezés fázisában mennyire veszi figyelembe a valós tér elrendezésénél a majdani virtuális használatot. Ha a múzeum fizikális tere a szakértői tudás megbízható közege, akkor ennek virtuális platformra helyezésével viszont ugyanígy hitelesítenie kell a tárgyakról szóló tudást. A virtuális felületnek egyúttal éppen a közösség és a részvétel alkothatná a meghatározó elemét, nevezetesen, hogy a látogató nyomot hagyjon, kommentárt helyezzen el rajta (Toronyi 2018), ezzel is megerősítve a közösséghez tartozását. A virtuális felület így egy aktív közösségi felület is lehet, ahol a szakértői tudás mellett megjelenhetnek a látogatói reflexiók, a különféle kommentárok. Ennek tükrében a kurátori tevékenység nem szűnik meg a virtuális kiállítások megjelentetésével, hanem aktívan bekapcsolódhat a tudásmegosztásba (Schleicher és Wilhelm 2018). További szakmai döntések tárgya, hogy a kiállítások virtuális továbbélésekor épp a kurátori tudás megerősítésére milyen kiegészítő elemeket kell megjelentetni, többletként létrehozni a kiállításokba, ami láthatóvá teszi a fizikai térben könnyen felismerhető, a virtuális közegben azonban kevéssé érzékelhető kurátori tudást. Ennek része lehet például a kiállítási katalógusokban megjelentetett tudásanyag új formákban – podcast, kisfilm, infografika – való közlése is.

A fentiekben tematizált problémák, a felvetett kérdések nap mint nap érintik a múzeumcsinálói praxist. A gyorsan változó trendek és gyakorlatok miatt bevett és örökké alkalmazható kész válaszok, eljárásrendek nincsenek. Alakítható módszertani mintázatokat, mindig megújítható metodikai készleteket lehet kreálni az aktuális helyzetekre, szintetizálva a különféle kurátori, muzeológiai gyakorlatokat és a körülöttük meghúzódó fogalmi hálózatokat.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Irodalom

Damsa, A. és Fromann R. (2016) A gamifikáció (játékosítás) motivációs eszköztára az oktatásban. A gamifikáció jelentése és jelentősége, *Új Pedagógiai Szemle,* 2016/3–4. Elérhető: *https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-gamifikacio-jatekositas-motivacios-eszkoztara-az-oktatasban#main-content*

Frazon Zs. (2011) *Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei.* Budapest–Pécs: Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

German K. (2017) Részt venni és részt kérni a kortárs múzeum(ok)ban. In Ruttkay Zs. és German K. (szerk.): *Digitális Múzeum: Múzeumi iránytű 12.* Budapest–Szentendre: SzNM–MOKK

Hamari, J., Koivisto, J. és Sarsa, H. (2014) Does Gamification Work? A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. In *Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences*. Hawaii, January 6–9.

Hermann V. (2018) Fikció. In Frazon Zs. (szerk.): *…Nyitott múzeum… Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum*. Budapest: Néprajzi Múzeum, *http://nyitottmuzeum.neprajz.hu/szocikkek/fikcio*

Kirshenblatt-Gimblett, B. (1998) *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press

Korff, G. (2012) Tároló és/vagy generátor. Gyűjtés és kiállítás viszonya a múzeumban. Fordította Török Dalma. In Palkó G. (szerk.): *Múzeumelmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig.* Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Ráció Kiadó. 219–238.

Prior, N. (2012) A kecske is meg a káposzta is. A múzeum alakváltozásai a hipermodernben. Fordította Erhardt Miklós. In Kékesi Z., Lázár E., Varga T. és Szoboszlai J. (szerk.): *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Képzőművészet-elméleti Tanszék. 87–104.

Schleicher V. és Wilhelm G. (2018) Tudáskörforgás. In Frazon Zs. (szerk.): *…Nyitott múzeum… Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum*. Budapest: Néprajzi Múzeum, *http://nyitottmuzeum.neprajz.hu/szocikkek/tudaskorforgas*

Toronyi Zs. (2018) Kommentármuzeológia. In Frazon Zs. (szerk.): *…Nyitott múzeum… Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum*. Budapest: Néprajzi Múzeum, *http://nyitottmuzeum.neprajz.hu/szocikkek/kommentarmuzeologia*

Waidacher, F. (2011) *Az általános muzeológia kézikönyve. Metamuzeológia, történeti muzeológia, elméleti muzeológia.* Fordította Mélyi József. Budapest: ELTE BTK Művészettörténeti Intézet

Wilhelm G. (2018) Tárgyorientált ontológia. In Frazon Zs. (szerk.): *…Nyitott múzeum… Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum*. Budapest: Néprajzi Múzeum, *http://nyitottmuzeum.neprajz.hu/szocikkek/targyorientalt_ontologia*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Varga Krisztina

A kapuőrök nyitása – részvételiség a múzeumban

Tanulmányomban egy múzeumi példán keresztül fogom elemezni azt, hogy milyen módon alakul át a tudástermelés és a tudásmegosztás folyamata a részvételiség által a kapuőrök nyitásának köszönhetően. Bemutatom, hogy hogyan fogalmazza meg a maszáj törzs képviselője a részvételi videós technikák segítségével kritikáját az oxfordi Pitt Rivers Múzeum gyűjtési és kiállítási módjával kapcsolatban, és hogyan hívja ezáltal párbeszédre és közös munkára az akadémiai szakértőket annak érdekében, hogy együtt alakítsák ki a kisebbség számára megfelelő múzeumi reprezentációt. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon kinek a birtokában van a valódi tudás. A *Decolonizing Cultural Spaces: The Living Cultures Project* (2020) kapcsán fogom kibontani a múzeumban őrzött tárgyakkal összefüggő tudás és az e tudáshoz kapcsolható szerepek átrendeződésének folyamatát.

A terjedelmi korlátok miatt sajnos nincs lehetőségem most mélyrehatóan tanulmányozni a projektet, de azt gondolom, hogy egyes részek kiemelésével is be lehet mutatni, hogyan definiálódik újra a szakértői tudás a *muzeológiai,* a *posztkoloniális kutatás,* a *médiatudomány* és a részvételi mozgóképes gyakorlatok hálójában. A projekt vizsgálata során az egyes szereplőkre és szerepkörökre, azok egymáshoz való kapcsolatára és a közöttük lévő viszonyrendszer átrendeződésére fókuszálok. Azt szeretném ismertetni, hogy milyen módon tud az etnográfiai múzeumban a muzeológus szakértők által bírt töredékes ismeret kiegészülni az „új szakértők" által hozzáadott tudással a kisebbségi kulturális örökségi hagyományoknak köszönhetően, és hogyan oszlik meg ezáltal a szakértői szerep és a közös tudás a Pitt Rivers Múzeum muzeológusai és az afrikai maszáj törzs szakértő képviselői között.

A múzeum a materiális és immateriális javak felhalmozásának, a tudás megőrzésének és terjesztésének egyik alapintézménye. Múzeumi intézménybe kerülése révén egy tárgy különféle kontextusokba ágyazódik be, a szakértői tudás értelmezési kerettel, olvasati lehetőségekkel látja el a tárgyat a gyűjteményi osztályozás, a raktározási katalóguscímkék és a kulcsszavak, valamint a kiállítási narratíva által. A muzeológusok mint kapuőrök egyfajta szabályozó szerepet töltenek be az intézményben akkumulált tudás ki- és beáramlása felett. „A muzeológus koordinálja a hozzáférést: befolyásolja

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

feltételeit, körülményeit, időzítését és körét. Ennek egyik eszköze a fogalmi kontroll, az a mód, ahogyan tárgyakat, gyűjteményeket kategorizál, ahogyan gyűjteményi egységeket ír le és határoz meg. Ezek a gyakorlatok nagymértékben hatnak arra, hogyan és milyen mértékben válik nyitottá vagy zárttá a gyűjtemény." (Schleicher és Wilhelm 2018.)

Az új muzeológia térnyerése a kétezres évek után változást hozott számos múzeum életébe (Frazon 2012), így az etnográfiai múzeumok működésében is számtalan átalakulás figyelhető meg. A gyarmati múlttal rendelkező intézmények elkezdtek önvizsgálatot tartani a kolonialista gyűjtési módszerek feldolgozásával, a gyűjteményekben őrzött tárgyak történetének kritikai reflexiójával, adott esetben a tárgyak jogos tulajdonosoknak való visszaszolgáltatásával, valamint kisebbségi szakértők bevonásával (Gadó 2018). A múzeumi tevékenységek közül a hangsúly az oktatásra, az együttműködésre és a többszólamúságra helyeződött át (Boast 2018). A múzeumok új stratégiai irányelveket fogalmaztak meg, új működési modellt dolgoztak ki, valamint új tudástermelési módszereket alkalmaztak annak érdekében, hogy a dekolonizációs folyamatban önmagukra, a történeti örökségükre és az intézmény létjogosultságára reflektáljanak (Basics 2021).

A Pitt Rivers Múzeum gyűjteményei az egykori Brit Birodalom gyarmatosító törekvéseinek és kolonialista kizsákmányolásának szimptómájaként tételezhetők. A modern múzeumok a kolonializáció intézményeinek tekinthetők abban az összefüggésben, hogy a gyarmatokról zsákmányolt tárgyak az idegen kultúrák leigázásának jelképei (Classen és Howes 2006: 209), amelyek aztán a nyugati hatalom igazolásaként kiállításra kerültek a múzeumi intézményekben. Augustus Henry Lane Fox Pitt Rivers generális (1827–1900) az 1850-es évektől kezdve gyarapította gyűjteményét, a tárgyak kis része saját gyűjtésből származik, a többségét vásárlás útján szerezte meg kereskedőktől, aukciós házaktól, antropológusoktól, utazóktól (Petch 2006). Pitt Rivers generális 1884-ben adományozta gyűjteményét az Oxford Egyetem számára, amely a Pitt Rivers Múzeum (továbbiakban: PRM) alapját képezte. Tette ezt azzal a kikötéssel, hogy megőrzik az adományozó által a tárgyak tipológiai/formai klasszifikációja alapján kialakított evolucionista bemutatási módot, amely a nyugati kultúra felsőbbrendűségét hivatott igazolni. Ezt a múzeumi megjelenítési módot a múzeum a mai napig is tartja, azaz „e korai múzeumi prezentációs eljárást muzealizálja" (Frazon 2009: 20).

A PRM évek óta igyekszik a kolonialista múlttal szembenézni, ahogy az igazgató fogalmaz, a múzeum „alapvető célja, hogy részese legyen a jogorvoslatnak, a társadalmi gyógyulásnak és a történelmileg terhelt kapcsolatok feloldásának" (PRM 2). A stratégiai tervükben megfogalmazottak szerint többek között átfogó felülvizsgálatot tartanak, etikai szempontból áttekintik a múzeumi elrendezést és a programokat, és bemutatják a többszólamú, kritikai narratívákat ezekről a történetekről (PRM 6). Például felülvizsgálják, problematizálják és „újraírják" a rasszista szóhasználatú katalóguscímkéket *(Labelling Matters Project).* A változtatás melletti elkötelezettségüket az intézményben végzett

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

munka is igazolja: a részvételi kutatási projekteken keresztül folyamatosan egyeztetnek repatriációs ügyekről a különböző kisebbségek képviselőivel *(Benin Bronze Project),* így már megtörtént több visszaszolgáltatás is *(The Karanga Repatriation Programme of Te Papa).* Ezenfelül a gyűjteményben szereplő egyes kisebbségi kultúrák képviselőinek bevonásával az adott kisebbség számára megfelelő reprezentációs mód kialakításán is dolgoznak *(Maasai Living Cultures Project).*

A *Maasai Living Cultures Project* az InsightShare, az *Oltoilo le Maa (Voice of the Maasai)* hub és a PRM együttműködésében zajlik. A 2020-ban bemutatott dokumentumfilm, a *Decolonizing Cultural Spaces: The Living Cultures Project* a több éve tartó közös munkát foglalja össze. A filmben a maszáj őslakos csoport képviselőinek oxfordi látogatását kísérhetjük végig. Annak a folyamatnak a kibontakozását láthatjuk, amelyben a részvételi videó médiuma eszközként szolgál a sérülékeny kisebbségi csoport, a maszáj törzs képviselői számára arra, hogy dialógust kezdeményezzenek a múzeummal a megfelelő kisebbségi reprezentáció érdekében.

Az InsightShare egy 1999-ben alapított, oxfordi székhelyű nonprofit szervezet,[1] amelynek tagjai a világ minden táján szerveznek részvételi videós workshopokat, ahol az adott közösség tagjainak megtanítják a filmezés alaptechnikáit. Ezt azért teszik, hogy a részvételi média segítségével a közösségek tudósítani tudjanak saját helyzetükről, az őket leginkább foglalkoztató témákról, sokszor problémamegoldó, döntéstámogató jelleggel. Haragonics Sára (2020) szerint a részvételi videózásnak megerősítő, *empowering* jellege van, amellyel „a módszer képessé teszi elsősorban a hátrányos helyzetű közösségeket arra, hogy saját hangjukon szólaljanak meg, és az egész folyamat aktív résztvevőjeként magukról készítsenek filmet". A workshopok mellett részvételi videós facilitátorokat is képeznek, azzal a céllal, hogy visszaforgassák a megszerzett tudást a közösségbe, és helyi videós hubokat, saját médiaműhelyeket hozzanak létre.[2] A tanulmányomban vizsgált példa is a maszáj videós műhely, az *Oltoilo le Maa* közreműködésével készült el.

A projekt elemzéséhez háttérinformációként szükséges megemlíteni, hogy 2017-ben Oxfordban került megrendezésre az InsightShare *Indigenous Associates* („őslakos partnerek" vagy „őslakos szövetségesek") találkozója, melynek keretében a világ minden tájáról érkező őslakos közösségek képviselői ellátogattak többek között a PRM-be is. A látogatás előtt az InsightShare egyik alapítója, Nick Lunch egyeztetett a múzeum igazgatójával, Laura van Broekhovennel, aki a múzeumban külön vezetést tartott a kisebbségek képviselőinek a saját tárgyi örökségüket kiemelve.[3] Többek között Samwel

[1] Lásd a szervezet honlapját: *https://insightshare.org/,* illetve YouTube-csatornáját: *https://www.youtube.com/c/Insightshare.*

[2] Lásd például *https://insightshare.org/resources/participatory-video-and-the-most-significant-change/.*

[3] A PRM és az InsightShare a kétezres évek második felétől működik együtt, elsősorban a múzeum edukációs

www.interkonyv.hu

Nangiria, a maszáj közösség képviselője, aktivista is részt vett a múzeumlátogatáson,[4] akit beszámolója szerint megdöbbentett az, amit a múzeumban látott. Hazatérte után e-mailt írt a múzeum igazgatójának, amelyben kezdeményezte a múzeum gyűjteményében lévő maszáj tárgyak felülvizsgálatát és a kisebbség számára megfelelő múzeumi reprezentáció közös kialakítását. Nangiria, az *Oltoilo la Maa* videós csoport egyik alapítója, oxfordi élményeit megosztotta a maszáj törzs vezetőivel, a konzultáció végén pedig egy részvételi videót küldtek a múzeum igazgatójának, amelyben a kétségeiket és félelmeiket taglalták a PRM-ben őrzött kultikus maszáj tárgyakkal kapcsolatban. Nangiria ezt nyilatkozta a látottak kapcsán (InsightShare 2020): „Mi egy élő kultúra vagyunk, nem egy halott kultúra, és egy múzeumnak nem szabadna a mauzóleumunknak lennie."

Elemzésem fókuszában ez az aktus áll, amely láthatóvá teszi, hogy hogyan tudnak a maszáj őslakos csoport képviselői – az InsightShare által közreadott tudásnak, a videókészítési alapismereteknek és a facilitátori képzettségnek köszönhetően – párbeszédet kezdeményezni az etnográfiai múzeummal, és kritikát megfogalmazni a múzeumban őrzött tárgyakkal, a nem megfelelő múzeumi reprezentációval és a hiányos tudással kapcsolatban. A vizsgált eset megmutatja, hogy a részvételi videó eszközének segítségével a kisebbségi csoport „hogyan kopogtat a múzeum ajtaján", és nyer a kapuőrök által nemcsak szimbolikus belépést a múzeumba, hanem hozzáférést a múzeumban őrzött tárgyakhoz is. Az rajzolódik ki, hogy miként válnak régi-új szakértőkké, a spirituális tradíciók szakértőivé a maszáj törzs képviselői, és hoznak létre egy közös tudásrendszert az akadémiai-szakértő muzeológusokkal.

A PRM örömmel fogadta a megkeresést, Laura van Broekhoven, az intézmény igazgatója biztosította a maszáj törzs képviselőit elkötelezettségéről az üggyel kapcsolatban. 2018-ban a maszáj delegáció[5] két hétig tartó közös munka során áttekintette a múzeumban őrzött maszáj gyűjteményt. A kisebbségi szakértők a gyűjtemény 188 tárgyából 5 olyan tárgyat azonosítottak, amelyek a törzsi hagyományok szerint nem kerülhettek volna ki a közösségből, ezek kizárólag erőszakos rablás vagy gyilkosság folyományaként juthattak idegen kézbe. Olyan tárgyak, amelyeket ma is használnak a családokban, a generációk közötti kötődések szimbólumaként öröklődnek apáról fiúra, anyáról lányra. Ezek a tárgyak képviselik a maszájok élő kultúráját.

A maszáj törzs Kelet-Afrikában, Kenya és Tanzánia területén korábban nomád, vándorló életmódot folytatott és pásztorkodással foglalkozott (Saitabau 2011), mára

osztályával kooperációban tartanak múzeumpedagógiai jellegű részvételi filmes foglalkozásokat (lásd *https://abcofworkingwithschools.files.wordpress.com/2011/06/film-making-with-teenagers-pitt-rivers-case-study.pdf*).

[4] A 2017-es maszáj delegáció tagjai: Samwel Nangiria, Olmalimui Lukeine, Kootu Tome, Ole Munai, Noolosiyio Koipa, Ole Makko, Ole Lukeine és további két női vezető (PRM 4). Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a törzs képviselői között női tagok is részt vettek az oxfordi látogatáson és a közös munkában.

[5] A 2018-as maszáj delegáció tagjai: Samwel Nangiria, Yannick Ndoinyo, Kuweya Timan Mollel, Francis Shomet Ole Naingisa, Scholastica Ene Kukutia (PRM 4).

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

a törzs nagy része állandó lakhellyel rendelkezik, azonban az állattartásnak még mindig központi szerepe van a közösség életében. Patrilineáris rendszerben élnek, ahol a törzs legidősebb férfi tagjai alkotják a döntéshozó testületet, valamint az egyes tisztségek apáról fiúra öröklődnek (Ayiera 2013: 16).

A maszájok kultúrájában a rítusoknak nagy jelentőségük van, különösképp a felnőtté válás különböző szintjeihez kapcsolódó tradícióknak (körülmetélés, harcossá válás, idősek szertartása stb.). Ezekhez a szertartásokhoz olyan spirituális tárgyak kötődnek, amelyek a nemzedékek közötti kapcsolatokat jelképezik. A *Decolonizing Cultural Spaces: The Living Cultures Project*ben (2020) is láthatók olyan tárgyak a PRM kiállítási tárlóiban, amelyek a maszáj rítusokhoz köthetők, például tűzgyújtópálcák, tubákos szelencék és karperecek. A maszáj tárgyaknak kizárólag a származási helye (Afrika) van feltüntetve, funkciójukról nincs részletes leírás, sokszor a múzeumi kartográfiában sem szerepel részletesebb feljegyzés a formai jellemzésen túl. Így a muzeológusok csak feltételezéseket tudnak megfogalmazni az egyes tárgyak felhasználásáról, történetéről, múzeumba kerülésük útjáról.

A maszáj delegáltak a többéves közös munka során a múzeum gyűjteményében ráismertek a tűzgyújtó pálcákra (maa nyelven *orpiron entoole*), amelyeket eredeti rendeltetésük szerint az idősebb férfiak használják: a két darabot erősen összedörzsölve gyújtanak tüzet. A hétköznapi használaton túl a pálcákat a maszájok a fiatal férfiak beavatási szertartásán is alkalmazzák, így emblematikus értelemben a pálcák „a társadalmi kapcsolatokat" szimbolizálják (Eliott 2020). Szintén a férfiak között öröklődik a tubákos szelence (maa nyelven *okidong*), amelyet nyakláncon viselnek az idősebbek. Az egyszerű dohánytartónál jóval nagyobb jelentőséggel bír, Nangiria a filmben elmagyarázza a múzeumi szakértőknek, hogy ez a tárgy „az áthaladás jogát" jelképezi, azt, hogy a törzs férfi tagja belépett az érett korba *(Decolonising Cultural Spaces: The Living Cultures Project)*. A maszáj szakértők felismerték a múzeumban a karpereceket (maa nyelven *orkatar*) is, amelyeknek kultúrájukban spirituális jelentőségük van. A karperecek eredeti funkciójuk szerint apáról fiúra szállnak, és mai is a generációs örökséget testesítik meg (Eliott 2020).

A törzs képviselői azért sérelmezik a tárgyak múzeumi bemutatását, mert a karpereceknek nem a vitrinekben van a helyük, hanem a leszármazottakat illetik meg. Ezt tekinthetjük a múzeumi reprezentáció maszáj kritikájának. Andrew McLellan, a múzeum oktatási részlegének vezetője egyetértését fogalmazta meg, valamint a törzsi tudás szükségességét hangsúlyozta a videóban: „A történet nélkül ez a tárgy csak egy fémdarab. A történet az, ami hozzákapcsolja az emberiséghez."

A küldöttség tagjai összevetették a múzeumi szakértői tudást az autentikus tudással: a katalógusbejegyzések, a gyűjtési jegyzetek, amelyek sokszor csak az adott tárgy fizikális leírását tartalmazták, kiegészültek a törzsi unikális tudással, amely a tárgyak

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

hagyományos rendeltetését, esetenként spirituális jelentőségét ismertette. „A tudáskörforgás gondolata részvételi helyzetként tekint a kutatási aktivitásra, és a kapuőr szerep legfontosabb árnyalatának azt a kompetenciát tekinti, amely segíti a múzeumi és mindennapi tudás összekötését." (Schleicher és Wilhelm 2018.) Így létrejött a közös tudásmegosztás és -termelés az európai muzeológusok és az afrikai őslakosok között. A felek megállapodtak a partnerségről és a munka folytatásának szükségességéről.

A maszáj képviselők hazautazásuk után a részvételi videó és rádió segítségével osztották meg közösségükkel a múzeumban látottakat, és tartottak közösségi gyűlést a maszáj törzs vezetőivel, illetve a spirituális vezetővel. Ezekről az egyeztetésekről szintén készült filmes anyag, amely a különböző álláspontokat mutatta be, többek között a spirituális vezető Mokompo Ole Simel is jóváhagyását tolmácsolta az együttműködésről. A törzs képviselői a részvételi videón keresztül osztották meg a múzeum munkatársaival a maszáj közösség álláspontját a múzeumi gyűjteményről.

A filmből azt is megtudjuk, hogy 2020-ban a hét főből álló maszáj delegációt[6] a PRM munkatársai mellett a Cambridge-i Egyetem Archeológiai és Antropológiai Múzeuma is közös munkára hívta meg. Nicholas Thomas igazgató köszöntőjében rendkívül megtisztelő eseménynek nevezte a vendégek érkezését, hiszen ők voltak az első maszáj képviselők, akik ellátogattak a cambridge-i múzeumba, és rögtön bocsánatot is kért, amiért eddig nem kezdeményeztek együttműködést a törzzsel.

A PRM igazgatója különleges megtiszteltetésnek tekintette, hogy a delegáció tagjaival közös tradicionális maszáj rituálén vehetett részt. Erre az eseményre Laura van Broekhoven is a vállára terítette a maszájoktól kapott kendőt. A rítus során a szertartásvezető a szent tök *(Enkidong)* segítségével lépett kapcsolatba az ősökkel, és kért iránymutatást a múzeumban őrzött maszáj kultikus tárgyak további sorsáról, majd az igazgató is szólt az *Enkidong*on keresztül a maszáj ősökhöz útmutatásáért. Az útmutatás szerint a kultikus tárgyaknak a múzeumban kell addig maradniuk, amíg nem tisztázzák a jogutódok kérdését, ennek érdekében a maszáj törzs képviselői a továbbiakban is szorosan együttműködnek a múzeummal.

Ebben az esetben a szakértői szerepek megfordultak. A maszájok képviselik a szakértői tudást a tradicionális hitviláguk és az ősökkel való kapcsolattartás által, ők nyújtanak betekintést a törzs élő kultúrájába a múzeum igazgatójának. A múzeumnak fel kellett adnia bizonyos elveket, hogy a kapuőri szolgálatot meg tudja osztani másokkal, például a „racionális" és materialista európai feldolgozási szempontrendszert, amely most kiegészült a spirituális aspektussal; nem beszélve arról, hogy a múzeum igazgatójának ki kellett bújnia biztonságos kapuőri szerepéből, és olyan szerepet kellett vállalnia,

[6] A 2020-as maszáj delegáció tagjai: Samwel Nangiria, Yannick Ndoinyo, Lemaron Ole Parit, Amos Karino Leuka, Juliana Naini Mashati, Evelyn Paraboy Kaney, James Meipuki Ole Pumbun (PRM 4).

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

mint a maszáj rítus résztvevője – ez tőle nyilván idegen, és performatív aktusként nagy kihívást jelent.

Két tudásrendszer, a maszáj törzsi tudás és a nyugati akadémikus tudás együttműködésének lehetünk tanúi. Az InsightShare YouTube-csatornáján külön részletként is elérhetők a résztvevők benyomásai erről a „találkozásról" *(Comparing Knowledge Systems at the Pitt Rivers Museum).* Samwel Nangiria, a maszáj törzs képviselője szerint ez az innovatív folyamat kapcsolatot teremt a két tudásrendszer között, és ily módon legitimálja a delegáció számára a közös munka folytatását. Laura van Broekhoven beszámolójában Lemaronnak, a törzs képviselőjének meghatározó gondolatát idézi: „Nem kell kételkedni abban, amit a szent tök mond, mert amit az ősök mondanak, az az igazság." Szerinte ez a megállapítás a spirituális vezetőbe és a tudásrendszerébe vetett feltétlen bizalomról tanúskodik.

Ez a rendhagyó közös tudástermelés a múzeumban egy olyan egyedülálló partnerségnek köszönhető, ahol az akadémiai tudás képviselői belépést engedtek a forrásközösség tagjainak, a múzeumi gyűjteményt mint terepet kínálták fel tanulmányozásra a maszáj képviselőknek. A múzeum által őrzött egyes tárgyak, a fizikális leíráson túl, új olvasati lehetőségekkel is kiegészültek a tradicionális tudás őrzői által: történeti, használati és spirituális rétegekkel bővültek. Ez a kooperáció a mai napig tart, jelenleg a részvételiség és a közös szerzőség jegyében kiállítást készítenek elő a múzeumban őrzött maszáj gyűjteményből, ahol a muzeológusok és a maszájok együtt hozzák létre a múzeum által reprezentált megfelelő maszájképet, valamint egyes tárgyak visszaszolgáltatásáról is folynak az egyeztetések.

A *Decolonizing Cultural Spaces: The Living Cultures Project* kapcsán a múzeum a társadalmi jóvátétel helyszíneként jelenik meg (Ader 2020) és működik együtt az általa reprezentált kisebbség képviselőivel. A gyűjteményében őrzött tárgyakról és a kiállítási módról folytatott párbeszédben a muzeológusok és a maszáj törzs képviselői eltérő tudásrendszerek szakértőiként dolgoztak együtt. A múzeumban őrzött töredékes tudást a közös munka során egészítették ki a törzsi szokások és spirituális hagyományok ismerői, és osztották meg a nyugati muzeológusokkal az ismereteiket. A projektben mindkét fél egyenlő partnerként tekint egymásra. A maszáj kultikus tárgyakról a tudás kizárólag közös és szoros szakértői kooperáció által teremthető meg. Az etnográfiai múzeum a projekt során feldolgoz egy szeletet a saját múltjából és annak kapcsán kritikai önvizsgálatot tart. Az együttműködés és a részvételiség tekintetében mindkét fél profitál a közös munkából: míg a múzeumban őrzött tárgyak a hiteles információk révén kontextusba kerülnek, addig a maszájok megismertethetik kultúrájukat a szélesebb közönséggel, autentikus képet közvetítve önmagukról.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A részvételi filmezés az egész folyamatot katalizálta és végigkíséri, a videó segítségével a problémák artikulálásra kerültek a maszájok és a múzeumi dolgozók között, így a résztvevők a leghatásosabb módon tudták közvetíteni és közelíteni az eltérő álláspontokat.

A kapuőrök nyitásához is kapcsolható gondolattal zárnám tanulmányomat, egy idézettel Samwel Nangiriától, amit a film utolsó jelenetében mond a múzeum igazgatójának: „Szeretnénk, ha a múzeum tudná, hogy nem műtárgyakat birtokol, hanem a közösségünket tartja a kezében. Egy olyan borzalmas darabját birtokolja a történelemnek, amelyet a mi népünk élt át. És őrzi a titkot, hogy pontosan mi is történt. Valamint kulcsot ad a közösségünk megértéséhez." Fontos gondolat ez a múzeumok és forrásközösségeik, a különböző tudások szakértőinek kapcsolatáról, és arról, hogy a kultúrák közötti kölcsönös tiszteleten és megértésen kell alapulnia a közös munkának.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott 131868 azonosítószámú, „A magyarországi részvételi filmkultúra története és jelenlegi gyakorlatai, különös tekintettel a sérülékeny kisebbségi csoportok önreprezentációjára" című OTKA-kutatás keretében készült.

Irodalom

Ader, E. (2020) (De)colonizing the Pitt Rivers Museum?, *Uncomfortable Oxford*, február 27., *https://www.uncomfortableoxford.co.uk/post/de-colonizing-the-pitt-rivers-museum*

Ayiera, E. A. M. (2013) „Justice be our shield and defender": Local justice mechanisms and fair trial rights in Kenya. In *Matters of Concern. Human Right's Research Papers, 2013/2.* Copenhagen: The Danish Institute for Human Rights

Basics B. (2021) Dekolonizáció és restitúció, példák az újragondolásra. *MúzeumCafé,* 83: 135–152.

Boast, R. (2018) Neokoloniális együttműködés. Múzeum mint kontaktzóna újragondolva. Fordította Foster Hannah Daisy. In Foster H. D., Földessy E., Hajdu Á., Szarvas Zs. és Szeljak Gy. (szerk.): *Többszólamú múzeum. Néprajzi múzeumi dilemmák a 21. század elején.* Budapest: Néprajzi Múzeum. 74–95.

Clifford, J. (1997) *Routes. Travel and translation in the late twentieth century.* Cambridge: Harvard University Press

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Classen, C. és Howes, D. (2006) The Museum as Sensescape: Western Sensibilities and Indigenous Artifacts. In E. Edwards, C. Gosden és R. B. Philips (szerk.): *Sensible Objects: Colonialism, Museums and Material Culture*. Oxford – New York: Berg. 119–222.

Eliott, M. (2020) Knowing What Is Important: Rethinking collections with Maasai cultural leaders, *Museums & Botanic Garden Blog* (University of Cambridge), 2020. július 20., *https://www.museums.cam.ac.uk/blog/2020/07/20/knowing-what-is-important-rethinking-collections-with-maasai-cultural-leaders/*

Frazon Zs. (2009) *Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei*. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem

—— (2012) Új muzeológia. In Szakács E. (szerk.): *A kurátori gyakorlat és diszkurzus szótára, Tranzit.org, http://tranzit.org/curatorialdictionary/index.php/szotar/uj-muzeologia-/*

Gadó F. (2018) Többszólamúság. In Frazon Zs. (szerk.): *…Nyitott múzeum… Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum*. Budapest: Néprajzi Múzeum, *http://nyitottmuzeum.neprajz.hu/szocikkek/tobbszolamusag*

Haragonics S. (2020) A kamera mint csoportkohéziós és csoportközi katalizátor, *MinorMédia Kultúra Kutatóközpont Blog, http://minormedia.hu/haragonics-sari/*

InsightShare (2020) Living Cultures: Decolonising Cultural Spaces, *InsightShare.org, https://insightshare.org/decolonising-museums-cultural-spaces/*

Petch, A. (2006) Chance and certitude: Pitt Ruvers and his first collection. *Journal of the History of Collections,* 18(2): 257–266.

Pratt, M. L. (1991) Arts of the contact zone, *Profession,* 91: 33–40.

Saitabau, H. ole (2011) The role of ceremonies in preserving cultural diversity and conserving biodiversity for sustainable livelihoods. Exploring cultural diversity and related indigenous knowledge among the Loita Maasai community: Emanyatta oo Lorikan. Kézirat. Elérhető: *https://www.academia.edu/11519170/ROLE_OF_CEREMONIES_IN_PRESERVING_CULTURAL_DIVERSITY_AND_CONSERVING_BIODIVERSITY_FOR_SUSTAINABLE_LIVELIHOODS_Exploring_cultural_diversity_and_related_indigenous_knowlegde_among_the_Loita_Maasai_acaommunity_Emanyatta_oo_Lorikan*

Schleicher V. és Wilhelm G. (2018) Tudáskörforgás. In Frazon Zs. (szerk.): *…Nyitott múzeum… Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum*. Budapest: Néprajzi Múzeum, *http://nyitottmuzeum.neprajz.hu/szocikkek/tudaskorforgas*

Videók

Comparing Knowledge Systems at the Pitt Rivers Museum (2020) Rend. InsightShare. 2020. július 30., *https://www.youtube.com/watch?v=iVu04UuryaE*

Decolonising Cultural Spaces: The Living Cultures Project (2020) Rend. InsightShare. 2020. augusztus 5., *https://www.youtube.com/watch?v=3midDMjvlLo*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Dokumentáció a Pitt Rivers Múzeum honlapján

PRM (1) Critical Changes to Displays as Part of the Decolonisation Process, *https://www.prm.ox.ac.uk/critical-changes*

PRM (2) Van Broekhoven, L.: Comitted to Change, *https://www.prm.ox.ac.uk/committed-to-change*

PRM (3) History of the Museum, *https://www.prm.ox.ac.uk/history-museum*

PRM (4) Maasai Living Cultures Project, *https://prm.web.ox.ac.uk/maasai-living-cultures*

PRM (5) Pitt Rivers Museum reopening reveals critical changes to displays as part of decolonisation process, *https://www.prm.ox.ac.uk/sites/default/files/prm/documents/media/news_pittrivers-ethicalreviewdisplaychanges-140920.pdf?time=1600099421537*

PRM (6) Strategic Plan 2017 to 2022, *https://www.prm.ox.ac.uk/sites/default/files/prm_strategicplan2017-22-foronlineuse-singlepages-ilovepdf-compressed.pdf*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Müllner András

A toronyház lekerekítése

Két művészetalapú (mozgóképes) részvételi akciókutatás összehasonlítása a részvételi alanyi funkciók szempontjából

A részvételiség különböző szintjein és módozataival készült mozgóképek a kortárs kultúra meghatározó részét képezik. Ez a mozgóképes részvételi kultúra rendkívül összetett, és kellő önreflexióval kell közelítenünk kutatásához, illetve saját elkötelezettségeinkhez. Azokban a könyvekben, tanulmányokban, tanulmánygyűjteményekben, doktori értekezésekben, amelyeket az elmúlt időszakban olvastam, elsősorban a beavatkozás, az akciókutatás, az emancipációs küldetés, illetve ezeknek a kutatással való párosítása volt a hangsúlyos, és a jelen tanulmányban az ebből a minor kultúrából származó példákról lesz szó. Ezekhez képest a populáris mozgóképes kultúra részvételiségváltozatai sokkal számottevőbbek, és ha a részvételiség széles spektrumán egyszerre szeretnénk látni a tág értelemben vett interaktivitás különböző szintjein elhelyezkedő összes példát, akkor egyszeriben értelmetlenné is válna minden definíciós kísérlet, ugyanakkor a részvételiséget érintő anomáliák is láthatóvá válnának. A részvételiség „sötét" oldalának (a felhasználók kizsákmányolása az ingyen munkára épülő adatgyűjtés révén, a klikkelés mint „pszeudo"-részvétel, mesterségesen generált interaktivitás) témáit nem tárgyalom, bár ezek a kortárs részvételi kultúrára jellemző anomália szerves részét képezik, beleértve azt is, hogy ki és milyen pozícióban állapítja meg a valódi és az álrészvétel közti különbséget. Válallva a kritikai hangot, megkockáztatom azt a kijelentést, hogy a pszeudo-részvételen alapuló digitális kapitalizmus valódi részvételen alapuló, emancipációt célzó kritikájának egy megvalósulási formája a pszeudo-részvételi technológia újrafelhasználásával, kisajátításával, újrakontextualizálásával, kritikai reflexiójával történhet meg. Az itt tárgyalandó kísérletek bizonyos értelemben erre példák: a kortárs internetes technológia segítségével tudáslétrehozó és -megosztó részvételi alapú kutatások folyamatában destabilizálják a populáris kultúra és a kritikai reflexió, illetve a laikus ismeret és a professzionális tudás oppozícióját. A részvételiség akadémiai „partizán"-verziója, az elkötelezett (adott esetben mozgóképes) akciókutatás a populáris digitális-vizuális kultúrára építve tud érvényes módon beavatkozni,

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

együttműködve azokkal a marginalizált vagy éppen egyszerűen csak nem privilegizált helyzetű közösségekkel, akiktől maga is tanulni akar, és akiknek az életében közösen szeretnének változást előidézni.

A kortárs részvételi kultúra fent említett „alternatív", kisebbségi, „minor" vagy kritikai-emancipációs szeletében a részvételi projektekben dolgozó tudományos szakemberek, pályázati szakértők, projektmenedzserek, filmesek, programozók, művészek, facilitátorok, szociális munkások és részt vevő közösségek tagjai mind tudástermelők, létező tudások új formában történő mediatizálói vagy közös tudások létrehozói. Ezek a résztvevők kapuőrök is, hiszen döntéseket hoznak a legitim és illegitim tudást illetően, és ennek megfelelően szűrik a mozgóképes tartalmakat (hogy egyáltalán mi kerülhet leforgatásra, illetve vetítésre). Továbbá mindannyian betölthetik a véleményvezér-szerepet is, amennyiben erős hangjuk révén meghatározzák a „forgatási" napirendet, és a többiek követni kezdik őket.

A Minor Média/Kultúra Kutatóközpontban 2019 és 2023 között egy átfogó OTKA-kutatás zajlik a mozgóképes részvételi kultúra témájában. Ennek a témának több olyan altémája is van, amely a kortárs digitális alapú részvételi videózást veszi tekintetbe, de legalább ilyen mértékben számon tartjuk a nem digitális előzményeket, figyelembe véve a részvételi kultúra jenkinsi definícióját, amely szerint a mai online részvételiség előzménye a 20. század utolsó évtizedeiben kialakult „csináld magad"-kultúra.[1] A médiaantropológiában „kis médiaként" számon tartott jelenséghez sokféle jelzőt szoktak kapcsolni: laikus, nem-professzionális, amatőr, őslakos, kisebbségi, állampolgári, közösségi, részvételi stb. Bár a „minor média" összetételt tudomásom szerint ebben a kontextusban mi használtuk először a kutatásban és a kutatóközpont elnevezésekor, az inspirációt egy társadalomantropológus által írt tanulmány adta. Michael Stewart „A titkok a szerény, hétköznapi dolgokban rejlenek: kollaboratív antropológia a digitális korban" (2022 [2013]) című tanulmányában részletesen tárgyalja az 1930-as évek végén indult Mass Observation nevű mozgalmat mint a kollaboratív antropológia őseseményét, melynek során laikus „önmagukat kutatók" léptek színre és figyelték meg alulnézetből a korabeli brit társadalmat, jobban mondva saját környezetüket. A nagy nemzeti (média)események horizontjából irrelevánsnak számító mindennapi életnek, illetve a megélt mindennapi élet belülről, a megélők szempontjából való kutatásának ez a történeti példája vezette Stewartot ahhoz, hogy 2011-ben újraélessze a Mass Observation mozgalom társadalmasító ideáját, ezúttal mozgóképes-videós formában és online környezetben. A lokális rögzítést elősegítő, térképalapú online archívumot képzelt el, ami MyStreet néven meg is valósult. Az archívumot néhány évig Nagy-Britanniában működtették, majd átköltözött Csehországba, hogy ott beágyazódjon egy nagyon erős

[1] Henry Jenkins munkásságát a részvételi kultúra vonatkozásában kiválóan foglalja össze Glózer Rita 2018-as habilitációs dolgozatában (Glózer 2018).

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

dokumentumfilmes hagyományba. Ahogy Nagy-Britanniában, Londonban az Open City Dokumentumfilm Fesztivál, úgy a csehországi Jihlavában a Jihlavai Nemzetközi Dokumentumfilm Fesztivál egészítette ki és tolta meg fizikai platformként az online archívumot. Stewart multidiszciplináris tanulmányában nagy hangsúlyt fektet a Mass Observation és annak nyomán a MyStreet típusú mozgalmak emancipatív erejére, arra a kisebbségi vagy *kisebb* (minor) kisajátításra, amellyel bizonyos marginalizált közösségek élhetnek a nagy médiumok és nagy elbeszélések árnyékában, azok mediális viszonyaihoz idomulva, de kritikusan közelítve hozzájuk.

Stewart fent említett tanulmányában idézi a kanadai Katerina Cizek *Toronyház (Highrise)* projektjének egy darabját, a *Kinézek az ablakon (Out My Window)* című részt, mint példát arra, hogy „Európa-szerte és Európán kívül is sorra születnek az olyan projektek, amelyek ki akarják használni az új média lehetőségét az állampolgárok bevonására, s ily módon hangot adni a marginalizált és alulreprezentált csoportoknak, akiknek általában nincs beleszólásuk a közügyekbe”.[2] Cizek projektjének azonban ez csak egy (bár fontos) része. Én a Stewart-tanulmányban találkoztam először Cizek nevével, és ekkor kezdtem érdeklődni a több részből álló *Toronyház*-projekt iránt. Ez a 2010 és 2015 között készült interaktív multimédiás videósorozat több terület képviselőinek együttműködésével jött létre.[3] *Az ezredik torony: történetek egy torontói külvárosi toronyházból (The Thousandth Tower: Stories from Inside a Toronto Suburban Highrise)* (2010) című első részt egy multikulturális közösségi-részvételi várostervezői projektnek nevezhetjük, amely egyszerre zajlott Toronto Rexdale nevű városrészében és egy internetes honlapon.[4] Hat toronyházlakót kértek és készítettek fel arra, hogy dokumentálják a mindennapi életet, mindezt azzal a céllal, hogy a lakókkal, várostervezőkkel, helyi politikusokkal, programozókkal való közös munka során kitalálják a modernizmus szimbólumának tekintett és egyben sok ember számára konkrét életteréül szolgáló vasbeton toronyháznak a jövőjét. Ugyanebben az évben debütált a *Kinézek az ablakon* (2010) projekt is, amely megismételte az előzőt, csak már globális viszonylatban: tizenhárom résztvevőt kértek fel a világ tizenhárom nagyvárosából, hogy 360 fokos mozgóképen mutassák be közvetlen környezetüket, a lakást és az ablakon keresztüli látványt – erre a projektre utalt Michael Stewart, illetve erről Cizek részletesen is beszélt

[2] A *Kinézek az ablakon* hátterében Stewart szerint egy irodalmi forrás, George Perec 1978-as regénye, a *La Vie – Mode d'Emploi (Az élet – használati utasítás)* fedezhető fel.

[3] A részvételi filmkészítésben úttörő szerepet játszó Kanadai Nemzeti Filmtestület (National Film Board of Canada vagy NFB, a továbbiakban: filmtestület) honlapján olvasható nyilatkozat szerint a gyorsan változó technológia miatt a videók eredeti formátuma nem támogatott az Adobe Flash Player által, így azok nem lejátszhatók a honlapon. A fenntarthatóság már nemcsak a közösségi fejlesztések vonatkozásában jelent megoldandó problémát, hanem a részvételi alkotások szempontjából is. Innen nézve talán nem meglepő a könyvmédiumnak a projektet utólag támogató jelenléte (Cizek és Woudstra 2019).

[4] Fontos megemlíteni, hogy Toronto városában létezett egy ún. „torony-revitalizáló program”, és a filmtestület ehhez csatlakozott a maga eszközeivel (Mills 2010, *Tower Renewal*).

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

egy interjúban (Mills 2010). Az interaktív dokumentumfilm-sorozat *(i-docs)* egy további részében, *Az egymilliomodik torony (One Millionth Tower)* (2011) címűben részvételi akciókutatás formájában építészekkel, programozókkal és animációs filmesekkel dolgoztak egy elképzelt, virtuálisan létrehozott új lakókörnyezeten, mindezt a lakókkal való intenzív együttműködés során. *A toronyház rövid története (A Short History of the Highrise)* (2013) című rész a *New York Times* honlapján volt megtekinthető először; ez az interaktív dokumentumfilm történeti fejezetekre osztva és globális kitekintéssel mutatja be, hogyan használták a magasházakat az emberiség különböző korszakaiban. A film elején felidézett Bábel-történet nem pusztán mitikus utalás, hanem konkrét valóság, mint majd látni fogjuk. Végül, *A belső univerzum: digitális életek a globális toronyházakban (Universe Within: Digital Lives in the Global Highrise)* (2015) című i-docban három avatár közül választhat a felhasználó. Az egyik egy afroamerikai kislány, a másik egy fehér férfi, a harmadik egy transznemű queer személy; a felhasználó az általa feltett kérdések vagy megjelölt opciók alapján haladhat a hipertextalapú hálózatban.

A rendezői bevezetőben Cizek elmeséli, hogyan indult a projekt, miként formálódott az ötlet attól kezdve, hogy a filmtesület felkérte, hogy egy rezidensprogram keretében dolgozzon ki egy olyan forgatókönyvet, amely nem egyszerűen egy torontói toronyház lakói*ról* szól, hanem *velük közösen* alakítja a koncepcióját. A többfázisos projekt eredeti szociológiai motivációja az volt, hogy egy részvételi kutatás során, amelyben a kérdőíveket helyi lakók segítségével juttatták el a lakásokba, kiderítsék a digitális eszközhasználat és a hálózathoz való hozzáférés módozatait, és feltárják a lakók online életét. Az önkéntes kutatócsapat tagjai összesen tizennégy nyelvet beszéltek, hogy ily módon is megkönnyítsék a felmérés alanyainak a becsatlakozást a projektbe. Megtanultak alapvető kutatási módszereket, és párokban mentek lakásról lakásra. A kiszemelt blokkban a lakások 30%-át, összesen 116 otthont mértek fel. Ahogy azt a felmérés megmutatta, a lakók 93%-a nem Kanadában született, és nem az angol volt az anyanyelve – erre utal a Bábel-párhuzam. Több mint 50%-uk nem volt még 20 éves, 80%-uk használta az internetet. Mint kiderült, az internet-hozzáférés biztosítása a többség számára prioritás volt, de akadtak, akik távol tartották magukat tőle. Számukra gujarati, perzsa és angol nyelven ajánlottak fel internethasználattal kapcsolatos továbbképzéseket. Az egyik fontos eredmény egy játszótér kialakítása volt pályázati pénzből. Ebből a kutatásból később egy szélesebb volumenű, nagyobb pályázati pénzzel támogatott globális felmérés született, amelyről pedig a *Universe Within* online dokumentumfilm tudósít, Cizek *Highrise* projektjének záró darabja.[5]

[5] Magyarországon néhány nagyvárosban épült toronyház, a pécsi „Magasházról" lásd K. Horváth 2010. Cizek az aktuális-vertikális toronyház és a virtuális-horizontális kommunikáció kereszteződésében helyezi el a 21. századi városlakót. K. Horváthnak a szocialista lakótelep-építészet komplex értelmezéséről szóló érvelésével

www.interkonyv.hu

Cizek dokumentumfilmjének formáját a kutatáshoz idomították. Magát a formát az MIT Open Documentary Labjében dolgozták ki, és a programozás (a digitalizáló csapat) már a projekt legelejétől befolyásolta, hogy milyen lesz a végeredmény. Cizek tudományos munkatársai Deborah Cowen és Emily Paradis voltak, humánföldrajz, illetve szociális munka tanszéken dolgozó, lakhatással, hajléktalansággal foglalkozó szakemberek, akiket, ahogy egy interjúban elmondták, meglepett, hogy Toronto szegények lakta negyedeiben, toronyházaiban milyen magas az internethasználók aránya (a 2010-es évek első feléről van szó).[6] A lakók előbb költöttek internetre, mint egyéb szükségletekre, ami azt jelenti, hogy *az internet alapszükséglet volt számukra.* Mindez érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a lakók nagy része rövid ideje lakott Kanadában, menekült- vagy diaszpóra-háttérrel rendelkeztek, kapcsolataik intenzívek voltak a világ más helyein élő rokonokkal.[7] A társadalmi viszonyok megváltozó geográfiájának jellegzetes példája, hogy a lakók a fizikai-tényleges tereket virtuális platformokon keresztül megosztják távoli rokonaikkal. A készítők szerint a *Highrise* fő kérdése az, hogy a dokumentumfilm miként járulhat hozzá a társadalmi megújuláshoz azon túl, hogy rögzíti az aktuális állapotokat; jelen esetben miképpen tudja a dokumentumfilm bemutatni a 21. századi nagyvárosi emberek életét, kiemelve két alapvetően meghatározó tényezőt, a digitális és a vertikális létmódot.[8] A *Highrise* rendkívül progresszív projekt formáját és tartalmát tekintve egyaránt, amennyiben egyik legfontosabb célja a szociológiai-antropológiai beavatkozáson túl a dokumentumfilm digitális környezethez való adaptálása, a műfaj újradefiniálása a résztvevők és a felhasználók megváltozó szerepén keresztül az alkotási folyamatban. A projektben van klasszikus kutatás és részvételi akciókutatás, termelődik szakértői és laikus tudás, és ez utóbbi a saját jogán válik egyenértékűvé az előbbivel; a tudásformák hibriditása és ötvözése jellemzi, sokféle határátlépés és szövetkezési forma.

összhangban a toronyház (vagy „magasház") a *Highrise*-projektben sem tud önmagában, pusztán fizikai, funkcionális vagy tisztán építészeti és esztétikai aspektusaival megjelenni, hiszen kontextustól (korszaktól, ideológiáktól, a szereplők érintettségének intenzitásától stb.) függően különféle jelentéseket hordoz. – Köszönöm Szijártó Zsoltnak a jelen tanulmány előadás-változata kapcsán elhangzott hozzászólását, amelyben többek között K. Horváth Zsolt tanulmányára is felhívta a figyelmemet.

6 A fent említett két szakember szerkesztette többek között a kutatásból kinövő *Digital Lives in the Global City: Contesting Infrastructure*s című tanulmánygyűjteményt, amelyhez Katerina Cizek írt előszót, a bevezetőben pedig a szerkesztők részletesen bemutatják a kutatást (Cowen et al. 2020). A kutatókkal készített interjú itt olvasható: Ahmed-Ullah 2015.

7 Az 1980-as, '90-es években új akadémiai területként formálódó médiaantropológiával és a diaszporikus médiahasználattal kapcsolatban többek között a *Media Worlds* című tanulmánygyűjtemény segít eligazodni (Ginsburg et al. 2002).

8 Az itt használt „dokumentumfilm" kifejezés pontosításra szorul, leginkább a magyar kifejezés pontatlansága miatt. A *Toronyház*-projektben részt vevők többségében nem mozgó-, hanem állóképeket készítettek, és ezek animálása az együttműködő programozók és animációs szakemberek munkája volt. Ez a forma belefér az angol *i-doc, interactive documentary* kifejezésbe, de a magyar „interaktív dokumentumfilm" ezt nehézkesen adja vissza.

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A filmtestület támogatásával készült projekt egy hosszú részvételi filmes hagyományba illeszkedik. A *Challenge for Change* című 2010-es kötet a filmtestület több mint négy évtizedes múltjára tekint vissza (1967–2010), melynek két fontos határköve az újfundlandi halászfaluk részvételi-közösségi alapú revitalizálását megvalósító ún. Fogo-folyamat (The Fogo Process) 1967-ből, illetve a szintén a filmtestület facilitálásával született első őslakos forgatócsoport, az Indián Filmstáb (Indian Film Crew) hagyományát továbbvivő Wapikoni kortárs részvételi filmes projekt 2004-től.[9] Ehhez a hagyományhoz Cizek a kezdetektől, már a *Toronyház* előtti projektek idején tudatosan viszonyult. A torontói Szent Mihály Kórházban forgatott, *A filmes rezidenciaprogram hét intervenciója* című dokumentumfilmjében hét videós projektről mesélnek ő és a résztvevők. A filmben archív képek segítségével és a beszélgetések során is megidéződik a Challenge for Change program. A hét intervenció közül az egyikben, amelyben korábban hajléktalan, gyermeküket egyedül nevelő anyák kórházi dolgozókkal és hajléktalan anyákkal készítettek mozgóképes interjúkat, a Fogo-folyamatból ismert „videóhíd" módszert használják a két csoport közti hatékony, őszinte és bizalmas kommunikáció megteremtésének reményében. De már a művész kórházi rezidenciaprogramja is úgy indult, hogy a Challenge for Change volt az explicit viszonyítási pont *(uo.):* „Nem akartam egy újabb dokumentumfilmet csinálni a kórházról", így Cizek, „és a filmtestület azt mondta, hogy vegyük a Challenge for Change-et egyfajta mintának, nézzük meg újra és adaptáljuk a digitális környezethez: hogy nézne ki *ma* a Challenge for Change?" Ebből az alapállásból kiindulva lettek *A filmes rezidenciaprogram hét intervenciójá*nak darabjai mind részvételiek és intervenciósak a maguk ilyen vagy olyan módján.[10]

A sok tanulság közül érdemes kiemelni egyet, amit a rendező fogalmaz meg: „Meglepett, mennyi hasonlóság van a *Challenge for Change* és a létező kórházi gyakorlat között:

[9] Lásd a *Challenge for Change: Activist Documentary at the National Film Board of Canada* című dokumentum- és tanulmánygyűjteményt: Waugh et al. 2010. A Fogo-folyamatról magyar nyelven Haragonics Sára tesz említést megjelenés alatt álló tanulmányában, valamint én is hosszabban elemzem ugyanabban a folyóiratban (Haragonics 2022; Müllner 2022). A Wapikoni magyar közvetítője a Vizuális Világ Alapítvány, amely a projekt képviselőit látja vendégül és filmeket vetít Magyarországon a Kanadai Nagykövetség aktív támogatásával.

[10] Felsorolásszerűen a hét intervencióról: a *Bicikli (Bicycle)* című filmet az afrikai Malawiban forgatták AIDS-cel élő páciensekről és orvosaikról; az *Itt jártam (I Was Here)* fiatal hajléktalan, gyereküket egyedül nevelő anyákról szólt, akik a fotóhang módszerével beszéltek életükről. *A beavatkozók (The Interventionists)* egy pszichiátriai krízisekre specializálódott, kísérleti jelleggel létrehozott kéttagú teamet követ a bevetéseik során. Az *Utcai egészségügyi történetek (Street Health Stories)* hajléktalan emberek egészségügyi állapotának felméréséről készült. A *Kirajzolódni az életből (Drawing from Life)* egy öngyilkosság-kutató egységről (orvosokról, páciensekről) szól. *Váratlan. Videóhíd fiatal szülők és kórházi dolgozók között (Unexpected. Video Bridge Between Young Parents and Hospital Workers):* az akkor már két éve tartó folyamatos csoportmunkának ebben a fázisában a fiatal anyák külön-külön készítettek interjúkat sorstársaikkal és kórházi dolgozókkal, majd levetítették ezeket a másik csoportnak. A hetedik intervenció egy rögzített értékelő beszélgetés a dokumentumfilm szerepéről az egészségügyben. A filmet *A filmes rezidenciaprogram manifesztuma (Filmmaker-in-Residence Manifesto)* zárja, ami a tanulságok animációs formában történő kifejtése.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

nem pusztán emberek megfigyeléséről/kezeléséről van szó, hanem az emberekkel való együttműködésről és a felelősségérzetről a közösséggel kapcsolatban." A dokumentumfilmes a rezidenciaprogramja tervezése közben realizálta, hogy a kórházban kísérleti fázisban működő intervenciós programok és a *Challenge for Change* szemlélete között lényegi azonosság fedezhető fel, és hogy amikor ő a *Challenge for Change* 21. századi médiakörnyezethez való adaptálásának szándékával érkezik a kórházba rezidens filmesként, akkor ott kongeniális programokat talál, amelyek közösségi-részvételi, valamint intervenciós jellege témaként harmonikusan illeszkedik a filmtestülettel fémjelezhető kanadai dokumentumfilmes hagyományba, és amely programok éppen ezért alkalmasak arra, hogy befogadjanak még egy intervenciót, ezúttal a dokumentumfilm formájában. Amikor Kyung-Hwa Yang „Reflexivitás, részvétel és videó" című tanulmányában a részvételi videózásban rejlő azon lehetőségeket veszi sorra, amelyek jó alkalmakat szolgáltatnak a reflexióra, mint például a megosztott szerzőség, a szoros kapcsolat a filmesek és közönségük között, a szoros kapcsolat a filmesek és a filmi alanyok között, a reflexív kommunikáció (pl. kölcsönös interjúkészítés), akkor az előbbiek mellett megemlíti az újrakontextualizáláson keresztüli intervenciót is. A mindennapi tapasztalatok képi mediatizálása *és* beszélgetéses újratárgyalása az alárendelt és kiszolgáltatott szerepből való kilépés lehetőségét kínálja. A részvételi videó maga, mondja Yang *A filmes rezidenciaprogram hét intervenciójá*ra utalva, az intervenciós médiumok egy típusa (2012: 106). Az intervenció következtében a résztvevők kutatóvá válnak, valamint saját képük megformálóivá és autonóm döntéshozóvá a megalkotott kép vonatkozásában, továbbá véleményvezérré, amennyiben tevékenységük modellértékű az őket néző sorstársak (és nem csak sorstársak) szemében – ezekben az újonnan megszerzett szerepekben be is mutatja őket a film.

A *Toronyház*-projekt magyar párhuzamaként tekinthetünk Keserue Zsolt, Polyák Levente és Dénes Ágnes Dóra *Lekerekítés* című, 2010-ben lezárt projektjére, ami egy 2005-ös lakótelepi kutatásból indult, majd ezt egy művészeti folyamat keretében dolgozta fel. A művészek a modern városi lakótér szimbólumaként értékelt panelház lakóival készítettek interjúkat, és ahogy az anyagból készült kiállítás és videó mutatja, arra voltak kíváncsiak, hogy milyen „ellenálló stratégiákat" működtetnek a panellakók a tér személyessé és egyedivé alakításának céljából.

> A racionalizált, semleges, gyakran homogén terek intézményes rögzülésével egyidőben megkezdődik e terek fragmentációja, működésbe lépnek a hétköznapi praktikum vagy kényelem ihlette ellenálló stratégiák, megkezdődik az élek lekerekítése és a rések betömése, az átjárók lezárása és az ablakok elfüggönyözése. Ezek a stratégiák korántsem a rend elve ellen hatnak. Ellenkezőleg: egy szubjektív rend elképzelését helyezik az objektív rend víziójának helyére, zárójelbe téve ezzel a mindenható építészeti determinizmus olyany-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

> nyira modern ideológiáját. […] A *Lekerekítés* a panelház tervezett, racionális terében végbemenő spontán, egyéni, »folklorisztikus« és intézményes átalakításokat gyűjti össze és helyezi egymás mellé. A projekt során olyan módszereket és eszközöket kezdtünk el felsorakoztatni, amelyek segítségével a funkcionális tér a hétköznapi használat és alakítás során domesztifikálódik. Illesztések, betoldások és átalakítások, elmozdítások, kipótlások és elhatárolások, kivágások, kisajátítások és átszabások kerülnek katalógusunkba.[11] (Polyák Levente megnyitója a Trafó Galériában.)

A két projekt eltéréseit vizsgálva első látásra legalábbis úgy tűnhet, az egyik legfontosabb a részvételi szerepek közti különbség. Sandra Gaudenzi „A részvétel stratégiái: a kollaboratív dokumentumfilmek ki-, mit- és mikor-aspektusai" című tanulmányában a következőt írja Cizekről és munkájáról (2014: 141): „Az anyag nem számítógépes felhasználó által generált *[user generated],* hanem a filmi alany által generált *[subject generated].* Amikor megkérdeztem Katerina Cizeket, hogy mi a véleménye a felhasználók által létrehozott tartalomról *[user generated content],* ezt válaszolta: »Nem érdekel a felhasználók által létrehozott tartalom, meg akarom tartani a szerzői szerepet.« Cizek a facilitátor, és mint ilyen fenntartja magának a navigáció feletti uralmat, amire ő egyfajta tartalomtípusként tekint. Amit az együttműködők számára megnyit, az az alanynak felkínált hang. A tartalom-előállító alanyok *[subject-producers]* szerepére mond igent. Az *Out of My Window* az aktív alany és az aktív felhasználó közti különbséggel játszik."[12] Az idézett tanulmány szerzője „alanynak" *(subject)* nevezi a részvételi kutatásba bevont laikus szereplőket, a digitális történetek előállítóit. Ezek az alanyok Cizek projektjében az általuk előállított mediatizált látvány révén felkínálják a felhasználóknak a saját pozíciójukat. Azon túl a saját képüket is, amikor például önmagukat jelenítik meg, vagy valaki más közvetíti őket, mondjuk egy együttműködő hivatásos fotográfus.

Úgy látom, hogy erősen relatívnak kell vennünk azt a különbséget, amit a *Lekerekítés,* illetve a *Highrise* alanyai között a fentiek alapján állíthatunk. A részvételi filmezésben sokszor fetisizált módon tekintenek a kamerahasználatra. Az úgynevezett dicsőítő vagy reflektálatlanul ünneplő, technooptimizmus jellemezte korszak után a részvételi videózásról megjelentek a kritikai szempontú elemző tanulmányok, és ezek között több kitér arra, hogy a kamera használatára való tanítás szituatívan értékelendő emancipatívnak, és van, hogy épp nem az önálló kép készítésére van igény az alanyok részéről (Milne 2016: 401–404). Ez tehát nem egy abszolút különbség a két projekt

[11] Az itt említett „folklorizálódás", „domesztikálás", vagy más szóval egyedivé tétel Bonta János építészetelmélet-író 1970-es könyvében is megjelenik: „…a lakók a lehetőségekhez mérten maguk alakítsák ki közvetlen életvilágukat dekorációit. Vegyék birtokba, s formálják a maguk képére, igényszintjére, esztétikájára az előre gyártott épület helyiségeit, tehát valamiképpen individualizálják a modellt." (Idézi K. Horváth 2010: 164.)

[12] Azért döntöttem a „szubjektum" helyett az „alany" használata mellett, mert ez utóbbi hordozza a résztvevői szerepre való utalást, például „a kutatás alanya" értelmében.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

között (sőt, bizonyos részleteiben azonos a kettő, hiszen a *Toronyház* is alkalmaz profi fotóst/filmest). A kamerát kezelő szakértő felett kontrollt gyakorolhat az aktív alany, ily módon szimbolikus vagy tényleges kapuőrként engedi megkonstruálódni a képet. Pontosan ez történik a *Lekerekítés*ben: ha a kamera tekintetének vándorlására figyelünk, akkor konstatálhatjuk, hogy a kamera mindig azt mutatja, amiről az alany beszél, ily módon utóbbi irányítja (még ha nem is veszi a kezébe) – ez összhangban van a részvételi videó paradigmájával. A művészi intervenció ebben az esetben a kép feletti irányítás átruházása az alanyra, hogy a kamera kísérni tudja azt az önértelmező résztvevői szöveget, amely a hétköznapi térbeli intervenciókat lajstromozza. Ezzel összefüggésben a hang uralásának tekintetében is megfigyelhetők hasonlóságok. A Cizek-féle sorozatban a bevont alanyok részéről sok esetben egyfajta hangos naplózás, monológ zajlik, ami belső narrációként kíséri a filmeket (ehhez képest a rezidencia-filmben a rendező többször feltűnik a képen és beszélget a résztvevőkkel), ugyanez megjelenik a *Lekerekítés*ben is, bár ott bizonyos helyzetekben az interjúvoló is látható. Az interjú, ami a *Lekerekítés*ben spontán beszélgetésnek hallatszik, a hang átadásának egy formája – a kérdések erősebb dinamikát adhatnak, mint amivel a monológ rendelkezik, ámbár egyszersmind korlátozóak vagy kontrollálók is lehetnek. Tény azonban, hogy a projekt kollaboratív jellege egy konverzációs helyzetben erősebben kidomborodik, vagy mondjuk úgy, a néző viszonylag gyors ritmusban és váltakozó módon több szerepbe tud belehelyezkedni. Mindent összevetve, az *Out of My Window*-hoz hasonlóan a *Lekerekítés* is tartalom-előállító alanyokat performál, a technikai képi spektrumban megismételve azt a deterritorializáló intervenciót, amelyet ők előzőleg a materiális világbéli életterükben véghez vittek.

Nem szeretném a társadalmi, kulturális és mediális kontextusban rejlő különbségeket figyelmen kívül hagyni. A *Lekerekítés* másként nézne ki, ha nem egy összefoglaló YouTube-videóként lehetne megnézni, hanem mondjuk a Balázs Béla Stúdió soha meg nem valósult interaktív felületén képzeljük el. Vagyis ha a Kanadai Nemzeti Filmtestülethez hasonlóan, valamint a BBS saját progresszív hagyományának megfelelően a 21. század új médiaformáinak keretei között, részvételi alapú interaktív dokumentumfilmként készül el. Ezenkívül, a *Lekerekítés* nem tudott olyan kiterjedt multidiszciplináris és sokszereplős részvételt, olyan támogató gazdasági és politikai hátteret biztosítani önmaga számára, mint a Cizek nevével fémjelzett program, és így a mikrodialógusokon túl nem született meg egy olyan tágabb kollaboratív projekt, amelybe egy nagyobb létszámú lakótelepi közösség vonódhatott volna be. A kutatás is inkább az aktuális vagy múltbeli állapotok felmérését jelentette, és nem egy terv készítését a jövőbeni átalakításra, egy újabb és immár nagyobb volumenű térbeli intervenciót, egy budaörsi vagy dunaújvárosi lakótelep-revitalizációt. Továbbá, a *Lekerekítés*nek nem az online digitális médiahasználat volt a fókuszában. A *Toronyház* ugyanis egyfajta alkalmazott

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

médiaantropológiai projektként egyszerre célozta meg a kapcsolatok fel- vagy újratöltését fizikai és virtuális szinten egyaránt. De a modernizmus szimbólumaként felfogott lakótelepi egyenlakások egyedivé változtatásának bemutatásával a *Toronyház* projekt szellemiségével rokon mű született a *Lekerekítés*ben. A *Lekerekítés* a szűk lakókörnyezet átalakításában rejlő vágyak és álmok után nyomoz, és felderíti azt a tudatos vagy tudattalan, de feltétlenül átalakítónak és kisajátítónak, a hétköznapok szintjén deterritorializálónak,[13] vagy egy másik fogalommal: minornak tekinthető kultúrát, amely az élek lekerekítése révén egyedivé és otthonossá változtatja a nagy- vagy kisvárosi egyenlakást. Nem téveszthetünk szem elől egy további fontos hasonlóságot, ami elsőre talán nem tűnik markánsnak arra tekintettel, hogy az egyik esetben a multikulturális migrációs célország Kanadával, a másikban az önmagát kulturális szempontból homogénnek tekintő nemzetállam Magyarországgal van dolgunk. De az elkészült filmek között felfedezhető; ez pedig mégiscsak a migráció, a nagyvárosi lét, illetve azok a kapcsolatok, amelyek a nagyvárosba való beköltözéssel megmaradnak, és félig mindig idegenné teszik a beköltözőt. Futtában itt felidézhetők azok a részvételi filmek, amelyek eltérő kontextusokban, de mind a filmkészítéshez kapcsolódó szerepeket írták újra, és amelyekben kisebb-nagyobb különbséggel csupa olyan alany szerepel, aki részt vesz a regionális vagy globális migrációban, kikerül az otthonos környezetből, és idegenként „revitalizálódik" az új környezetben. Michael Stewart MyStreet-projektje, amiből ez az elemzés kiindult, a „szomszédság" fogalmának jelentéssel telítésére tesz kísérletet a kollaboratív természetű részvételi videó segítségével. A *Toronyház* és a *Lekerekítés* szintén hasonló küldetésre vállalkozik a lakhatás és a fizikai, illetve virtuális-imaginárius helyváltoztatás témájának tapasztalati-laikus szempontból történő feldolgozásával. A művészek és a társadalomkutatók facilitátorokként jelennek meg, és az általuk felkínált relatív és szituatív kapuőri szerepek változatos formákba rendeződnek.

Végül fontos megemlíteni, hogy a részvételiség fogalmának a saját korunkéhoz hasonló mértékű virágzását (inflálódását?) megtaláljuk az 1960-as évek technooptimista médiaelméleteiben is, például Marshall McLuhan írásaiban, aki az ún. „kanadai iskola" képviseletében a modern kor elektronikus médiumainak teoretikusaként vált világszerte ismertté az ötvenes évektől. Katerina Cizek projektjének hátterét a szintén kanadai Nemzeti Filmtestület adja, amely szervezet a hatvanas évektől folyamatosan megújította a dokumentumfilm műfaját az aktuális társadalmi és technológiai környezet elvárásainak megfelelően. Tulajdonképpen mindaz, ami McLuhannél a televízióval és rádióval összefüggésben absztrakt elmélet az emberi közösségek revitalizálásáról a technikai kép/hang részvételiséget elősegítő, kapcsolatteremtő, kommunikatív potenciálja segítségével, az a filmtestületnél konkrét gyakorlattá vált.[14] Beljebb lépve a mcluhani

[13] A deterritorializáció fogalmának a részvételi film kontextusában való használatáról lásd Müllner 2020.

[14] McLuhan álma a „globális falu" szlogenjébe sűrűsödött: „A »globális falu« első beharangozásában McLuhan

www.interkonyv.hu

metaforák és analógiák zavarba ejtő sűrűjébe, és eltekintve a még inkább zavarba ejtő technodeterminisztikus és technooptimista szólamoktól (melyek tükrében McLuhant a kapitalizmus kommunikációs technológiai logikájának akadémiai „guruja" allegóriájaként ismerhetjük fel), gondolatébresztő meglátásokkal találkozhatunk kifejezetten a jelen tanulmányban tárgyalt téma szempontjából. Mint mondtam, zárójelezzük, hogy a másodlagos szóbeliség és a technikai képek fő ideológusa a részvételiséget és a bevonódást az új elektronikus médiumok *automatikus* következményének tartotta, amire a csak külső „stabil, személyes látószöget", „elkülönülést" és „kívülmaradást" felkínáló könyv nem képes (McLuhan 2012: 50). Ahogy mondja, az elektronikus korral megérkezett „a teljes részvétel világa, ahol mindenki teljes mértékben bevonódik a másik ügyeibe" (*uo.* 61). A *Toronyház* és a *Lekerekítés* kapcsán jelen tanulmány kontextusában érdekesebb az a tény, hogy McLuhan számára az építészet és a kommunikáció (miként az 1967-es montreali világkiállításon a filmtestület számára az építészet és a film) két egymástól elválaszthatatlan fogalom volt, és szívesen használta a kommunikáció architektúrája metaforát (lásd többek között Theall 2001). De az összetétel megfordítva még árulkodóbb („architekturális kommunikáció"), amennyiben McLuhan az építészetet, kifejezetten leválasztva az általa „kulturális szellemként" értékelt városról, a technológia és a mérnöki tudomány korokon átívelő *par excellence* megtestesítőjeként paradigmatikusnak tartja a modern elektronikus kor szempontjából. Az építészet mint magába foglaló, magába süllyesztő, totálisan bevonó kommunikációs forma számára megelőlegezi az elektronikus korszakot. Építészet és kommunikáció talál egymásra a kortárs kanadai digitális részvételi dokumentumfilmben és magyar megfelelőjében is, hogy részvételi intervenciókkal közösségi alapon performálják a toronyházakban-panellakásokban megbújó, kívülről nehezen látható és érthető, de élő minor kultúrákat. Azonban a modern építészetnek és a kortárs mozgóképnek ez az egymásra találása nem

kinyilvánítja, hogy »A VÁROS nem létezik többé, csak mint kulturális szellem«, mivel, ahogy azt Dylan Thomas verse is színre viszi, a polgári társadalmat az írás hozta létre, és így most már McLuhan állíthatja, hogy »A rádió és a tévé KÖZVETLEN globális kommunikációja a városi formát jelentés nélkülivé és funkciótlanná teszi«." (Idézi Theall 2001: 11.) A város és a polgárság összekötése kifejezetten „polgári" nézőpont McLuhan részéről, aki itt eltekint attól, hogy a város mindig is a migráció tere volt, ahol az ún. polgári identitás relatív és átmeneti érték az idegenség és a másság kontextusában, ez pedig egyben a (nem a szűk korszaki értelmében vett) kapitalizmusnak a polgárságénál axiomatikusabb feltétele. A városlakók előbb részei a tőkére, a tárgyak és emberek forgalmára alapozott gazdasági rendszernek, mint hogy polgárok lennének. Ennélfogva a fent említett „kulturális szellem", azaz a város materiálisabb, mint a globális falu ideája (távolság *vs.* közelség, idegenség *vs.* otthonosság). – Meglepő lehet, hogy az elektronikus korszak részvételi ideológiáját elsőként megfogalmazó Marshall McLuhan nevét a részvételi videóról szóló, *Handbook of Participatory Video* című összegző tanulmánykötet nem említi. Pedig a mozgóképes részvételiséggel koronként a lehetőségeknek megfelelően foglalkozó Kanadai Nemzeti Filmtestület és McLuhan útjai egy kitüntetett ponton keresztezték egymást. Itt nincs hely ennek kifejtésére, de az 1967-es grandiózus kanadai világkiállításon a kanadai pavilonnak McLuhan és a filmtestület egyként meghatározó szereplői voltak, az előbbi az új elektronikus-részvételi éra prófétájaként és idézetek formájában, az utóbbi „A labirintus" nevű pavilon kiterjesztett és immerzív vetítésperformanszának megalkotójaként (*In the Labyrinthe* 1967/1979/2017; Ohayon 2017; Lovell és Brennan 2012; St-Pierre 2017).

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

harmonikus interakció, hiszen a részvételi dokumentumfilm kritikai szándéka szerint performatív beavatkozásaival éppen hogy ellensúlyozni szeretné a modern nagyvárosi architektúra másképp „immerzív" – azaz elrejtő, szegregáló és atomizáló tendenciáit.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott 131868 azonosítószámú, „A magyarországi részvételi filmkultúra története és jelenlegi gyakorlatai, különös tekintettel a sérülékeny kisebbségi csoportok önreprezentációjára" című OTKA-kutatás keretében készült.

Irodalom

Ahmed-Ullah, N. (2015) How U[niversity] of T[oronto] researchers helped shape HIGH-RISE: The NFB's interactive documentary, *U of T News*, június 5., *https://www.utoronto.ca/news/how-u-t-researchers-helped-shape-highrise-nfbs-interactive-documentary*

Cizek, K. és Woudstra, K. (2019) *Highrise: The Towers in the World and the World in the Towers*. Firefly Books

Corneil, M. C. (2012) Citizenship and Participatory Video. In Milne, E. J., Mitchell, C. és De Lange, N. (szerk.): *Handbook of Participatory Video*. Walnut Creek: AltaMira. 19–34.

Cowen, D., Mitchell, A., Paradis, E. és Story, B. (2020) Introduction. In D. Cowen, A. Mitchell, E. Paradis és B. Story (szerk.): *Digital Lives in the Global City: Contesting Infrastructures*. UBC Press. 3–17.

Gaudenzi, S. (2014) Strategies of Participation: The Who, What and When of Collaborative Documentaries. In K. Nash, C. Hight és C. Summerhayes (szerk.): *New Documentary Ecologies: Emerging Platforms, Practices and Discourses.* Palgrave MacMillan. 129–148.

Ginsburg, F. D., Abu-Lughod, L. és Larkin, B. (2002) (szerk.) *Media Worlds: Anthropology on New Terrain*. University of California Press

Glózer R. (2018) *Részvétel, média, kultúra. A magyar vlogoszféra Cultural Studies szempontú vizsgálata.* Habilitációs dolgozat, Pécsi Tudományegyetem

Haragonics S. (2022) A kamera mint társadalmi katalizátor. *Replika,* megjelenés alatt

K. Horváth Zs. (2010) A függőleges falu. Politikai technológia és közösségképződés a pécsi Magasházban, 1977–1989. In Havasréti J., K. Horváth Zs. és Szijártó Zs. (szerk.): *A város láthatatlan mintázata. Pécs városa mint az emlékezet helye*. Budapest–Pécs: Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 154–186.

Kyung-Hwa Yang (2012) Reflexivity, Participation, and Video. In E. J. Milne, C. Mitchell és N. De Lange (szerk.): *Handbook of Participatory Video*. Walnut Creek: AltaMira. 100–114.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Lovell, J. és Brennan, A. (2021) The Labyrinth as immersive multimedia environment: Marshall McLuhan at Expo 67, *Journal of Architecture,* 26(2): 147–173.
McLuhan, M. és Fiore, Q. (2012) *Médiamasszázs. Egy rakás hatás*. Fordította Kiss Barnabás. Budapest: Typotex
Mills, A. (2010) Q&A: HIGHRISE Documentary Filmmaker Katerina Cizek, *CoLab Radio*, 2010. november 12., *http://colabradio.mit.edu/qa-highrise-documentary-filmmaker-katerina-cizek/*
Milne, E.-J. (2016) Critiquing participatory video: Experiences from around the world, *Area,* 48(4): 401–404.
Müllner A. (2020) A magyarországi részvételi film története és jelenlegi helyzete: Vázlat egy kutatásról a Minor Média/Kultúra Kutatóközpontban, *Jel-Kép*, 2: 129–144.
—— (2022) „To be continue…" Reflexiók a kortárs részvételi videós projektek egy példájával kapcsolatban, *Replika,* megjelenés alatt
Ohayon, A. (2017) Expo 67: 50+ years later, *NFB.ca, https://www.nfb.ca/playlist/expo-67-50-years-later/*
St-Pierre, M. (2017) The history of Expo 67's Labyrinth Pavilion, *NFB Blog,* szeptember 16., *https://blog.nfb.ca/blog/2017/09/16/expo67-labyrinth-pavilion/*
Stewart, M. (2022 [2013]) A titkok a szerény, hétköznapi dolgokban rejlenek: kollaboratív antropológia a digitális korban. Fordította Gács Anna. *Replika,* megjelenés alatt. (Eredeti megjelenés: Mysteries reside in the humblest, everyday things: Collaborative anthropology in the digital age, *Social Anthropology,* 21(3): 305–321.)
Theall, D. F. (2001) *The Virtual Marshall McLuhan*. Montreal–Kingston–London–Ithaca: McGill-Queen's University Press
Waugh, T., Baker, M. B. és Winton, E. (2010) (szerk.) *Challenge for Change: Activist Documentary at the National Film Board of Canada*. Montreal–Kingston–London–Ithaca: McGill-Queen's University Press

Videók

Filmmaker-in-Residence Manifesto (2009) Rend. K. Cizek, *https://www.nfb.ca/film/manifesto_animation_bonus_material/*
Highrise / A Short History of the Highrise (2013) Rend. K. Cizek, *https://www.nytimes.com/projects/2013/high-rise/index.html*
Highrise / One Millionth Tower (2011) Rend. K. Cizek, *http://highrise.nfb.ca/onemillionth-tower/1mt_webgl.php*
Highrise / One Millionth Tower (trailer) (2011) Rend. K. Cizek, *https://www.youtube.com/watch?v=rzUb6LvvOrI&feature=emb_logo*
Highrise / Out of My Window (2010) Rend. K. Cizek, *https://www.nfb.ca/interactive/highrise_out_my_window_en#/outmywindow*
Highrise / Universe Within (kezdőlap) (2015) Rend. K. Cizek, *http://universewithin.nfb.ca/desktop.html#host_selection*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Highrise / Universe Within: Digital Lives in the Global Highrise – The Process (2015) Rend. K. Cizek, *https://www.youtube.com/watch?v=SX6G1Pc9QNk&feature=youtu.be*
Highrise / Universe Within: Digital Lives in the Global Highrise (2015) Rend. K. Cizek, *http://universewithin.nfb.ca/desktop.html#index*
In the Labyrinthe (1967/1979/2017) Rend. C. Low, R. Kroitor és H. O'Connor, *https://www.nfb.ca/playlists/expo-67-50-years-later/playback/#5*
Lekerekítés (javított kiadás) / Rounding Off (2010) Rend. Keserue Zs., Polyák L. és Dénes Á. D., *https://www.youtube.com/watch?v=gkIuUaQHKfU*
The Seven Interventions of Filmmaker-in-Residence (2009) Rend. K. Cizek és H. Frise, *https://www.nfb.ca/film/seven_interventions_of_filmmaker-in-residence/*

Honlapok

Filmmaker-in-Residence: *http://filmmakerinresidence.nfb.ca/#:~:text=The%20Filmmaker%2Din%2DResidence%20program,agents%20of%20true%20social%20change*
Cizek, K. NFB-oldala: *https://www.nfb.ca/directors/katerina-cizek/*
Cizek, K. blogja: *http://highrise.nfb.ca/blog/*
Highrise: http://highrise.nfb.ca/about/
Highrise / The Thousandth Tower: Stories from Inside a Toronto Suburban Highrise: http://highrise.nfb.ca/1000th_tower/1000thtower_mailer_invite.html
Tower Renewal (City of Toronto): https://www.toronto.ca/community-people/get-involved/community/tower-renewal/
Wapikoni: http://www.wapikoni.ca/about/who-are-we/history

© Typotex Kiadó

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

III. Véleményvezérek

© Typotex Kiadó

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Deczki Sarolta

Az író mint influenszer

Tanulmányomban egy speciális értelmiségi vagy szakértői szereppel, pozícióval, ennek változásaival foglalkozom. A magyar kultúrában és közéletben sok szempontból kitüntetett szerep ez: az íróé, mely a 18. századi kialakulása óta számos változáson ment keresztül, a digitális forradalom és a közösségi média (melyek közül a Facebookkal foglalkozom alaposabban) megjelenése és népszerűsége pedig radikális változásokat hozott számára. Az írók jelenlétének a közösségi médiában számos változata létezik:

1. kiaknázzák a klasszikus „váteszi" írószerepet;
2. ezt keverik a médiában és a közösségi médiában jelen lévő influenszer-, megmondóember-, véleményvezér-szereppel;
3. továbbá, van, aki valamilyen speciális tudásra, szakértelemre is támaszkodik közéleti megnyilatkozásaiban – mint például Péterfy-Novák Éva vagy Jászberényi Sándor.

A váteszszerep

A váteszszerep kapcsán a magyar iskolában szocializálódott olvasónak elsőként Petőfi Sándor neve jut eszébe, akinél az élet, az irodalom és a politika egysége magától értetődő volt. Vagyis az, hogy az író olyan speciális tudással rendelkezik, melynek különleges jelentősége van a közösség sorsa és jövője szempontjából. Ennek legitimációja magában az írói-költői szerepben gyökerezik, abban a romantikus felfogásban, mely szerint a költőnek küldetése van, látnok, aki megjósolja a jövőt. Petőfi azonban nem pusztán a romantikus hagyományra támaszkodott, ő maga aktívan is közreműködött abban, hogy minél nagyobb népszerűségre és befolyásra tegyen szert. A költő „sztárrá" válásában ugyanakkor nagy szerepe volt Vahot Imrének, a *Regélő Pesti Divatlap* szerkesztőjének, aki főleg üzleti megfontolásból építette fel a költő imidzsét. A magyar kultúrában voltaképpen Petőfi Sándor volt az első influenszer.

Őt követte – legalábbis a hatás nagyságát tekintve – Ady Endre, aki szintén tudatosan dolgozott azon, hogyan és milyen hangsúlyokkal jelenjen meg a nyilvánosságban, és

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

hasonlóan alaposan kiaknázta a váteszszerepben rejlő lehetőségeket is. Ady Endre: Góg és Magóg fia, Paraszt Apolló, a Szajna partján élő Másik, a Halál rokona, a Holnap hőse, a hotelszobák lakója, Istenhez hanyatló árnyék, a muszáj Herkules – hogy csak párat említsünk az általa felvett szerepek, költői perszónák közül. Mindezeken túl az egyik legjobb tollú magyar publicista volt, de kávéházi korhely, bohém és léha életű piperkőc is, akinek már a maga korában legendás életéről barátja, Krúdy Gyula írt könyvet *Ady Endre éjszakái* címmel. Petőfi és Ady szerepe és hatása a magyar kultúrára és identitásra már csak abban is megmutatkozik, hogy – legalábbis a művészek közül – alighanem róluk van a legtöbb közterület és közintézmény elnevezve Magyarországon.

Ez a két legismertebb és legerősebb példa az írói váteszszerepre egészen sokáig meghatározta az írók szerepfelfogását, valamint azt is, hogy a társadalom és az olvasók hogyan tekintenek rájuk. Jellemző példa erre Illyés (1963) híres *bon mot*-ja Németh László *Iszony* című könyve francia kiadásának előszavából, mely megpróbálja elmagyarázni a francia olvasóknak, hogy az olyan zilált sorsú népeknél, mint például a lengyelek, csehek, szerbek, miért az íróknak kell foglalkozni szakpolitikai kérdésekkel is, példának okáért akár a Duna szabályozásával. „Hát hol a vízügyi hivatal? Hol az egészségügyi miniszter, a földművelésügyi, a hadügyi? Érthetetlen, miért gyötri magát ezekkel épp az irodalom?" Illyés válasza erre az, hogy a keleti országok lakói „Úgy megszokták, hogy gondjuknak-bajuknak méltó hangot a literátorok adjanak – akiket ők még ma is szívesen bárdoknak, váteszeknek neveznek –, hogy nemcsak az isteni: a lelki csapások szenvedése közben néznek várakozón az írók felé, hanem akkor is, amidőn a természet vagy a történelem sújt. Elképzelhető még az áramszolgáltatás vagy a közlekedés valami komolyabb elakadása esetén az ilyen tömeghang: No és az írók? Mért beszélnek folyton másról?"

A váteszszerepkör alkonya az 1970-es évek végén, '80-asok elején jött el, és első dokumentumai az 1982-ben megjelent, Dérczy Péter által szerkesztett *Fasírt* című tanulmánykötetben találhatók, melynek témája a „fiatal irodalom", illetve a körülötte kibontakozó viták. Ebben Spiró György (1982: 17) már befejezett tényként közli, hogy „a költők egy százaléka elutasítja a váteszszerepet, lemond róla, és ironizál fölötte. Az utóbbi években az ilyen ellen-váteszi kötetek arattak sikert." Vázolja, hogyan osztották fel a terepet egymás között a váteszek és az ellen-váteszek, akik „nem nyúlhat[nak] a váteszek által sikeresen lejáratott sorskérdésekhez, például a nemzeti léthez, a forradalomhoz és egyebekhez". A vitában Sükösd Mihály (1982: 141) már sokkal borúlátóbb: „Mondjuk ki hangosan, amit a bőrén érez minden érdekelt: korszeletünk nem az irodalom fénykora. […] vége a magyar irodalom aranyidejének, a hosszú évszázadoknak, amelyek során a magyar író – Illyés szavával – a vízügyi hatóság tisztét is felvállalta." Sükösd szerint az irodalom aranykora tehát az, amikor az írók afféle mindenesként a vízügyi hatóság tisztét is betöltik.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A nyolcvanas évek elejétől az írók egy része látványosan hátralépett a közéleti-politikai kérdések elől, a kilencvenes évekre a magyar irodalom pedig teljesen el is szakadt ezektől. Sári B. László (2006) *A hattyú és görény* és Horváth Györgyi (2015) az *Utazó elméletek* című könyvében ír arról, hogyan oldódott le az irodalom és az irodalomtudomány mindenféle társadalmi kontextusról, és kerülte látványosan a politikai-közéleti nyilatkozatokat. Ennek kedvezett „a szerző halálának" koncepciója is.

A szerző mint olyan a kétezres években kezdett újra feltámadni, és az évtized vége felé nyilvánosan állást foglalni aktuális politikai-közéleti kérdésekben, valamint az irodalmi művekben is explicitebb módon jelentek meg politikai tartalmak. 2011-ben zajlott egy nyilvános vita a politika és az irodalom lehetséges kapcsolatairól Radnóti Sándor és Bán Zoltán András egy cikkére reagálva, igen sok hozzászólóval és számos fórumon (Bán és Radnóti 2011); elmondhatjuk, hogy ez a kérdés a magyar irodalmi közélet egészét megszólította és válaszra késztette. A kétezertízes évekből pedig már rengeteg példát hozhatunk írók megnyilatkozásaira közéleti-politikai vagy éppen szakpolitikai kérdésekben. Tompa Andrea válaszolta egy interjúban (2019: 52) egy, az író és az értelmiség felelősségét firtató kérdésre: „Úgy érzem, nagy az elvárás az írókkal szemben, hogy megszólaljanak bizonyos dolgokban." Rengeteg példát lehetne hozni ezekre a megszólalásokra, irodalmi művekben, publicisztikákban, interjúkban történő állásfoglalásokra (Péterfy Gergely, Grecsó Krisztián, Schein Gábor, Erdős Virág, és folytathatnánk a sort). Ezek súlyát, legitimációját az adja, hogy a beszélő: író, és mint író különleges beszédpozícióval rendelkezik. E pozíció egyik összetevője, hogy az író: értelmiségi, és mint ilyen szakértőként, hozzáértőként pozicionálódik, a másik azonban alighanem az író klasszikus váteszszerepében gyökerezik, ami az értelmiségen belül is különleges státuszt biztosít számára a nyilvánosságban. Abban a nyilvánosságban, melyben egyre nagyobb szerepet töltenek be az online fórumok, a közösségi média. Több író sikeresen alkalmazkodott ehhez a mediális váltáshoz, rutinosan kezeli a Facebookot, és sajátos influenszerré vált.

Influenszerek, megmondóemberek, véleményvezérek

Azért sajátos influenszerré, mert részint követik azokat az utakat, mint az influenszerek, részint pedig nem. Influenszernek lenni ugyanis üzleti vállalkozás, karrierstratégia, az írók többségére ez pedig csak részben jellemző. Ahogyan egy leendő influenszereknek írt kézikönyv írja: az influenszer befolyással, hatással rendelkezik digitális csatornákon, követői vannak, akiket cselekvésre, vásárlásra ösztönöz (Henessy 2018). Máshol (Máté 2019) ez olvasható: „Az influencerek ezt a figyelmet és bizalmat egy bizonyos szakterületen megszerzett tudásukkal érdemelték ki. Ezek a befolyásos személyek általában ezzel

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

a területtel foglalkoznak (erről készítenek tartalmakat vagy adnak tanácsokat), követőik pedig olyan emberek, akik e terület iránt érdeklődnek." A közösségi médiát világszerte több mint 3 milliárdan használják, és az influenszereknek komoly befolyásuk van a vásárlási szokásokra. Világos, hogy a magyar írók hatása meglehetősen szerény ezekre a folyamatokra, egyáltalán nem vagy csak ritkán jelentenek komoly marketingpotenciált; a legtöbb magyar író a saját könyvét szokta reklámozni a közösségi médiában, vagy egyéb kulturális produktumok vásárlására buzdít – természetesen ingyen. Ebben a különösen forráshiányos szegmensben azonban még ez is nagy segítség lehet.

Hennessy az influenszereket két nagyobb csoportba osztja: az egyikbe tartoznak a tartalom-előállítók *(content creators),* a másikba azok, akik egyszerűen csak élik az életüket, és tudósítanak róla a közösségi médiában *(lifecasters).* A *content creators* csoportnak a következő alcsoportjai vannak: bloggerek, vloggerek, szakértők, állatok, a *lifecasters*nek pedig: a különleges tehetségek, vállalkozók, high-end modellek, híres emberek, jelentős személyiségek és hétköznapi emberek. Ha ezeket a kategóriákat a magyar írók tekintetében vesszük szemügyre, akkor azt láthatjuk, hogy esetükben sokszor kategóriakeveredésről van szó: *content creator*ként szakértők, *lifecaster*ként pedig különleges tehetségek, notabilitások és hétköznapi emberek egyaránt lehetnek, és ezek a szerepkörök valóban sokszor keverednek a Facebookon. Ahogyan ezt láthatjuk is, ha megnézzük néhány író profilját, melyek arról is árulkodnak, mit tart fontosnak ma egy kortárs alkotó elmondani magáról vagy a világról.

De a kérdés mindenekelőtt az, hogy miért és hogyan vannak egyáltalán jelen az írók a Facebookon. A hogyanra a válasz az, hogy a személyes profil mellett vagy helyett rendszerint írói oldalakat hoznak létre, ami nagyjából már behatárolja, hogy milyen szándékkal készítették: elsősorban nem magánemberként, hanem íróként szeretnének jelen lenni a közösségi médiában. A legtöbb írói oldalon azonban nem csupán irodalommal kapcsolatos dolgokat olvashatunk, hanem más tartalmakat is: magánéleti posztokat, politikai-közéleti állásfoglalásokat, vagy egyéb, az írói szereppel szorosan összefüggő posztokat, melyek az író hozzáértéséről, tudásáról, szakértelméről árulkodnak valamilyen területen. A miértre pedig az lehet az egyik válasz, hogy a Facebook-jelenlét reklámot is jelent, az olvasó az író profilján kap hírt a következő könyvről, a hozzá kötődő eseményekről, a róla szóló kritikákról – vagyis praktikus célokat teljesít. A másik ok azonban az, hogy alternatív nyilvánosságot is jelent az írók számára, amelynek fontossága egyre nő a magyar médiaviszonyok között. Péterfy Gergely (2019) arról posztolt egyszer, hogy a közmédia feketelistán tartja számon azokat az alkotókat, akiket nem hívnak be műsorokba, akikkel nem közölnek interjúkat – legyenek bármennyire elismerve akár itthon, akár a nemzetközi színtéren. A több nyelvre is lefordított, rendkívül sikeres regényéből, a *Kitömött barbár*ból készült rádiójáték elkészítését leállították (*Origo* 2015), s hasonlóan jártak el Podmaniczky Szilárd *A fütyülő disznó* című művéből

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

tervezett rádiójátékkal is (*Librarius* 2015). A kortárs írók egy része tehát kiszorult az államilag támogatott médiafelületekről, és a közösségi médiában való jelenlét részint ezt ellensúlyozza, hiszen egy olyan nyilvánosságot teremt, ahol cenzúrázatlanul lehet véleményt nyilvánítani és kapcsolatot teremteni az olvasókkal.

Néhány adat a kortárs írók Facebook-jelenlétéről, követőik számáról (2021. 08. 23):

Lackfi János – 103 241
Dragomán György – 71 209
Péterfy Gergely – 38 702
Tóth Krisztina – 22 312
Tisza Kata – 19 109
Háy János – 14 002
Nádas Péter – 12 554
Krasznahorkai László – 5800
Tompa Andrea – 4933
Krusovszky Dénes – 4323
Erdős Virág – 4212
Szeifert Natália – 2329
Bereményi Géza – 2250

A fenti számokból világosan látszik, hogy a követők száma nem feltétlenül az írói teljesítménnyel, elismertséggel korrelál, hanem sokkal inkább azzal, hogy az adott író mennyire tartja fontosnak a Facebook-jelenlétet, és mennyi munkát fektet bele.

Érdekességképpen érdemes ezt összevetni azzal, hogy hány követővel rendelkeznek már nem élő írók. Ha összeszámoljuk, akkor a valamilyen *Ady*-oldalt követők, kedvelők száma a Facebookon 36 000 fölött van, noha valószínűleg vannak átfedések az egyes csoportok tagsága között. A *József Attila élete és költészete* nevű csoportnak 25 000 kedvelője van, a *József Attila* oldalnak 6000. (Az ő nevén regisztrálta magát a Facebookon valaki, aki „bonyolult kapcsolatban van", ám mindössze egy ismerőssel bír.) Kedvelői alapján alighanem *Radnóti Miklós* a legnépszerűbb magyar költő 46 000 követővel, s persze ő sem úszta meg a személyes regisztrációt: 452 ismerőse van, és kulturális híreket oszt meg, könyvújdonságokat reklámoz. *Pilinszky János* oldalát 15 000-en kedvelik. Az eddig felsoroltak után jelentősen visszaesik az írói oldalak kedvelőinek száma: *Petri György* – 2800; *Petőfi Sándor* – 2900; *Arany János* – 3200; *Weöres Sándor* – 3100.

Ha azonban megnézzük *Wass Albertet,* érdekes, ám nem túl meglepő eredményre jutunk. Wass Albert-oldal: 6900; másik Wass Albert-oldal: 15 000; Wass Albert-idézetek: 25 000; másik Wass Albert-idézetek: 6000. Ebből több következtetés adódik. Az egyik, a leginkább magától értetődő az, hogy a Facebook-kedvelések nem éppen a minőség

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

indikátorai – de ezt eddig is tudtuk. A másik az, hogy az élő írók, akik vagy saját maguk gondozzák, vagy a kiadójuk gondozza az oldalaikat, valószínűleg több követővel számolhatnak. A harmadik az, hogy némely klasszikus írók vagy költők „önerőből" politikai hátszél nélkül is képesek több tízezres népszerűségre szert tenni, Radnóti Miklós abszolút első helye legalábbis megnyugtatónak tekinthető, s az is konstatálható, hogy Ady Endre pozíciója szintén elég jó.

Mindezzel együtt azonban nem túl magas azok száma a Facebookon, akik irodalmi tartalmakra fogékonyak – ami ismét csak nem túl nagy meglepetés. Érdemes ezeket a számokat összehasonlítani népszerű zenekarok, politikusok, celebek rajongóival. Csupán találomra ránézve pár oldalra ezeket a követői számokat láthatjuk: *Tankcsapda* – 252 000; *Quimby* – 232 000; *Hosszú Katinka* – 476 000; *Korda György és Balázs Klári* – 23 000; *Sólyom László* – 2300; *Pintér Béla és Társulata* – 23 000; *Bödőcs Tibor* – 303 000; *Whistler mamája* – 30 000.

A sok követővel rendelkező írók influenszernek tekinthetők, egyszerre *content creator* és *lifecasters* influenszernek, akik fontosnak tartják elmondani véleményüket aktuális kérdésekben vagy éppen szakértői tudást szolgáltatni ezekhez. De – ahogyan Tompa Andrea is mondta – elvárás is az írók felé, hogy közéleti kérdésekben nyilatkozzanak, ami azt jelzi, hogy valamilyen formában tovább él az a meggyőződés, hogy az író, ha nem is vátesz már, de különleges tudással, rálátással, sőt, morális tőkével rendelkezik, mely egyrészt nyomatékot ad megnyilatkozásainak, másrészt felkelti az elvárást, hogy bizonyos kérdésekben véleményt formáljon. A továbbiakban ennek két speciális esetét vizsgálom, Péterfy-Novák Éva és Jászberényi Sándor szerepfelfogásait, és azt a speciális tudást, szakértelmet, mely hitelessé teszi megszólalásaikat.

Péterfy-Novák Éva és Jászberényi Sándor

Péterfy-Novák Éva 62 547 követővel rendelkezik a Facebookon, és egyszerre jellemző rá is a *content creator* és *lifecaster* szerep. Posztjaiban rendszeresen beszámol életének eseményeiről, apró kis szellemes történeteket ír férjével, Péterfy-Novák Gergellyel átélt mindenapjaikról, és van egy közös projektjük is: a *Digitális nomád szakács* nevű eseménysorozat, mely arról szól, hogy jelenlegi lakhelyükről, az olaszországi Todiból közvetítik a Facebookon élőben a vasárnapi ebéd elkészítését. Interaktív módon: pár nappal előtte közlik az alapanyagokat, és recepteket kérnek követőiktől, majd azt készítik el, amelyiket a legjobbnak találják. Vagyis ők is meglovagolják a kortárs gasztrohullám-trendet, mely új követőket hozhat és segíthet megtartani a régieket a külföldre költözés után is.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Péterfy-Novák Éva írói előélete jelentősen meghatározza aktivitását a közösségi médiában is. Már csak azért is, mert első, nagy feltűnést keltett regénye szintén blogbejegyzésekből született, melyeknek sok olvasója volt, és egy-egy bejegyzést számosan kommenteltek. Gács Anna emancipációs történetnek nevezi a regényt (2020: 168), valamint szubverzív erőt tulajdonít neki, hiszen az „élettapasztalatnak olyan epizódjai és általuk az identitásnak olyan aspektusai emancipálódnak, válnak diskurzusok csomópontjaivá, amelyek korábban az intim szférába voltak száműzve, vagy egy hegemón elbeszélésnek alárendelve" (*uo.* 178). Az *Egyasszony* című regényben traumák torlódnak egymásra: a szülészeti erőszak, a sérülten született gyerek ápolása és halála, és a családon belüli erőszak. A regény a trauma-, vallomás-, terápiás, emancipációs irodalom kategóriáiba sorolható, Gács Anna továbbá fejlődési regényként is értelmezi, amennyiben a történet „a saját test visszavételét jelenti az azt kisajátító személyes és intézményes hatalomtól" (*uo.* 180). A regény valamennyi mozzanatának különös jelentősége van a könyv értelmezése, utóélete szempontjából, de abban is, ahogyan a szerző a saját írói-véleményformálói szerepét, képét felépítette a közösségi médiában.

Az átélt tapasztalatok, traumák ugyanis hitelessé teszik mind irodalmi, mind közéleti megnyilatkozásait, valamint ezekhez hozzájárul az is, hogy Péterfy-Novák Éva az elmúlt években jelentős szakértői tudásra tett szert az esélyegyenlőségért folytatott harc területén, olyan emberek segítése révén, akik bántalmazást szenvednek el, valamilyen hátrányos megkülönböztetés éri őket nemük vagy szexuális orientációjuk miatt. Elméleti és gyakorlati tudást is szerzett ezeken a területeken, és aktivistaként küzd a rendszerszintű igazságtalanságok ellen.

Ennek az aktivizmusnak a legfontosabb fóruma a Facebook, ahol a 62 000 követő számára Péterfy-Novák Éva szakértői legitimációját és morális hitelét a saját traumatikus tapasztalata és az erre is támaszkodó aktivista-szakértői tevékenysége nyújtja. Akár azt is mondhatjuk, hogy az *Egyasszony* által elindított emancipációs diskurzus folytatódik a közösségi médiában, kiterjesztve belátásait az elnyomás, bántalmazás rendszerszintű formáira. Péterfy-Novák Éva posztjainak jókora része arról szól, hogy felhívja a figyelmet ezekre, tiltakozik ellenük, véleményt fogalmaz meg velük kapcsolatban. Követőinek száma, morális és szakmai hitele kihangosítja hangját a nyilvánosságban, de valószínűsíthető, hogy legitimációját írói státuszának is köszönheti.

Egyik legfrissebb aktivitása például az, hogy megosztotta a *Nem tehetsz róla, tehetsz ellene* csoport egy posztját, mely a TV2 egyik műsorvezetője, Pachmann Péter áldozathibáztató magatartására hívta fel a figyelmet: „Pachmann Péter azzal zárta le a *Mokká*ban a beszélgetést Gáspár Evelinnel, hogy reméli, a volt barátja által sunyin, titokban, lesből, zuhanyzás közben készült felvételekkel zsarolt fiatal nő példát mutatott nőtársainak, hogy »felelőtlenül ilyen dolgokba ne bonyolódjon bele« senki. Nos, ez a legprimerebb áldozathibáztatás, mivel itt éppen egy lesifotós, a nő bizalmával visszaélő,

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

még az intim üzeneteiket is nyilvánosságra hozó bántalmazó zaklatás felelősségét kéri számon a műsorvezető a sértetten. Ha valami rossz példát mutat, és káros üzenetet közvetít a beszélgetésben emlegetett nők ezrei felé, az éppen ez." (*Nem tehetsz róla, tehetsz ellene* 2021a.)

Vélhetően annak köszönhetően, hogy a műsorvezető tévedését a nagy nyilvánosság előtt szóvá tették, reakció is érkezett rá. Pachmann Péter elismerte tévedését, és bocsánatot kért: „Elnézést kérek mindenkitől, pontosan értem a megfogalmazásból fakadó problémát. Azt gondolom, ezek a beszélgetések rendkívül fontosak, a tegnapi is nagyon az volt (akárcsak ez az oldal és az itteni beszélgetések). Tényleg sajnálom, hogy az utolsó félmondat szerencsétlenül sikerült (nagyon nem ezt akartam mondani), sokkal inkább felemelni akartam őt a bátorságáért és együttérezni a tehetetlenségében." (*Nem tehetsz róla, tehetsz ellene* 2021b.)

Péterfy-Novák Éva Facebook-profiljának, posztjainak különböző funkciói tehát egymást erősítik, hitelesítik: a közéleti-politikai véleményformálás, a magánéleti posztok és az írói pályával kapcsolatos hírek, valamint ezek mögött a különböző szerepek egysége áll: az író, az aktivista és a magánember. A szerző aktivizmusának igazolható társadalmi hatása van, és ennek az aktivizmusnak a legitimációjában tehát szerepet játszik a személyes tapasztalat, a szakértői tudás és tevékenység, valamint a klasszikus írószerep morális töltete.

Jászberényi Sándor írói oldalának 17 908 követője van a Facebookon, ahol főleg olyan posztokat oszt meg, melyek irodalmi munkásságával vagy a Közel-Kelettel kapcsolatosak, valamint véleményt nyilvánít aktuális közéleti-politikai kérdésekben is. Jászberényi 2006 óta él hol Kairóban, hol Budapesten, és 2017-ig újságíróként dolgozott, főleg válságövezetekben csinált riportokat. Sok háború sújtotta helyen járt, számos veszélyes helyzetbe keveredett, megtanult arabul, valamint megismerte ezeknek a helyeknek a kultúráját, szokásait, viselkedésmódjait. Megtanult a helyiek fejével gondolkodni és az ő perspektívájukból szemlélődni, egyszerre két világ lakója: a nyugatié és a közel-keletié. Ez egészen különleges pozíciót biztosít számára mind a nyugati, mind a közel-keleti világban, hiszen mindkettőhöz képest többlettudással rendelkezik, mindkettőt képes mind a kívülálló, mind a „bennszülött" tekintetével nézni.

Egy magyarországi perspektívából egzotikusnak és veszélyesnek vélt világban rendelkezik jártassággal, tapasztalattal, tudással, melyet szakértői tudásnak is nevezhetünk. Ez a tudás jelen van riportjaiban és irodalmi műveiben, melyek egymás komplementereiként is olvashatók. Erre a kétfajta elköteleződésre jellemző, hogy irodalmi pályájának kezdetén, 2013-ban egyszerre jelent meg egy riportkönyve, a *Budapest–Kairó,* és az első novelláskötete, *Az ördög egy fekete kutya.* Köteteit több nyelvre lefordították, Indiában és angolszász területen különösen népszerűek. A nemzetközi jelenlét, a speciális, Közel-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Keleten megszerzett tudás és tapasztalatok rányomják a bélyegüket arra is, hogyan prezentálja magát és véleményét a közösségi médiában, és milyen befolyással rendelkezik.

Írói oldalának egyik érdekessége, hogy számos életképet posztol Kairóból, melyeket angol nyelvű kommentárral és hashtagekkel lát el, vagyis érzékelhetően nemzetközi közönségnek szánja őket. Ezek egyszerre lehetnek a magánember hangulatfelvételei és riportfotók, hiszen Jászberényinek fotós múltja is van, a két intenció keveredik egymással, de utóbbit erősítik a képek mellé írt leírások, melyek olyanok, mint a képaláírások az újságokban.

A hosszabb posztok azonban magyar nyelven jelennek meg, melyhez az írónak éppen az idegen nyelvű környezet miatt sajátos viszonya van (Károlyi 2021): „Arabul sem adnak el a piacon, de azt gondolom, ha megszűnik az anyanyelvi környezeted, akkor a nyelved automatikusan szakrálissá válik. Angolul viszont tudnék szépprózát is írni, rengeteg cikket írtam már angolul többek közt a *New York Times*ba, mégis műfordítóim vannak. Egyszerűen arról van szó, hogy én magyar vagyok, és annál magyarabb vagyok, minél kevesebb magyar hatás ér. Chomsky elméletét osztom: a nyelvvel az egész nemzetet tanulod meg. Mivel a magyar az anyanyelvem, és nem vagyok kétnyelvű, ezért nekem a magyar nyelv szakrális és intim. Engem nem inspirálna a nyelv egy magyar piacon. A nyelvem itt Kairóban zárványt képez nekem. Olyan, mintha Istennek írnék, amikor magyarul írok." Vagyis amikor árnyaltabb tartalmat akar megosztani, vagy éppen célzottan magyar nyelvű olvasóknak, követőknek akar beszélni, gyakran sajátosan magyar ügyekről, akkor értelemszerűen az anyanyelvét használja.

Márpedig Péterfy-Novák Évához hasonlóan Jászberényi Sándor is fontosnak tartja, hogy időről időre megszólaljon és véleményt nyilvánítson aktuális társadalmi-közéleti ügyekben, ennek morális és szakértői fedezetét és hitelét pedig a másfél évtized alatt a Közel-Keleten megszerzett tudás, tapasztalat adja, valamint jelen esetben is szó van arról a sajátos auráról, mely általában körülveszi az írókat, de ehhez hozzájárul még az is, hogy a kritikákban, róla szóló cikkekben a „magyar Hemingwayként" (Papp 2021) emlegetik, tehát több szempontból kitüntetett, egyedi beszédpozícióval rendelkezik, ezért különösen érdekes megvizsgálni, milyen tartalmakat oszt meg, mire hívja fel a figyelmet, mi mellett áll ki.

Jászberényi Sándort macsó írónak is szokták tartani, ennek azonban teljesen ellentmond néhány olyan posztja, melyekben a megkülönböztetések, főleg a nemi differenciálások ellen érvel, irodalmilag és retorikailag is szépen megformált, felépített szövegben (Jászberényi 2020a): „Csak egy nő. Vannak bizonyos viták, amikben ilyenek az utolsó érvek. Nem számít, hogy mit gondolsz és mit szeretnél, mert csak egy nő vagy. Olyan ez, mintha a hagyma héját fejtenék lefelé. Nem számít, hogy ugyanannyit szeretnél, mint a többiek, mert csak egy magyar vagy. Nem számít, hogy ér annyit a tudásod, mert homokos vagy. Nem számít, hogy dolgozol, mert csak egy zsidó/katolikus/muszlim vagy.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

[…] Ezért kell mindenkinek, legyen bármilyen homályos is az elképzelése az igazságról, elmondani, hogy nem helyes, ha valakit a neme miatt megkülönböztetés ér. Vérlázító, hogy 2020-ban a legfelsőbb politikai körök is tisztában vannak a ténnyel, hogy Magyarországon egy ugyanolyan végzettséggel, szakmai tapasztalattal rendelkező nő kevesebb fizetést kap, mint férfi kollégái. Azért, mert csak egy nő. Más érv nincs." Jászberényi véleményformáló hitelességét erősíti, hogy alkalomadtán azt is bevallja, ha tévedett. Egy 2020. november 23-i posztjában revideálja véleményét az *Index* körüli eseményekről, melynek tétje az év nyarán még nem volt világos előtte (Jászberényi 2020b): „Kedves olvasók, ezúton szeretnék elnézést kérni mindenkitől, aki elhitte nekem (én is elhittem), hogy az Index körüli botrányok nem valós politikai manipulációkból fakadnak. Külön megkövetném a teljes szerkesztőséget, amelyik felállt, és akikre megjegyzéseket tettem. Függetlenül attól, hogy milyen is lett a nagy közös újrakezdés, a mostani események a lap szerkesztőségében egyértelművé teszik a függetlenség megsemmisülését – ezt nem láttam előre, de szerintem senki sem. Nem az én felelősségem, de nyomatékosan bocsánatot szeretnék kérni azért, mert bárki a véleményem miatt gondolta egy pillanatra is, hogy nem politikai kivéreztetés történt, vagy, hogy a fenti lap szerkesztősége független tud maradni. Nem, nem tud. Sajnálom, hogy a naivitásommal megvezettem bárkit is." Nem csupán a bocsánatkérés miatt figyelemreméltó ez a gesztus, hanem azért, mert Jászberényi tisztában van véleményformálói felelősségével, azzal, hogy sokan talán őt követve ítélték meg az *Index*szel történteket.

Facebook-oldalán véleményeket, elemzéseket közöl aktuális globális kérdésekről, a terrorizmusról, a nagyhatalmi politikáról, a Közel-Keletről, a klímaváltozásról, melyek fedezetéül szintén tapasztalatai, tudása szolgálnak. Jászberényinél is hasonlóról van szó, mint Péterfy-Novák Éva esetében: írói, magánemberi és szakmai-szakértői szerepei egymást támogatják, hitelesítik, és ez is hozzájárul ahhoz, hogy sokan követik, sokan fontosnak tartják a véleményét.

S a végére maradt a kérdés, hogy a két író influenszernek tekinthető-e egyáltalán. A szűkebb meghatározás szerint nem, hiszen ismertségükkel nem márkákat népszerűsítenek, és nem feltétlenül a pénzkeresés a céljuk, hanem a követők és a közvélemény informálása, befolyásolása (ez persze áttételes módon akár jövedelmező is lehet). Ehhez mindketten sajátos tudással rendelkeznek, gyakorlati tapasztalattal, és ez jelentősen növeli hitelüket, morális tőkéjüket a nyilvánosságban, amihez hozzájárul, hogy a magánéleti posztok is izgalmas, érdekes személyiségekről adnak képet. Továbbá mindketten írók, és ez a szerep a nyilvánosságban automatikusan mozgósítja azokat az elvárásokat, melyeket általában támasztani szokás az írók felé évszázadok óta: mondjanak véleményt, adjanak útmutatást, legyenek „vízügyi hatóság".

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Irodalom

Bán Z. A. és Radnóti S. (2011) A magyar politikai költészetről: Levélváltás, *Élet és Irodalom,* 55(46). Elérhető: *https://www.es.hu/cikk/2011-11-20/ban-zoltan-andras-radnoti-sandor/a-magyar-politikai-kolteszetrol.html*

Gács A. (2020) Egy asszony online és offline élete: Affektus és közösség Péterfy-Novák Éva *Egyasszony* című művében és recepciójában. In uő: *A vágy, hogy meghatódjunk: Tanulmányok a kortárs önéletrajz-kultúráról.* Budapest: Magvető. 168–200.

Hennessy, B. (2018) *Influencer: Building your personal brand in the age of social media*. New York: Citadel

Horváth Gy. (2015) *Utazó elméletek*. Budapest: Balassi

Jászberényi S. (2020a) *https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2899277206971326&id=1650648678500858*

—— (2020b) *https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2881960722036308&id=1650648678500858*

Illyés Gy. (1963) Az *Iszony* francia kiadásának előszava. Elérhető: *https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes02251/illyes02275/illyes02275.html*

Károlyi Cs. (2021) „Olyan, mintha Istennek írnék": Beszélgetés Jászberényi Sándorral, *Élet és Irodalom*, 65(6). Elérhető: *https://www.es.hu/cikk/2021-02-12/karolyi-csaba/olyan-mintha-istennek-irnek.html*

Librarius (2015) Újabb rádiójátékot kaszált el a közmédia, október 14., *https://librarius.hu/2015/10/14/ujabb-radiojatekot-kaszalt-a-kozmedia/*

Máté B. (2019) Kik azok az influencerek, és mi az az influencer marketing?, *Matebalazs.hu, https://matebalazs.hu/ki-az-influencer.html*

Nem tehetsz róla, tehetsz ellene (2021a) *https://www.facebook.com/peterfynovakeva/posts/10157821224856347*

Nem tehetsz róla, tehetsz ellene (2021b) *https://www.facebook.com/NTRTEA/posts/1570141866521127*

Origo (2015) Mégsem kell a közmédiának Péterfy Kitömött Barbárja, október 14., *https://www.origo.hu/kultura/20151014-kultura-peterfy-gergely-kitomott-barbar-mtva.html*

Papp S. Zs. (2021) Egy kísértet Egyiptomban: Beszélgetés Jászberényi Sándorral, *Könyvterasz.hu,* január 16., *https://konyvterasz.hu/egy-kisertet-egyiptomban-beszelgetes-jaszberenyi-sandorral/*

Péterfy G. (2019) Feketelista, *Gergelypeterfy.com*, január 23., *https://gergelypeterfy.com/2019/01/23/feketelista/?fbclid=IwAR1XkVKAzoe8ezOKaUkxdaBJ1522e6o3qY6a07ysHYJTHooW9HteRsBE1AU*

Sári B. L. (2006) *A hattyú és a görény*. Budapest: Pesti Kalligram

Spiró G. (1982) Íróvá ütve: Műfajtalankodásom története. In Dérczy P. (szerk.): *Fasírt avagy viták a „fiatal irodalomról"*. Budapest: Magvető. 13–31.

Sükösd M. (1982) Továbbjutni (ha lehet). In Dérczy P. (szerk.): *Fasírt avagy viták a „fiatal irodalomról"*. Budapest: Magvető. 137–148.

Tompa A. (2019) Kevés idő jut a hallgatásra: Tompa Andreával Deczki Sarolta beszélget, *Híd,* december: 46–64.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Sári B. László

Túltermelési válság és kritikai felhatalmazás

> …az ilyesféle pillanatokat ugyanúgy nehéz volt megjeleníteni, éppen azért, mert irodalmi ready-made-ek voltak, mert a könnyedség, mellyel megjeleníthetővé váltak, beépült a tapasztalatba és eltörölte azt: ahol az élet állítólag közvetlenül hozzáférhetővé vált, amikor az itt és most képessé vált önmagát erőszakosan megkülönböztetni, akkor Arisztotelész szabályait követve az élet a leginkább általánossá lett, és az ember nem a valóssal lépett kapcsolatba, hanem egy elképzelt közönség számára adta elő ezt a kapcsolatfelvételt.
>
> Ben Lerner: *Leaving the Atocha Station*

Az amerikai kritikusok jelentős része nem vesz részt a kritikáról folytatott vitákban, és talán nem is feltétlenül követi azokat, annál az egyszerű oknál fogva, hogy ezek a viták leginkább „akadémikusak": egyrészt nem vagy csak érintőlegesen vannak hatással a napi kritikai gyakorlatokra, másrészt nem is feltétlenül a kritikai mezőben zajlanak, hanem inkább az egyetemek falai között. Ha mégis kialakul valamiféle vita a kritikáról a napi kritikai gyakorlatok kapcsán, az leginkább az intézményrendszer működési anomáliáit érinti: ez leginkább az értelmezési keretek vagy az irodalmi teljesítmények elismerésének zavaraiban nyilvánul meg. Előbbire jó példa JT LeRoy esete, melynek kulcsmomentuma, hogy a szerző személyazonossága (illetve annak hamis mivolta) határozza meg a szövegek értelmezését, utóbbit pedig talán a Donna Tartt *Az aranypinty* című regényének Pulitzer-díja körül kialakult rövid purparlé példázhatja, amikor is az irodalmi regiszterek elcsúszása okozta a problémát. Mindkét eset kiválóan mutatja, hogy a kritika (és annak diszfunkcionalitása is) mennyire háttérbe szorul az irodalmi piac kívülről – elsősorban a szórakoztatóipar filmes-tévés részlege felől – diktált logikájának következtében. LeRoy esetéről írtam már korábban (2016: 136–138): hogy az egyébként kiváló szövegeket publikáló kaliforniai divattervező, Laura Albert hogyan hoz létre sógornőjéből a fogadtatást megtámogató médiaszemélyiséget, majd amikor a szerző és az előtérbe tolt szerzői alak kilétére fény derül (Albert sógornője,

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Savannah Knoop játssza el az így önéletrajzinak beállított történetek nehéz sorsú fiú főszereplőjét-szerzőjét, JT LeRoyt), akkor a teljes irodalmi konstrukció összeomlik; a mívesen megírt minimalista szövegek (LeRoy 1999a, 1999b, 2002) javarészt feledésbe merülnek, a botrány tévésorozat-epizódot „inspirál" (*Sweetie,* 2008), Savannah Knoop maga is könyvet ír „saját" történetéről (2008), s ebből a szövegből később – két dokumentumfilmet követően (*The Cult of JT Leroy,* 2014; *Author: The JT LeRoy Story,* 2016) – 2018-ban „életrajzi dráma" készül *(JT Leroy)* az ilyenkor szokásos „parádés" szereposztással. *Az aranypinty* (Tartt 2019 [2014]) által bejárt út iránya éppen ellentétes a JT LeRoy-történetekével: a Pulitzer-díj odaítélését követő vita éppen arról szól, hogy vajon a művészregény műfaji kódjait mozgósító lektűr, a bestsellerek világából az irodalmi regiszterbe tartó szöveg és szerzője megérdemelte-e az elismerést. A vita végére itt is a regény közönségsikerét megismétlő filmváltozat (*Az aranypinty,* 2019) tesz pontot; az irodalomból pedig szinte csak a főcímben megjelenő felirat marad: „Donna Tartt azonos című, Pulitzer-díjas regénye alapján".

Vagyis – és ez lett volna ennek a kissé hosszúra sikerült felvezetésnek a mondandója – az irodalmi élet súlypontja az Amerikai Egyesült Államokban tulajdonképpen az irodalmi életen kívülre esik, aminek fontos következményei vannak a kritika működésére vonatkozóan ott, az amerikai irodalom magyar importjára pedig itt nálunk. Hogy mik ezek a következmények, és hogyan érintik az amerikai irodalommal foglalkozó magyar kritikus feladatát, arról szeretnék szólni a következőkben, részben a korábban már kifejtett javaslataimat (Sári B. 2019) kiegészítve. Teszem ezt úgy, hogy három, magyarul a közelmúltban megjelent szerző műveit értelmezve fogalmazom meg állításaimat a különböző regiszterek kortárs keveredéséről. A szerzőket nem csupán kortárs mivoltuk köti össze, hanem az is, hogy mindhármuk szövegeit a 21. Század Kiadó jelentette meg, mely nemcsak nevében igyekszik hangsúlyozni az általa megjelentetett szövegek időszerűségét, de nagy hangsúlyt fektet arra is, hogy ezek a tartalmak egyrészt igényes köntösben jelenjenek meg, másrészt hírük eljusson az irodalom fogyasztóihoz. Ahogyan az a 21. században illik: a könyvek külcsíne részét képezi a megjelenéseket támogató, erőteljes promóciós kampányoknak, és hozzájárul az egységes kiadói arculat felépítéséhez. Ebbe az egységesnek szánt arculatba illeszkednek a „21. SZÁZAD KULT KÖNYVEK": „Díjnyertes regények, bestsellerlista-vezetők, hangosan provokálók, az olvasókat megríkató, megnevettető, sokakat felháborító művek, melyek témát adnak a kritikusoknak, újságíróknak, a közönségnek; melyekről beszélnek, vitáznak; s melyeket tanítanak, betiltanak, istenítenek, elégetnek" – határozza meg a kategóriát a kiadó honlapja. Már ebből a leírásból is jól látható, mennyire vegyes felhozatalt ígér a sorozat, s ha közelebbről szemügyre vesszük a listát, ez még nyilvánvalóbbá válik. Nincs hát abban semmi meglepő, hogy az érvelésem középpontjába állított három, sorozatbéli szerző művei és megítélésük is markánsan eltérnek egymástól. Taffy Brodesser-Akner az újságírás világából

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

érkező elsőkönyves lektűríró, Colson Whitehead a kortárs etnikai kánon kitüntetett szerzője, aki az utóbbi időben sorra produkálja az irodalmi elismerést kivívó szövegeket, Michael Chabon pedig a zsidó-amerikai és a (poszt-)posztmodern próza veteránja. Ami ezeket az eltérő mennyiségű és minőségű irodalmi életműveket összeköti, az magyar kiadójuk és a kortárs „világirodalomnak" a kiadó berkein belül megteremteni szándékozott kultusza. De vegyük sorra, melyik szerző hogyan is járulhat hozzá ennek az intézményesített és piacosított kultusznak a kialakításához.

Bestseller, középszer, propaganda, előítélet – lektűr?

Taffy Brodesser-Akner *Fleishman bajban van* című regényének alapproblémája a szöveg elbeszélői nézőpontját és beszédmódját érinti: hogy a szöveg „egyetlen *igazán érdekes* eleme", hogy „hogyan látja belülről egy depressziós nő egy nagyon idegesítő pasi lelkét" (*Olvassbele.com* 2020). De milyen kérdéseket vet fel a regény a sokak számára ismerősnek tetsző, ábrázolt világ megítélésével kapcsolatban? Ugyanis az olvasás során csak lassan és fokozatosan derül ki, hogy az elbeszélő nem a szokásos mindentudó, egyes szám harmadik személyű, nullfokalizációs narrátor, hanem egy szereplő beszél, akinek tudása és kijelentéseinek érvénye messze túlmutat a narratívában betöltött szerepénél – mi több, meghaladja azt. Ráadásul Toby Fleishman történetének elmesélésekor az elbeszélő Libby szemérmesen szinte végig a háttérbe húzódik, hogy aztán a feleségre, Rachel Fleishmanre és az ő történetére való rátaláláskor lépjen előtérbe a szöveg végén egy hosszú, unalmas, féligazságokkal és előítéletekkel teli politikai manifesztó megfogalmazásával. Ezt a szerkezetet értékeli úgy a *Könyves Magazin* „kritikusa", hogy a regény „a férfi történetén keresztül nem másról, mint a nőről beszél" (Ruff 2020). De talán mégsem csak erről az egyáltalán nem jelentéktelen narratológiai nehézségről van szó, hanem különböző regiszterek keveredéséről. Brodesser-Akner az eltűnt nőkről szóló kortárs thrillerek motívumait akarná újrahasznosítani a bűnügyi vonatkozások nélkül (*Olvassbele.com* 2020), s ezzel a bestsellerek babérjaira pályázik. A kritika mindemellett rendre Roth- és Updike-párhuzamokat emleget, nem éppen alaptalanul, mert az általuk is ábrázolt „ivari nárcizmus" megjelenik Toby életközépválságot élő alakjában, igaz, a pszichológiai mélység és komplexitás teljes hiányáról tanúskodva. Ahogyan a regény többi szereplőjét, úgy őt is csak társadalmi helyzetéből következő, azokkal teljesen összhangban lévő, önző vágyai vezérlik – mintha Woody Allen önmagát próbálná parodizálni. A középosztálybeli középszer önimádatának ezt a sekélyességét hivatott ellensúlyozni Rachel története – sikertelenül. Rachel ugyanis *egy másik férfi, a kapcsolatban a férj szerepét betöltő partner* történetét meséli el (a válóperes ügyvéd jegyzi meg Tobynak, hogy jogi szempontból ő számít „feleségnek") (Brodesser-Akner

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

2020: 267), aki közben attól szenved, hogy biológiai neme szerint megmaradt nőnek, és a társadalmi előítéletek – melyek java részét, így a karrierre vonatkozókat, maga is internalizálta – őt továbbra is jobban sújtják, mint a saját szerepét szenvelegve megélő férfit (Gyárfás 2020). A regény végig fenntartja az előítéleteknek ezt a háromszögét (Toby: a férfi önimádata, Rachel: a női szerep eltolódása a maszkulinitás irányába, Libby: a konvencionális női szerep kiüresedése), miközben megerősíti, hogy a nemi szerepek vonatkozásában továbbra is a demokráciához mint a kormányzás legkevésbé rossz formájához hasonlított heteroszexuális házasság (Brodesser-Akner 2020: 445) a feltétlen referenciapont, s Libby fantáziájának megfelelően (*uo.* 447) ebbe a keretbe írja vissza a szöveg a történet befejezését az utolsó lapon hazatérő Rachellel. Ebben a kötelezőnek tételezett családmodellben fogalmazódik meg a regény sekélyes ideológiai üzenete a nemi szerepek változásáról (*uo.* 450–451, *kiemelés* tőlem): „Az, hogy ezek a férfiak ennyire törékenyek tudnak lenni, hogy az önvizsgálat szikrája sem éri el őket, mikor már rég ideje lenne kiagyalniuk, hogy a nők miért nem repesnek a boldogságtól egy újabb éjszakáért, amikor cirógathatják, simogathatják, szophatják belőlük azt a fene nagy bizonytalanságot – na *ez az, amit mi tűrhetetlennek találunk*."

Ez a kérlelhetetlen ideológiai üzenet lett tulajdonképpen a regény előítéletességének végső bizonyítéka, és nemcsak expliciten jelenik meg a szövegben, hanem abban a tendenciában is érzékelhető, hogy az egyébként a társadalmi problémák és a nemi szerepek kérdése iránt elkötelezett elbeszélő kommentár nélkül hagyja azokat az eseteket, melyek árnyalhatnák az amúgy egysíkú és felszínes ábrázolást: mint amikor Toby felháborodik, hogy a kiskorú lánya által elküldött szexuális tartalmú szelfit kérő és továbbküldő fiút és társait lányával ellentétben nem küldik haza a táborból (*uo.* 316–321), vagy amikor a feleségénél erőszakosan megindított szülés után minden tőle telhetőt megtesz, hogy segítsen neki (*uo.* 244), de mindkét esetben a férfiuralom korlátaiba ütközik. A szöveg hasonlóan vak marad a szolidaritás hiányára, amikor Rachel arról beszél (*uo.* 434–435), hogyan zárta ki tagjai közül a nemi erőszak áldozatainak támogató csoportja: „Na ugye? Elfogadhatatlan."

A fentiek alapján teljesen érthetetlennek tűnik, hogy az amerikai és a magyar kritika egyáltalán hogyan emlegetheti „a nagy amerikai regény" toposzát (Csuhai 2020), mikor a *Fleishman bajban van* lektűrnek, jól megírt, a nagyközönség érdeklődésére méltán számot tartó darabnak is alig illik be. Ez pedig nem csupán tartalmi, hanem formai kérdés: a szöveg egyszerűen túl sokat akar befogni egyetlen, a mindentudás ábrándját dédelgető, ám meglehetősen korlátozott és korlátolt elbeszélő perspektívájába, s így teljességgel nélkülözi a képzelet és a képzelőerő teremtette megoldásokat, hogy az irodalmi invenció által lehetővé tett belátást és a nyelvi tudatosságot és önreflexiót már ne is említsük.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Műfaj kontra etnikai kánon: a helyettesítések logikája

Ahogyan a *Fleishman bajban van* sikerét is inkább a közéleti visszhangok indokolták (a kiadó hosszasan sorolja, milyen, „Az év könyve" típusú listákra került fel 2019-ben), úgy Colson Whitehead magyarul elsőként megjelent szövegeit is főként a szerző amerikai elismerése tette lehetővé: hogy a pályáját ígéretesen kezdő, ám a számára valódi áttörést hozó témájára nem igazán rátaláló szerző végre a rabszolgaság történetének, a rasszista szegregációnak és a faji előítéleteknek a bemutatásával a politika és a közvélemény érdeklődésének homlokterébe került. Whiteheadnek nem *A föld alatti vasút* (2017 [2016]) és *A Nickel-fiúk* (2020 [2019]) az első ilyen irányú próbálkozásai, de ezek jelentették számára az irodalmi hírnév szempontjából apró, de lényegi különbséget a díjakra történő jelölések és a díj tényleges elnyerése között. Érdekes módon Whitehead e regényei eltávolodnak a közvetlenül kortárs témáktól, valamint a többi szövege esetében alapvető kontextust képező popkulturális beágyazódástól, és inkább történeti kérdések felé fordulnak. Pedig a szerző korábbi regényei egy olyan korszakban születtek, melyet több kritikus is a „poszt-fekete" jelzővel illet. A terminus azoknak az ellentmondásoknak a kiemelésére szolgál, hogy annak ellenére, hogy a rasszizmus nem tűnt el, az afro-amerikai származású művészek és közéleti személyiségek tagadhatatlan sikereket értek el, és képesek voltak felmutatni az afro-amerikai identitás sokszínűségét és összetettségét. Colson Whitehead ennek a korszaknak a szerzője, Obama megválasztásának idején megjelent, önéletrajzi ihletettségű regényét, a *Sag Harbor*t a tehetős fekete fiúk nyári élményeiről egyenesen ennek a jelenségnek a példaértékű regényeként olvasta a *New York Times* kritikusa (Touré 2009). A téma és a vele aratott siker fényében éppen az az érdekes, hogy mindkét magyarul megjelent regény történeti érdeklődésű, és mindkettő a helyettesítés trópusára építi cselekményét és poétikáját. *A föld alatti vasút* esetében a szökött rabszolgákat segítő hálózat történetileg metaforikus megnevezése szó szerinti értelmet nyer: a menekülők a regény világában valóban egy vasúti alagútrendszeren át jutnak el Északra, hogy ott megtapasztalják a rasszizmus fokozatait és a szabadság viszonylagosságát. A helyettesítés logikája itt a történeti szenvedések fokozásának eszköze: a hálózat csatornáit iszonyú erőfeszítések árán a föld alá kellett ásni a szökés sikerének érdekében. A helyettesítés mozgatja magát a történetet is: Cora az őt magára hagyó és előle eltűnő anyja miatt szánja rá magát a szökésre, akiről csak a regény vége felé derül ki, hogy szökés közben kígyómarás érte és elnyelte a mocsár (Whitehead 2017: 322–323). A regény anya és lánya viszonyát egyértelmű helyettesítésként állítja elénk: a lány azt a történetet éli, amit az anya már nem élhetett meg. Ugyanez a helyzet *A Nickel-fiúk* esetében is: ahogyan a korábbi regényben, itt is csak az elbeszélés derekán túl derül ki a helyettesítés ténye: a két szökött fiú közül nem a nézőponti szereplőnek, az ártatlan, a polgárjogi mozgalom eszméi által megérintett fiúnak sikerült elmene-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

külnie a javító-büntető intézetből, hanem az őt segítő társnak, aki úgy kezd új életet, hogy felveszi halott barátja nevét. „Turner tulajdonképpen barátja halála óta mesélte Elwood történetét, éveken keresztül átdolgozta és javítgatta, igyekezett tökéletesíteni, miközben levetkőzte fiatalkori kóbormacska életmódját, és *olyan férfivá érett, akire reményei szerint Elwood büszke lett volna.* Nem elég életben maradni, élni kell – hallotta Elwood hangját, ahogy a Broadwayn sétált a napfényben, vagy egy könyvek felett átgörnyedt hosszú éjszaka végén." (Whitehead 2019: 259, *kiemelés* tőlem.) Mindkét regényben a túlélő bűntudata, a mintául szolgáló elődnek való megfelelés kényszere és lehetetlensége mozgatja az elbeszélést, és ennek alapvető következményei vannak a szövegek felépítésére és hatásmechanizmusára nézve. Megkockáztatom: mintha Whitehead maga is a túlélők bűntudatától vezérelve térne át a múlt ábrázolására, miközben azokban a regényekben, ahol korábban is jelen volt a név- és identitáscsere motívuma, ez a tendencia nem érzékelhető.

A történeti érdeklődés feltűnését megelőző Whitehead-életműben ennek az identitásváltásnak az egyik eklatáns példája a 2011-ben megjelent *Zone One,* mely az amerikai zombiregények egyik legalapvetőbb sajátosságát dolgozza újra irodalmilag. Ugyanis legalább Richard Matheson *Legenda vagyok* című (2008), eredetileg 1954-ben megjelent regénye óta megfigyelhető műfaji jellemzőnek számít, hogy a zombi/vámpír/idegen a faji másik allegóriája, és az elszigetelődött, magányos túlélő képviseli a kultúra utolsó bástyáját. Mathesonnál ez a másik, a vámpírok új faja az erősödő polgárjogi mozgalmak allegóriája, mellyel szemben Robert Neville a modern kultúra borongó képviselője, aki whiskyjét szürcsölgetve hallgatja válogatott klasszikus lemezeit Mozarttól Beethovenen, Rahmanyinovon, Brahmson és Schuberten át Schönbergig, mielőtt – saját civilizációtörténeti narratívája értelmében – az emberi faj és civilizáció utolsó képviselőjeként feláldoznák. Whiteheadnek a faji nézőpontot másképpen érvényesítő változatában a mítosz központi alakja Mark Spitz, aki a rajta ragadó ironikus gúnynevet azért a hőstettéért kapja, mert egy hídon saját kezűleg öli meg a rátámadó *skel*eket (a zombik aktív fajtáját) – saját bevallása szerint azért, mert folyóba ugrott társaival ellentétben és az afro-amerikaikra vonatkozó sztereotípia szerint *nem tud úszni.* Spitz és társai a kortárs tömegkultúra haszontalanná lett törmelékei között vadásznak a *skel*ekre és a *straggler*ekre (kóborlók, akik életük egy fontos pillanatához térnek vissza, hogy ott statikus pózba meredve vegetáljanak az idők végezetéig). Amikor a regény legvégén kiderül, hogy a járványtól fertőzöttek hordáit, a *skel*eket és a feléledő *straggler*eket immár semmiféle újjászerveződő civilizációs törekvés nem képes feltartani, Spitz „úszóként" veti magát a multietnikus és -rasszú tömeg folyamának sodrába, a biztos halálba. A regény ezzel a befejezéssel nem csupán a posztapokaliptikus világban újra kialakuló rend fantáziájával számol le véglegesen és sikeresen, de képes olyan nézőpontot is találni, melynek segítségével felemelkedhet az etnikai és faji megosztottság és az előítéletek

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

kulturálisan gerjesztett diskurzusán – Mark Spitz végre együtt *úszik* a tömeggel. A *Zone One* irodalmi-műfaji hibridként is jóval sikerültebb, mind poétikai, mind pedig politikai szempontból, a történetileg kialakult előítéletek ábrázolását előtérbe helyező, a túlélő bűntudata által diktált és a sikert Whitehead számára elhozó későbbi történelmi regényeknél. A kiadó ennek ellenére az életmű kiadását 2021-ben a legfrissebb, a történeti érdeklődést fenntartó, a hatvanas évek Harlemére nosztalgikusan visszatekintő *Harlemi kavarás* című regénnyel folytatta, mely szinte egyidőben jelent meg az angol eredetivel.

Az identitás esszencialitásának kreatív oldása

Az érvelésemben példaként szolgáló harmadik szerzőről, Michael Chabonról több kritikát is írtam, és értékelésem helyenként kultikus hangvételt ütött meg, különösen a *Kavalier és Clay bámulatos kalandjai*ról (Chabon 2019a [2000]) szóló recenziómban (Sári B. 2020). Ennek egyik oka, hogy Chabon maga is tudatosan számol a rajongással, amit egyik írásában egyenesen „korunk domináns kulturális paradigmájának" titulál (Chabon 2019b), és amivel saját szövegeinek alkotásakor is kalkulál. A *Kavalier és Clay bámulatos kalandjai* és a nemrégiben megjelent *Fenegyerekek* (Chabon 2021) is szép példáját szolgáltatják az erre a létező olvasói attitűdre építő chaboni szövegkonstrukciós eljárásnak, de engem most az alkotói tudatosságnak egy másik, jelesül etikai összetevője érdekel, melyet a legegyszerűbben talán a *Ragyog a hold* szövegén lehet bemutatni. Ennek a fiktív memoárnak a legsajátosabb vonása, hogy nem csupán az amerikai zsidó irodalom hagyományaihoz fűződő kapcsolat (hasonlóan a holokauszt utáni harmadik generációs zsidó irodalom, így például Jonathan Safran Foer törekvéseihez), nem pusztán a múlttal való autentikus viszony képezi az elbeszélés tétjét (az etnikai tapasztalat autentikus ábrázolása mint az etnikai szerző szorongásainak tárgya), hanem a múlt történeteiben érintett későbbi generációk, a szülők második, az elbeszélők harmadik és az eljövendő generációi iránti felelősség az, ami alapvetően befolyásolja az elbeszélésre vonatkozóan meghozott és a szövegben is tematizált döntéseket. A nyelvi reflexió így – a legjobb posztmodern hagyományokat folytatva – ezen szerzők esetében a játékosság érzetét megőrizve fontos etikai kérdések felvetését teszi lehetővé. Ahogyan ezt a regényben „A szerző előszava" jelzi: „Az emlékirat készítése közben ragaszkodtam a tényekhez, kivéve, amikor a tények nem voltak hajlandók idomulni az emlékezethez, az elbeszélői szándékhoz vagy az általam előnyben részesített igazsághoz. Megnyugtatom az olvasót, hogy mindenütt, ahol szabadon bántam a nevekkel, dátumokkal, helyekkel, eseményekkel és beszélgetésekkel, vagy a családtagok és történelmi személyiségek kilétével, motivációival és viszonyaival, ott teljességgel zabolátlanul tettem." (Chabon

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

2017 [2016]: o. n.) A szerző ironikusan megfogalmazott felelősségvállalása ez, mely több szinten is megnyilvánul a regényben, elsősorban a szerzői alak, Mike Chabon és a nagyapa döntéseiben. Két kiragadott példa arra, hogyan jelenik meg ez a szövegben a nagymama élethazugságának értékelése kapcsán. Az elbeszélő így értékeli, mi derült ki a biológiai nagyszüleiről (*uo.* 372):

> Ez a felfedezés – hogy a genetikai *[sic!]* nagyapám náci volt, hogy nagyanyám nagyon más életbe született, mint amiről én tudtam, hogy ilyen sokáig becsapott mindenkit – hosszú ideig kikészített. Elkezdtem pártatlan vizsgálat alá venni az emlékeimet, nagyanyámról, a dolgokról, amiket mesélt, és azt, ahogyan viselkedett, amolyan kudarcelemzést végeztem, kerestem bennük a hazugságtartalmat, az igazság rejtett jelenlétét. Amit megtudtam, titokban tartottam a feleségem előtt, amíg vissza nem tértem Mantolokingből. Eltitkoltam anyám és a világ elől, amíg el nem kezdtem kutatni és írni ezt az emlékiratot, felhagyva – megtagadva – az anyag regényes feldolgozását *[sic!]. Néha még a fikció szerelmeseit is csak az igazság elégíti ki.* Úgy éreztem, „helyre kell tennem a történetet" a fejemben és a szívemben.

A „társadalmi" nagypapa (a fordítás minőségének kérdéseit most zárójelezzük) pedig így kommentálja a napvilágra került történetet (*uo.* 373–374, *kiemelés* tőlem):

> – Nézd, Mike – szólalt meg a nagyapám –, […] nagyanyád mindig rossz anyának tartotta magát.
>
> – Tudom.
>
> – Én nem így látom. *Én úgy látom, hogy életben maradt, kihozta onnan anyádat, szerette őt. Nekem ez elég bizonyíték arra, hogy jó anya volt.*

A lényeg tehát nem pusztán az a családi titok, hogy a nagymama nem zsidó, és hogy a biológiai nagyapa egy őt megerőszakoló náci katona, hanem, hogy ennek ellenére és ezzel együtt a család tagjai mihez kezdenek a trauma őket érintő transzgenerációs hatásaival, s hogy ennek történetét hogyan lehet elmesélni; hogy a fikció nyújtotta alkotói szabadság és a kreativitás milyen lehetőségeket kínál ezeknek a helyzeteknek a feloldására. Chabon elbeszéléseit így a legtöbb esetben a veszteség történeteire adható válasz problémája vezérli. Ha kritika érheti a szövegeit, akkor az éppen a történetek zárlatait uraló hit a fikció mindenható erejében, hogy a képzeleti munka minden esetben képes a traumatikus történetek feloldására. Azonban Chabon regényeit ez a hit teszi igazán kultikus szövegekké, az irodalom kultuszának hamisítatlan képviselőivé.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A kritikusi fegyver felvétele

Az, hogy egy, az irodalom iránt elkötelezett könyvkiadó valamely adott piaci közegben keresztfinanszírozással oldja meg a számára fontosnak gondolt irodalmi szövegek közlését, nem csupán létező, de elfogadott gyakorlat. Erről a 21. Század Kiadó tulajdonosa így beszél (Kovács 2019): „A könyv vagy szenvedély, vagy semmi. Persze nem vagyunk idióták: akkor lehet pénzt költeni, ha van. Igyekszünk megkeresni…" Így az is érthető és elfogadható, hogy a kiadó palettáján „szépirodalom", „krimi", „életrajz" vegyesen jelenik meg, és a kiadó törekszik a minőségre, miközben a népszerűbb, nagyobb példányszámban fogyó könyvek hasznából finanszírozza a kiadó arculatát alapvetően meghatározni hivatott, minőségi szépirodalmi művek publikálását. A gond akkor jelentkezik, amikor egy olyan sorozat esetében, mint a KULT KÖNYVEK, a különféle regiszterbe tartozó művek *egy címke alatt és minőségileg is* keverednek. Nem pusztán a szépirodalomnak a lektűrrel, az irodalomnak az „új midculttal" való, a szövegtermelést is meghatározó vegyüléséről (Murakami, Franzen, Schlink, Knausgård, Ferrante, Kehlmann) van szó (a német vitáról lásd Schmidt 2021), vagy a Milbacher Róbert (2021) által a magyar irodalom kapcsán emlegetett „nemzeti", „liberális" vagy „balos giccs" kialakulásáról, vagy hogy esetleg a műfaji prózával való hibridizáció jelentene problémát. A nehézséget inkább az okozza, hogy a KULT KÖNYVEK sorozat – és részben a könyvkiadás és -terjesztés – mércéjét az irodalmi szövegek közéleti szerepének vélt vagy valós értéke szolgáltatja, ami a magyartól eltérő irodalmi intézményrendszert és struktúrákat működtető Egyesült Államokban immár jó ideje kiszolgáltatottá vált – a túltermelés miatt a piaci, a kultúraháborúk következtében pedig a politikai folyamatoknak. Azzal, hogy egymástól nagyon eltérő minőségű szövegek kerülnek közlésre a magyar kontextusban a „kultusz" vagy általában az „irodalom" címkéje alatt, az a látszat keletkezik, hogy a feltétlen érvényű kultikus tisztelet és az irodalom presztízse minden, a sorozatban – vagy úgy általában „irodalomként" – megjelenő művet egyként és ugyanabból az okból megillet. A könyvekkel együtt a kulturális logika is átjut a vámon. Ez a kiadói stratégia nivellálja az eltérő kvalitású szövegek esztétikai értékét, melynek – egyetértve Bárány Tiborral (2018) – nem is feltétlenül a műfaji vagy regiszterbéli különbségekhez van köze, hanem a művek nyelvi megalkotottságához, ahogyan – a fordítások minőségének kérdését egy pillanatra zárójelezve, Saiddal szólva (1975: 4) – a szöveg a stílus révén a világhoz kapcsolódik. Mindezt visszavetítve a fent elemzett szerzők műveire és a KULT KÖNYVEK sorozatára: Brodesser-Akner regényének biztosan nem itt lenne a helye, hiszen a bestseller címke esetében nem a minőségi lektűrt, hanem az Amerikában eladott példányszámot takarja. Colson Whitehead műveiből is inkább a *Zone One* vagy a *Seg Harbor* illene ide, mint a politikailag aktuális témákat feldolgozó és ezért nagyobb figyelmet (és díjakat) kiérdemelt *A föld*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

alatti vasút vagy *A Nickel-fiúk* (és ebben a szellemben lehetne például Jesmyn Ward kiadását is átgondolni). Ezzel szemben Chabonnak szinte bármelyik szövege nyugodtan közölhető a kult-szekcióban, mert az eltérő műfaji és tematikus vonatkozások ellenére megalkotottságuk és az általuk képviselt nyelvi tudatosság tekintetében magasra teszik a mércét, az életmű színvonala végig egyenletesnek mondható – a nyilvánvaló popkulturális érintettség ellenére, vagy azzal együtt is.

A sor persze személyes preferenciákat érvényesítve tovább folytatható, és kritikusként folytatandó is, de a terjedelmi korlátok okán itt az ideje levonni a kritikus feladatára vonatkozó végkövetkeztetést – még ha az mindig csak provizórikus lehet is, hiszen az „ittre" és a „mostra" vonatkozik. Én most úgy látom, hogy a tömegtermelés és a piaci „verseny" sajátos értelmezésének következtében a korábban a kiadók berkein belül is elvégzett kritikai munka, mely a szövegek kiválasztását, fordítását és szerkesztését foglalta magában, egyre inkább a háttérbe szorul a marketingtevékenység és arculatformálás ellenében. Az irodalom olvasása egyre inkább élvezetként, a szabadidő eltöltésének szórakoztató formájaként határozódik meg, akár úgy is, hogy a szöveg az olvasói elvárásokat és előfeltevéseket visszatükröző, azokat megerősítő alakzatként jelenik meg a közbeszédben (innen írásomnak a jelenséget felismerő, Ben Lernertől származó mottója). Ennek az elképzelésnek a szélsőséges formája a kultusz, amely nem tesz különbséget a mű és olvasója nézőpontja között, hanem inkább eltünteti azt, s a szöveg stratégiai idézésének, a jelentést kiüresítő szövegszerű ismétlésnek a gyakorlatában nyilvánul meg. Az irodalmi intézményrendszeren belül egyre jelentéktelenebbé váló helyzete ellenére a kritika ennek a gyakorlatnak úgy tudja ellenpontját képezni, ha az irodalmi közélettől való kritikai távolságtartás mellett mindinkább a szöveggel végzett munkára összpontosít, és a szövegek „világszerűségét" kizárólag a stiláris és formai összefüggéseken *keresztül* veszi szemügyre, akár úgy is, hogy ragaszkodik az irodalmi szöveg kapcsán a leginkább az újkritikusok által „organikus egységnek" nevezett, túlhaladottnak gondolt elképzeléshez, a téma és a forma együttműködése révén megteremtett rend és összetettség lényegi elemeihez. Ha pedig a kritikus mindenáron ragaszkodni kíván az irodalomnak a közéleti diskurzusban betöltött szerepéhez, akkor muszáj „a forma politikájáról" szóló kérdést feltennie: rákérdezni arra, hogy a szöveg jelentésének és közéleti vonatkozásainak mi köze van – ha egyáltalán – ahhoz a nyelvi megformáltsághoz, mely az adott irodalmi mű sajátja. Ezeknek a kérdéseknek a felvetése és az egyes szövegek kapcsán történő megválaszolása pedig elengedhetetlen részét kell képezze a szövegen és saját magán is etikai munkát végző kritikus (Eskin 2004) napi gyakorlatának.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Irodalom

Bárány T. (2018) Magasművészet és tömegművészet az antinómiák korában, *Magyar Filozófiai Szemle,* 62(1): 130–162.

Brodesser-Akner, T. (2020 [2019]) *Fleishman bajban van*. Fordította Kepes János. Budapest: 21. Század

Chabon, M. (2017 [2016]) *Ragyog a hold*. Fordította Pék Zoltán. Budapest: 21. Század

—— (2019a [2000]) *Kavalier és Clay bámulatos kalandjai*. Fordította Soproni András. Budapest: 21. Század

—— (2019b) The Final Frontier, *The New Yorker,* 2019. november 11., *https://www.newyorker.com/magazine/2019/11/18/the-final-frontier*

Csuhai I. (2020) Mint a másik, *Élet és Irodalom,* 64(35). Elérhető: *https://www.es.hu/cikk/2020-08-28/csuhai-istvan/mint-a-masik.html*

Eskin, M. (2004) On Literature and Ethics, *Poetics Today,* 25(4): 573–594.

Gyárfás D. (2020) Még ezért is a feminizmus a hibás?, *wmn.hu,* augusztus 8., *https://wmn.hu/kult/53347-meg-ezert-is-a-feminizmus-a-hibas--elolvastuk-a-fleishman-bajban-van-t*

Knoop, S. (2008) *Girl Boy Girl. How I Became JT Leroy*. New York: Seven Stories

Kovács K. (2019) Bárdos András: A könyv örök, az olvasást nem pótolja semmi, de semmi (Interjú), *Ecto: [Polis] Magazin,* október 16., *https://ectopolis.hu/interju/bardos-andras-a-konyv-orok-az-olvasast-nem-potolja-semmi-de-semmi/*

Lerner, B. (2011) *Leaving the Atocha Station*. Minneapolis: Coffee House. E-könyv

LeRoy, JT (1999a) *The Heart Is Deceitful Above All Things*. New York – London: Bloomsbury

—— (1999b) *Sarah*. New York – London: Bloomsbury

—— (2002) *Harold's End*. New York: McSweeney's

Matheson, R. (2008 [1954]) *Legenda vagyok*. Fordította Kamper Gergely. Szeged: Könyvmolyképző

Milbacher R. (2021) A magas irodalom lektűrösödéséről, *Élet és Irodalom,* 65(27). Elérhető: *www.es.hu/cikk/2021-07-09/milbacher-robert/a-magas-irodalom-lekturosodeserol.html*

Olvassbele.com (2020) A lemez két oldala, június 2., *https://olvassbele.com/2020/07/02/a-lemez-ket-oldala-taffy-brodesser-akner-fleishman-bajban-van/*

Ruff O. (2020) A szexchatelő férj történetében több a csavar, mint elsőre látszik, *Könyves Magazin,* július 17., *https://konyvesmagazin.hu/kritika/fleishman_bajban_van_het_konyve.html*

Said, E.(1975) The Text, the World, the Critic, *The Bulletin of the Midwest Modern Language Association,* 8(2): 1–23.

Sári B. L. (2016) *„Joe csikorgó fogsora vagyok": A kortárs amerikai minimalista próza vázlata*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó

—— (2019) Kritikai illetéktelenség – a világirodalom-kritikáról egy amerikanista szemével, *Alföld,* 71(8): 37–45.

—— (2020) Képből a regénybe – Chabon mesél, *1749.hu,* november 19., *https://1749.hu/fuggo/kritika/kepbol-a-regenybe-chabon-mesel.html*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Schmidt, M. (2021) Aber was ist mit dem Nazi?, *Süddeutsche Zeutung,* július 5., *https://www.sueddeutsche.de/kultur/moritz-bassler-midcult-identitaetspolitik-1.5343159*
Tartt, D. (2019 [2014]) *Az aranypinty*. Fordította Kada Júlia. Budapest: Park
Whitehead, C. (2009) *Sag Harbor*. New York: Doubleday
—— (2011) *Zone One*. New York: Doubleday
—— (2017 [2016]) *A föld alatti vasút*. Fordította Gy. Horváth László. Budapest: 21. Század
—— (2020 [2019]) *A Nickel-fiúk*. Fordította Pék Zoltán. Budapest: 21. Század

Filmek

Author: The JT LeRoy Story (2016) Rend. J. Feuerzeug
Az aranypinty (2019) Rend. J. Crowley
Sweetie: Law & Order. Rend. M. Van Peebles. Televízió, 2008. december 10.
The Cult of JT LeRoy (2014) Rend. M. Sturm

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Keszeg Anna

Kulturális elitek a divatiparban

A divat jelensége természeténél fogva alkalmas a társadalmi csoportok közötti viszonyok megváltoztatására: azért alakult ki, hogy felülírja, elbizonytalanítsa az érvényben lévő csoportszerveződési elveket. A klasszikus divatszociológia éppen emiatt arra tett fel mindent, hogy megértse, a divat a társadalmi megkülönböztetés milyen formáit tette lehetővé, s melyeket törölte el. Ilyen értelemben állítja Klaniczay Gábor *Miért aktuális a divat?* című összefoglalójában, hogy „a divat a hatalom birtokosait védekezésre kényszeríti" (1982: 20). Egyrészt, mert a hatalom megkülönböztető jegyeihez való hozzáférést demokratizálja, másrészt lehetővé teszi a hatalommal nem rendelkező társadalmi osztályok láthatóvá válását, s ezáltal a társadalmi pluralizmus szószólója. Emiatt különösen izgalmas kérdés, hogy ez a mindenkori (és egyébként szintén változó karakterjegyekkel rendelkező) elitek ellenében működő jelenségcsoport milyen saját, iparág- vagy területspecifikus elitekkel rendelkezik.

A kérdést tovább árnyalja, hogy a divatrendszerben nincs állandó konszenzus a tekintetben, hogy ki áll a hierarchia csúcsán. Marco Pedroni divatgyémánt-modellje szerint (mely összeköti egymással a tervezőt, a befogadót, a társadalmi világot és a divatterméket; 2013: xiv) az elitek pozíciójában a tervező *(creator)* áll: azonban a divattervező központi helyzete nem állandó és megkérdőjelezhetetlen komponense a divatiparnak. Bár a tervező kétségkívül elsődleges, hiszen ő találja ki az iparági működések centrumában álló tárgyat, a divatjószágot, a terjesztésben részt vevő, a termék láthatóságát biztosító más szereplők nagyon gyakran előzik le a hierarchiákban. Vagyis az ún. „divatirányítók" (Katz és Lazarsfeld 1982: 199), akik nem a tervezésben, hanem a terjesztésben vagy ikonná alakításban jeleskednek, a változás irányának kijelölésében uralmi pozícióban vannak.[1] Illetve az elitképződés szempontjából azzal a belátással is számolni kell, hogy az iparág egyik nagy adóssága a divatjószág kivitelezőinek szinte teljes figyelmen kívül hagyása.

1 Az iparág egyik meghatározó fóruma, a divatblogból honlappá avanzsált *Business of Fashion* 2013 és 2019 között (a pandémia előttig) évente rendszeresen elkészítette a *#BoF500* hívószó alatt futó listát, amely az adott év legbefolyásosabb alakjait listázta. Az évi 500-as válogatásba a következő szerepkörökben kerülhettek be személyek: katalizátor, kreatív osztály, dizájner, vállalkozó, kivitelezők, média, modellek és múzsák, eladásban érintettek.

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Továbbá egy következő megfontolandó szempontot jelent az is, hogy az iparági elitekre való reflektálás milyen korszakspecifikus összetevőkkel rendelkezhet a (politikai) populizmusok korában (Ricci 2020). A populizmusok általános jellemzője ugyanis, hogy alapvetően elitellenesek. Vagyis a divatipar elitjeinek természetéről éppen egy olyan korszakban gondolkodunk, amely a tapasztalati út elsődlegességére támaszkodva kérdőjelezte meg az elitek szerepét. Egyúttal a populizmusoknak van egy olyan jellemzője is, mely gyökeresen ellentétes a divatipar természetével: az elitellenesség mellett pluralizmuselleneséggel is jellemezhetők (Müller 2018). A címben felvetett kérdés tehát így hangzik: az elitellenes, de pluralizmuspárti divatipar milyen elitekkel rendelkezik a pluralizmus- és elitellenesség korában?

A divatipar helyzete 2021-ben

2020-ban a divatipar története legkomolyabb legitimációs válságát vészelte át. Ez a válság nem volt újkeletű: a tömegmédiumok is gyakran cikkeztek arról, hogy a divatipar az első, második, ikszedik legszennyezőbb iparág (a Földön termelt üvegházhatású gázok 4 százalékáért, az iparági vízszennyezés 20 százalékáért és az iparágban dolgozók méltatlan életkörülményeiért felel),[2] s e tények figyelembevétele az elmúlt másfél évtizedben a terület szereplőinél különféle újratervezési stratégiákat idézett elő. Az újratervezés forgatókönyvei és a fennálló működést érintő kritikák mind a rendszeren kívülről, mind azon belülről megjelentek. Legnagyobb hatású, s legszélesebb körben ismert Li Edelkoort ellendivat-kiáltványa, mely a pandémia idején virálisan is terjedni kezdett. A holland trendelemző 2015-ben tette közzé azt az antidivat-manifesztót, melynek központi állítása, hogy az iparágnak le kell állnia: csak teljesen új alapokra épített, más logikát érvényesítő rendszer lehet képes azoknak a működési anomáliáknak a korrigálására, melyek az eleve túlfogyasztásra épült rendszert észszerűvé tudják alakítani (Edelkoort 2015). Az antidivat mai diskurzusa sem jelent teljes divattagadást, hanem a divat egy új, a korábbi gyártási gépezetet és fogyasztói logikát meghaladó dimenziójának az igenlését. Edelkoort elképzelése nagyon rezonál a serdülő és fiatal felnőtt aktivisták problématudatával: a fennálló rendszer anomáliái annak köszönhetők, hogy egy fenntarthatatlan fogyasztási és termelési logikában szocializálódott döntéshozói réteg kezében van a divat irányítása. Ennek a csoportnak az érdekei sajnálatos módon találkoznak a túlfogyasztáshoz, a „több ruhához mint divathoz szokott"[3] kortárs fo-

[2] Az adatok önmagukban önálló tanulmány tárgyát képezik. Én a *Global Fashion Agenda* adataival dolgoztam: *https://www.globalfashionagenda.com/about-us/our-mission/*.

[3] Edelkoort ezzel a szófordulattal jellemzi a kortárs fogyasztót, utóbbit a nem körkörös fogyasztói láncolatokban gondolkodó *fast fashion* ugyanis annyira hozzászoktatja a túlfogyasztáshoz, hogy vásárlói döntéseiben már nem a divat, hanem a termék birtoklása és az e birtoklásra irányuló vágy vezérli.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

gyasztó elvárásaival. Ennek a gondolkodásmódnak kellene megváltoznia ahhoz, hogy esély legyen egy más típusú, antidivaton nyugvó divatrendszer kidolgozására. Edelkoort egyik nagyon erős állítása, hogy a divatipar elfeledkezett textilipari alapjairól, s az alapanyagokkal kapcsolatos ismeretek megszerzése lehetne a változás egyik fő mozgatója. Az elitek tekintetében mindez két következménnyel jár: a kortárs divatipari szereplőket meg kell tanítani a textíliák ismeretére, az alapvető gyártástechnológiai ismeretekre, de a tervező mellett a divatrendszerben láthatóságot kell biztosítani azoknak a háttérfiguráknak, akik a szabás-varrás munkáját végzik.

A pandémia idején az iparág jövőjén gondolkodó Edelkoort még inkább felerősödni látott egy, a 2015-ös manifesztóban is hangsúlyozott tendenciát. Meglátásaiból itt csak arra fókuszálok, ami összefügg az elitek kérdésével: Edelkoort szerint a terület egyik legnagyobb tévedése, hogy excentrikus, magányos zseniket nevel, miközben az új idők divatjának az együttműködésről és a csapatban dolgozásról kellene szólnia. Erre egyfajta válaszként következik el a divatamatőrök kora, akik, ahogyan egy magát iparági szociológusnak valló szakértő, Ana Adeljic fogalmaz (2021), „ízlésgépezetek" *(taste machines).* Adeljic hivatkozott cikkét sok helyen idézik, így érdemes odafigyelnünk arra, hogy az amatőrség milyen meghatározásával dolgozik. A cikk szóhasználatában az amatőr ilyen kifejezésekkel egészül ki: „nem professzionális, de kompetitív szereplők, akik az önkiteljesedésben hisznek", a divat és stílus ügyei iránt mániákusan érdeklődő rajongók, „értelmezők" (a kifejezések a szerző fordításai), akik ellenkulturális jelentést, személyes tapasztalathoz kötött, az irányadótól eltérő megközelítést hoznak egy-egy bevett divatjószág megítélésébe. Az elemzés az *amatőr ökonómia* fogalmának kidolgozásáig is eljut, melynek lényege, hogy az olcsó termék mellé a drága értelmezést, a drága kontextustulajdonítást, a drága kulturális keretezést és az ebből eredő társadalmi státuszt helyezi. Adeljic szerint tehát egy olyan kulturális elit létrejöttét jelenti az amatőrök új kora, akinek a divattal kapcsolatos lelkesedése és rajongása lesz az a tartalom, mely az iparágat a holtpontról ki fogja billenteni. Ilyen értelemben az amatőrök kora ismét nagyon széles spektrumban gondolkodik a divattárgyról, mely így sokmédiumú tartalommá alakul. Az iparág felhagy azzal a meggyőződéssel, hogy a divat mindösszse a ruhát és a tárgyi kultúrát jelenti, helyette elkezdi annak mediális megjelenéseit, közösségi médiában, médiatermékekben reprezentált változatait is divatnak tekinteni.

A fentiek alapján könnyen úgy tűnik, hogy e tanulmány is felépíti azt a narratívát, melynek értelmében a divatipar legitimációs válságára a válasz az amatőrök hatalomátvételében keresendő. Természetesen a felvonultatott adatokban, illetve az idézett tanulmányokban ennek a nagyelbeszélésnek minden eleme együtt van. A célom azonban ennél árnyaltabb. Mindenekelőtt felvázolom a tudományos fogalommeghatározásnak azokat a tradícióit, amelyek az amatőr kifejezés keretezéseit lehetővé teszik, és segíte-

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

nek e kulturális diagnózisok megértésében. Másodsorban pedig bemutatom az amatőrök hatalomátvételeként elmesélt nagyelbeszélés egy, a médiatudomány területén bevett koncepcióját. Mivel e területen a DIY mozgalmak megváltó álmai már lecsengtek, e keret vázolása után a divatipari amatőrök hatalomátvételére a korábban idézett diagnózisokhoz képest nagyobb tudatossággal tekinthetünk. Végül pedig a fogalmak és elbeszélések összeolvasásából levonok egy mérsékelten optimista következtetést: a divatipar szimbolikus iparágként való értelmezése eleve olyan határhelyzetre építi az amatőrök felemelkedését, ahonnan e jóslat egyszerre tűnik semmitmondónak és cinikusnak. Célom annak megmutatása, hogy az amatőrök iparági hatalomátvételéről szóló jóslat az iparág „elitjeinek" természetének megértésére buzdít. A következtetésben erre teszek kísérletet.

Az amatőr média- és kultúratudományi fogalma

Az amatőr/profi ellentétpár tudománytörténete nem számolt az „amatőr" kifejezés magyar nyelvbeli pejoratív jelentésével. E szövegben is abból indulunk ki, hogy a fenti, iparági diagnózisnak akkor van igazán értelme, ha megértjük az amatőr fogalmának e cikkekben, illetve a kulturális iparágak más területein bevett definícióját, s nem annyira az amatőr szó magyar kulturális képzeletben meglévő pejoratív mellékzöngéinek a tisztázására fókuszálunk. A fogalommeghatározás előzményeként induljunk ki abból a médiatudományban triviálisnak számító meglátásból, hogy valamely adott kulturális termék vizsgálatához három komponensének – a gyártási folyamatnak, magának a terméknek és természetének, illetve a forgalomba helyezésnek – a megértése egyaránt szükséges ahhoz, hogy meghatározást alkothassunk. Így tehát a következőkben az amatőrök/amatőr tartalom gyártási, koncepcionális és forgalmazási komponenseire hasonlóan odafigyelek.

Az amatőr fogalomdefiníció egyik fontos hagyománya az amatőr/tudományos ellentétpárból indul ki. Az amatőr fogalma egy adott szimbolikus iparág olyan szereplőjét írja le, aki a kulturális tőkefelhalmozás személyes, tudományosan nem legitimált területén szerzett presztízst. Ezt a fajta tudásszerzést a kritikai kultúraelméletekben Lévi-Straussra, Michel de Certeau-ra szokás visszavezetni. A néprajzi muzeológiában Angela Janelli „vad/amatőr múzeum" fogalma például „a tapasztalati tudásban gyökerező hétköznapi technika" kifejezéssel írja le ezt a típusú gyűjtőattitűdöt (Sári 2018: 152), s ezzel az ún. „szubjektív múzeum" tendenciájához köti az amatőr magatartásformákat. Janelli fogalomhasználatával kapcsolatban Frazon Zsófia kiemeli, hogy az etnográfiai hagyomány tudománytörténetében központi törekvés az „amatőr" kifejezés értékítélet-mentessé tétele: vagyis az amatőrség nem „másik színvonal, hanem másik minőség".

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Ugyanakkor viszont a hétköznapi nyelvben az amatőr a nem tudományos szinonimája marad, s így a fogalomhasználat mindig visszahozza azt az ellentétpárt, amelyet meghaladni tervezett (Frazon 2019). A szubjektívnek e minőségként és nem színvonaljelölőként értett meghatározása éppen azzal áll összefüggésben, hogy az európai tudománytörténet saját legitimitását a szubjektivitás meghaladására és ellentételezésére építette, vagyis az amatőrség újrakeretezése a szubjektivitást engedi vissza a nagybetűs „Tudomány" területére. Steven Shapin a szubjektivitás tudományos legitimálásának garanciáját abban látja, hogy vissza kell menni a 18. századi filozófiai és esztétikai vitákhoz, amikor a szubjektivitás ízlésként (íz- és szagérzékelésként) határozódott meg, kivonult a tudományból, majd az ízlés interszubjektivitásának felmutatásával kimutatni a szubjektív nem-egyéni természetét (Shapin 2012). Vagyis ebből a meghatározásból az interszubjektívként újragondolt szubjektivitás és az amatőrség összekapcsolását érdemes beépítenünk az argumentációba.

Az amatőr fogalma a médiatudományban egy ezzel rokon, némileg mégis eltérő terminológiai vonzattal rendelkezik. Ezt úgy jellemezném, hogy az amatőr/tudományos helyére az amatőr/nem intézményes tágabb jelentésű oppozíciója kerül. A felhasználói tartalomgyártásban bevett elgondolás szerint „a digitális, interaktív média tartalmait már nem kizárólag profitorientált médiavállalkozások állítják elő, hanem jelentős részben laikus, amatőr felhasználók, nonprofit alapon" (Glózer et al. 2019: 54). Ebben a meghatározásban megjelenik a kulturális iparágak teóriáinak legfontosabb komponense: a lényegi különbséget itt nem a színvonallal kapcsolatos előítéleteink adják, hanem a profitszerzési szándék megléte vagy meg nem léte. E kettősségre ráépül még egy összetevő: az anyagi nyereség tervezése intézményes struktúrákhoz kötődik. Éppen ezért válik nagyon fontossá a közösségi média által megváltozó profitszerzés. A közösségi tartalomgyártás kezdetén a profitszerzési szándék nélkül létrejött médiatartalmak képesek voltak anyagi bevételt generálni, s bár mára e terület nagyon szépen beépült a kapitalizmus profitgeneráló gépezetébe, az amatőrség a gazdasági logikát megkerülő tevékenységtípus jelölője. A közösségi médiát uraló amatőr tartalmakkal kapcsolatban a legfontosabb közösségi elvárás az autentikusságé, vagyis a tartalmak legitimálásáért a gyártóban meglévő önértékű lelkesedés, téma iránti rajongás és az erre épülő tájékozódás felel. Ha az előző fogalommeghatározásból az interszubjektivitást vittük tovább, ebből a rajongás és lelkesedés komponensei járulhatnak hozzá a divatipari probléma megértéséhez.

Az amatőrség tehát a kulturális tudástermelés és ezáltal a kulturális tőketeremtés olyan minősége, melyet a tárgyjelenség iránti lelkesedés és az azzal kapcsolatos egyéni rajongás hitelesít, melyről a tudásközvetítés folyamatában kiderül, hogy mások hasonló típusú és tárgyú rajongásához könnyen és értelmesen tud kapcsolódni (interszubjektív). Látható tehát, hogy e meghatározásban az amatőr oppozíciójaként tételezett nem

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

amatőr tartalommal szemben a gyártás és forgalmazás területén mutathatók ki főként különbségek.[4]

A profi pozíció dinamizmusa

Ebben az alfejezetben összevetjük a két fenti fogalmi keretezést az iparágban érzékelhető változásokkal. Eszerint három olyan szakmai profil megjelenése uralja a kortárs folyamatokat, melyek jól illusztrálják az amatőrök hatalomátvételét, de a folytonosság, az elitek szerveződésének régi és új formái közötti hibridizációt is megmutatják.

A kézműves tervező. Az első szakmai profil, mely az új elitekre jellemző, az *artisan* vagy kézműves tervező visszatérése a divatrendszer élvonalába: ez az a tervezői csoport, mely a második világháború utáni amerikanizálódási/globalizálódási tendenciával tűnt el a porondról, hogy a marketingben és kommunikációban is – vagy legalábbis inkább – járatos tervező átvegye a helyét. Voltak ugyan olyan időszakok vagy trendek az 1950-es éveket követően is, melyek ennek a tervezőtípusnak kedveztek (az antwerpeni iskola dekonstrukciós törekvései, a nyolcvanas éveket jellemző japán hatású tervezői minimalizmus, a brit szabászati tradíciók fennmaradása, stb.), azonban a fenntartható dizájn korszakában a kézműves tudás, a gyártástechnológia iránti érdeklődés vagy az ilyen értelemben megalapozott márkaportfólió elkezd megkerülhetetlenné válni. Ha a *Harper's Bazaar* által 2020 decemberében 2021 tizenkilenc legjobb új tervezőjéről összeállított listát vesszük figyelembe, akkor szinte kivétel nélkül olyan márkákkal találkozunk, melyek a kézműves tudásra alapozzák tervezői filozófiájukat (Kennetz Ize – nigériai kézműves inspiráció, Piece of White – nyersselyem és poplin természetes úton való előállítása, LVIR – dél-koreai márka, mely a tradicionális munkaruha szabásvonalaiból inspirálódik, Rock – férfiszabászat hagyománya, Chopova Lowena – brit hagyományos öltözetek, stb.).[5] Ugyanehhez a tendenciához sorolható, hogy az iparág jelentős szereplői, mint például a Balenciaga és a saját, Vetements márka tervezőjeként működő Demna Gvasalia, a luxustermék fenntartható fogyasztási modelljét hangsúlyozzák,[6] illetve a néhai divatcsászár Karl Lagerfeld azon karriervégi törekvése, hogy a Chanel által a teljes 20. század eleji kézműves divat hagyatékát örökségesítsék. Ennél a jelenségnél érdemes hangsúlyozni, hogy a kultúratudományi definíciók amatőr/

[4] A nem amatőr tartalom gyártását tehát nem a lelkesedés motiválja elsősorban, illetve a forgalmazása tekintetében fontos hangsúlyozni, hogyan kevésbé képes interszubjektív kapcsolódás spontán kialakítására. E probléma azonban egy másik jelenségkör megértésében lehet segítségünkre, az itteni argumentáció szempontjából kisebb a jelentősége.

[5] Lásd Kerry Pieri: 19 Fashion Brands to Fall For Now. *Harpersbazaar.com,* 2020. 12. 23., *https://www.harpersbazaar.com/fashion/fashion-week/g2933/new-designers-to-know-0913/.*

[6] Lásd Demna Gvasalia: Couture Is the Most Sustainable Way of Consuming. *The BoF Podcast,* 2021. 10. 01.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

tudományos ellentéte mennyire irreleváns ebben a kontextusban. Ugyanis a divatipar sajátos folyamatai éppen ezt a fajta szaktudást diszkreditálták más képességek ellenében, és az elitek újrastrukturálódása pontosan egy korábbi profizmust, a kitalált, de ki nem vitelezett ruhatervezés képességét kezdi el az amatőr egy adott értelmezéseként átkeretezni.

A digitális divatirányítók. A második típusú új szakértőt a digitális divatirányítók között kell keresnünk: ebben az értelemben olyan kompetenciák megjelenése garantálja az elitbe tartozást, melyek a technológiai újítások iránti érzékenységgel, az amatőr gazdaságtan ismeretével, a virális és instagramolható divat iránti érzékenységgel állnak összefüggésben. Ennek a típusú szakértőnek a felbukkanására két példát hoznék fel. Az egyik az a tervező, aki virális vagy közösségimédia-kampányokban gondolkodik. A kezdeményező szerep itt a korábban már hivatkozott Demna Gvasaliát,[7] illetve a Gucci művészeti igazgatóját, Alessandro Michelét illeti. Amennyiben a divatfolyamatokat irányító média- és kommunikációs szakembereknél figyeljük ennek a trendnek a meglétét, a megkerülhetetlen és a tanulmány érveit a leginkább alátámasztó példa Margaret Zhang kinevezése a *Vogue China* főszerkesztői posztjára. Az 1993-ban született ausztrál–kínai influenszert 2021 tavaszán nevezték ki, s így a *Vogue*-franchise legfiatalabb főszerkesztője lett. Margaret Zhang előléptetése a másik oldala annak az éremnek, melynek túloldalán a klasszikus tömegmédiát az elmúlt harminc év gazdasági folyamataiban végig uraló elit áll. A *Vogue USA* 1988-ban kinevezett főszerkesztője, Anna Wintour – bár a pandémia időszakában sokan rebesgették esetleges leköszönését – nemcsak megerősítette főszerkesztői pozícióját, de ebben az időszakban lett a kiadvány mögött álló médiatröszt, a Condé Nast nemzetközi művészeti igazgatója.

Az ízlésszakértők. A legutolsó csoportba azokat az új eliteket sorolhatjuk, akik az amatőr/nem-intézményes/rajongói színterek szereplői. Az ő esetükben a divat valamilyen, a divaton kívüli ízlésközösség elvárásainak, ízlésszerkezetének közvetítését jelenti az iparág területére. Az elitképzésnek ez a formája nagyon intenzíven hozza fel a közösség általi hitelesítés, illetve a mainstreamesítés következményeinek mindenkori dilemmáit. A késő kapitalizmus jellemző működésmódja, hogy globális fogyasztói hálózatokba emel át olyan kisközösségi ízlés-mintázatokat, melyek aztán a hosszú farok modellnek[8] megfelelően egy rétegjelenségből trendjelenséggé alakulnak, s ehhez a folyamathoz adott közösségek az értékvesztés, elhiteltelenedés érzését társítják.

[7] Demna Gvasalia és a Vetements márka máig a legjobb példája annak, hogy a divat hogyan működhet eleve virális médiatartalomként megtervezve. A márka ilyen irányú működéséhez lásd Skjulstad 2020.

[8] A hosszú farok elmélettel Chris Anderson (2006) írja le a kortárs piacok árubőségét: az internetes terjesztés, az elektronikus piacok lehetővé teszik a kis kereslettel rendelkező, szubkulturális érdeklődésre számot tartó hobbigyártásban létrejövő termékek áruvá válását, rentabilizálódását.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Ilyen típusú divatkapcsolódásra példa a harlemi Dapper Dan esete, aki egy erős szubkulturális lenyomattal rendelkező nagyvárosi negyed vizuális kultúráját tudta átvezetni a mainstreambe. A Gucci által a globális divatipar egyik fontos szereplőjévé emelt alak divatműködését az a barkácsoló, nagyvárosi kószáló, szubkulturális tőke által felépített egyéni stílus hitelesíti, melyet a hipszterség működésmódjaként diagnosztizáltak (Hermann 2012). Dapper esetében a globális hírnév későn következett be, s eleve nosztalgikus. A Gucci a 2010-es évek közepén azokra az underground divattervekre és személyi styling megvalósításokra figyelt fel, melyek Dapper nevéhez a nyolcvanas-kilencvenes években társultak. A két évtized patinája által megszépített stílus előbb megjelent a Gucci esztétikájában, hogy aztán egyéni projektben is kicsúcsosodjon: a 2018-ban a stylist-tervező neve alatt megnyitott Dapper Dan of Harlem a negyed első luxusboltja. De ugyanennek az éremnek a másik oldala a zenei irányzatok által kiépített trendjelenségek vagy a sporthoz kapcsolódó közösségek irányította divatműködés. Ennek a tendenciának két nagy globális megjelenítője van. Az egyik a rapper Kanye West márkája, a Yeezy, melynek alapítástörténete nagyon szépen mutat rá egy hasonló hosszú távú beérésre, mint az előző példa. Itt azonban a márka gyors globális láthatósága egyértelműbben köszönhető a hírnévtranszfernek. Kanye West ugyanis énekesként már a popzene központi játékosának számított, amikor 2009-ben a Fendinél az Off-White márkát alapító Virgil Abloh-val[9] egyidőben a Fendihez jelentkezett gyakornoknak. 2009 és 2015 között folyamatosan kísérletezett egy saját márka létrehozásával (Mascotte by K West, Dw by Kanye West), míg a Yezzy előbb a Nikeval, majd az Adidasszal együttműködésben létrejött. A másik példa az említett Abloh-é, aki 2012-ben alapította az Off-White márkát, hogy azután 2018-ban a Louis Vuitton férfikollekciójának tervezőjévé nevezzék ki. Abloh, akit az elmúlt évtized egyik legnagyobb divatvizionáriusaként kezelnek, építész diplomával rendelkezik, s a divat iránti érdeklődését Rem Koolhaas tervei alapozták meg. A tervezői kultúrára általában nyitott Abloh az amerikai streetwear globális szószólójává vált: a chicagói utcai, sportöltözetek által inspirált ízlést mainstreamesítette. Az iparág tendenciáit előre jelző mondatai gyakran váltanak ki erős médiavisszhangot, s jól jelzik, hogy az ízlésközösségek felől érkező irányítókat a közösség rendszeresen elszámoltatja. Abloh folyamatosan posztol olyan, a közösség által határsértőnek bélyegzett tartalmakat, melyekkel kapcsolatban a kulturális kisajátítás vádja fogalmazódik meg. Mindhárom példában erőteljesen érzékelhető ugyanakkor egy azonos geopolitikai tendencia: a kortárs divatipar megkeresi azokat a helyi vagy kisközösségi ízlésformákat, melyeknek felismerhető vizuális arculatuk van, ezeket európai divatházak, márkák és cégek által hitelesíti (Abloh például az Off-White márkát Milánóban jegyzi be), hogy a transznacionális divatmédia azután

[9] Virgil Abloh (1980–2021) a tanulmány írásakor még élt, így a halála körül megfogalmazódó értékeléseket nem tudtam felhasználni.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

elvégezze a mainstreamesítés munkáját. Egy nem-amerikai példával megerősítve ezt a képletet: a Vetements mögött álló stylist és vizuális szakember Lotta Volkova pedig a posztszocialista utcai öltözetek és az alt-punk által hitelesíti esztétikáját, melyet jellemzően párizsi márkákkal való együttműködésekben tesz láthatóvá.

E két utolsó kategória az amatőr/intézményes dilemma korábban leírt médiatudományi modelljére rímel.

Ez a három elittermelési modell leginkább azt igazolja, hogy a kortárs divatban az elitképzés dinamikája felgyorsult és diverzifikálódott, mind az iparág termelési láncait illető pozíció, mind pedig az elitbe kerüléshez szükséges képességek tekintetében. Ami azonban nagyon látványos, hogy az iparág már nem előre jelzi, hanem inkább követi és a saját igényeihez alakítja a többi kulturális iparágban is jelen lévő folyamatokat. És önmagában ez az állítás nagyon sok trendelemző, iparági szakértő szemében egyet jelent a kortárs divatiparral kapcsolatban megfogalmazható legsúlyosabb kritikával. Az a divat, mely öndefiníciója legfontosabb elemének az avantgárd szemléletet és innovativitást tekintette, nem elégedhet meg azzal, hogy máshonnan átvett trendekből készít saját igényeire szabott kollázst. És ebből az állításból komoly belátások következnek. Vagy az, hogy a divatipar mára elvesztette vizionárius jellegét, meghasonlott és nem képes kulturális szerepének betartására. S ha így van, akkor sürgősen ki kell találnia, hogyan tud ismét avantgárd önmagához visszatalálni. Vagy, más megközelítésben, hogy a 19. század közepén megszülető, innovációalapú divatparadigma a szemünk előtt adja át helyét egy olyan megközelítésnek, mely már nem annyira divatot, mint inkább öltözetet, textíliát termel. És ezzel képes kiszolgálni az emberi életnek a Földön megváltozni látszó feltételeit. Elképzelhetőnek tartom egy olyan forgatókönyv megvalósulását, ahol az innovativitást szolgáló divat médiajelenséggé alakul, és a testet elfedő, az éghajlati viszonyokra reagáló ruha egy kevésbé divatos, funkcionálisabb úton fejlődik tovább. Az előbbinek innovátorai lesznek, az utóbbinak pedig kézművesei.

Irodalom

Adeljic, A. (2021) The Reign of the Great Fashion Amateur, *highsnobiety.com*, január, *https://www.highsnobiety.com/p/reign-great-fashion-amateur/*

Anderson, C. (2006) *The Long Tail: Why the Future of Business Is Selling Less of More.* New York: Hyperion

Edelkoort, L. (2015) *Anti-fashion: A manifesto for the next decade.* Szerzői kiadás

Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class.* New York: Basic

Frazon Zs. (2018) Szubjektív múzeum. In uő (szerk.): *…Nyitott múzeum… Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum*. Budapest: Néprajzi Múzeum, *http://nyitottmuzeum.neprajz.hu/szocikkek/szubjektiv_muzeum*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Glózer R., Torbó A. és Geisz B. (2019) „Young adult": Rajongói tartalmak és amatőr irodalom a közösség médiában, *Literatura,* 45(1): 52–73.

Hermann V. (2012) Hipszterek és kószálók: A közösség identitás elbeszélhetősége a fogyasztás és az ellenkultúra fogalmai mentén, *Híd,* december: 86–94.

Katz, E. és Lazarsfeld, P. (1982) Divatirányítók. Fordította D. Hoffmann Márta. In Klaniczay G. és S. Nagy K. (szerk.): *Divatszociológia II.* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 199–219.

Klaniczay G. (1982) Miért aktuális a divat? In Klaniczay G. és S. Nagy K. (szerk.): *Divatszociológia I.* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 7–33.

Müller, J.-W. (2018) *Mi a populizmus?* Fordította Konok Péter. Budapest: Libri

Pedroni, M. (2013) The Crossroad between Production and Consumption: An Introduction to Fashion as a Cultural Industry. In uő (szerk.): *From Production to Consumption: The Cultural Industry of Fashion.* Oxford: Inter-Disciplinary Press. vii–xlvii.

Ricci, D. M. (2020) *A Political Science Manifesto for the Age of Populism.* Cambridge: Cambridge University Press

Sári Zs. (2018) A profi, az amatőr és a rapsic, *MúzeumCafé,* 67: 135–153.

Shapin, S. (2012) The sciences of subjectivity, *Social Studies of Science,* 42(2): 170–184.

Skjulstad, S. (2020) Vetements, mémek, konnektivitás: Divatmédia az Instagram korában. Fordította Egri Petra és Keszeg Anna. *Apertúra,* 15(4), *https://www.apertura.hu/2020/nyar/skjulstad-vetements-memek-es-konnektivitas-divatmedia-az-instagram-koraban/*

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Nistor Laura

Az életkor és divat értelmezései a digitális korban

A harmadik életkortól a cselekvő divatnagyikig

A divat mint a fiatalok klubja[1]

A divat értékrendje ellentmondásban van az öregedéssel: a divat a megújulásról szól, a tervezők célpontja a fiatal, fitt test (Twigg 2010, 2017). A lázadásként felfogott divat esetében is azt látjuk, hogy a szubkultúrák többnyire a fiatalság kultúrájával mosódnak össze (Barnard 2002). A divat rendszere inherensen is ellentmondásos nézeteket mutat az öregedés kapcsán (Twigg 2017). A divat gazdasági alrendszere, a divatmarketing számára fontos, hogy minél szélesebb fogyasztói szegmenseket célozzon meg, az egyre erősebb vásárlóerőt képviselő ötven és hatvan pluszos generációk fontos célcsoportként jelennek meg. A divat design- és médiaalrendszerei sokkal kevésbé elnézők az öregedő testekkel. A magas divatban a fiatalos szépség képezi az etalont, az idősödő fogyasztók marginális szereplőként jelennek meg, divattal kapcsolatos jelentőségük elhanyagolható *(uo.)*. A test és az életkor keresztmetszeténél erősen diszkriminatív gyakorlatokat találunk a divatiparban: a diskurzusok, média- és marketingüzenetek, az általában vett populáris kultúra a kortalan szépség (*ageless beauty* – Twigg 2015), a sikeres öregedés (*succesfull ageing* – Veresiu és Parmentier 2021) ethoszait jelenítik meg, amelyek feladatként tűzik a nők elé, hogy életkortól függetlenül fittek, szépek és naprakészek legyenek. Ily módon esetleg bebocsátást nyernek a divat világába, mindennapi gyakorlataiba.

A *top-down* divatterjedési paradigma[2] szerint tehát az időskor helyzetbe hozása problematikus, ágencia-orientált, csak azok számára tematizálható, akik képesek kortalanok

[1] Karl Lagerfeldnek tulajdonított mondás, miszerint a divat a fiatalok klubja, amelyből egy szép napon minden tagot kizárnak.

[2] A megközelítés lényege, hogy a divatokhoz és trendekhez először a tehetősebb társadalmi osztályok, illetve az újdonságra fogékonyabb egyének (újítók) csatlakoznak, a divat kommunikációja és marketingje elsődlegesen ezeket a csoportokat célozza meg. Amint a trendekhez – időben később – más csoportok is csatlakoznak, a trendek elavulnak, elöregednek, az újítók más témák és divatok iránt mutatnak fogékonyságot. A *top-down,* azaz felülről lefelé irányuló divatterjedési modell esszenciája a vebleni elméletben gyökerezik (Veblen 1994 [1899]).

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

maradni. Crane (2000) a hagyományos divatdiffúzió trendszettereinek a fiatalokat látja: a fiatalság a vebleni társadalmi státuszt váltja fel, megadja a jogot és a lehetőséget az újdonsághoz való csatlakozáshoz; a trendek fiataloktól haladnak az idősek irányába, az idősek késői csatlakozásakor már maguk a trendek is elöregednek.

Napjaink divatrendszere viszont ennél bonyolultabb: a *top-down* modellel párhuzamosan találjuk a *bottom-up*[3] divatterjedés modelljét, amelyben már az idősek is aktív szereplők, esetenként trendszetterként, influenszerként jelennek meg. A profilok közt találunk úgy a hagyományos diskurzust legitimáló cselekvéseket (az időtlen szépség megmutatása, az életkor tagadása, kitolása a fittséget és szépséget garantáló szolgáltatások igénybevételével), mint proteszt jellegű megnyilvánulásokat, amelyek az idős(ödő) korosztály láthatósághoz, divathoz való jogát fejezik ki.

Az időskor és divat kapcsán fellelhető aktuális diskurzusok tehát ambivalensek: egyrészt ellenzik, elkendőzik vagy színlelik, másrészt intenzíven mutatják meg a divat és idősek összekapcsolását, és olyan diskurzusközösségeket termelnek ki, amelyek elutasítják a diszkriminatív narratívákat, az idős nőket övező társadalmi restrikciókat (Veresiu és Parmentier 2021). Más szerzők óvatosabban közelítenek ezekhez a *bottom-up* cselekvésekhez: inkább csak alternatív világokként, felvillanásokként határozzák meg, amelyek érdemben még kevésbé befolyásolják a divat fő áramú vizuális diskurzusait (például Tiidenberg 2018).

Az alábbiakban az életkor és divat kihívásairól, problémáiról, a közösségi média szerepéről értekezem röviden.[4] Elöljáróban leszögezem, hogy az időskor és divat összekapcsolása gyakran kettős mérce jellegű, a szakirodalom elsősorban a nők kapcsán tematizálja a kérdést (Twigg 2015). Éppen ezért alább – terjedelmi okok miatt is – csak az idős(ödő) nők és divat kapcsolatát ecsetelem. Természetesen tudatában vagyok az idős férfiakat érintő sztereotípiáknak és elvárásoknak is. Ezeket többek közt Sadkowska és munkatársai (2017) foglalták össze, rámutatva arra, hogy az idős férfiak és a divat kapcsán a domináns diskurzus ugyancsak a divatból való kivonulást írja le.[5]

[3] A *bottom-up,* azaz alulról felfelé irányuló divatterjedés a társadalmi cselekvésekből, a mindennapi gyakorlatokból, a szubkultúrák divatjából, a közösségi médiában megjelenített egyéni divatinterpretációkból építkezik, a magas divat ezekből a jelenségekből alkot olyan divatokat és trendeket, amelyekhez később szélesebb társadalmi csoportok is csatlakoznak (lásd például Crane 1999).

[4] Jelen szöveg a témában korábban jegyzett írásomat viszi tovább: Nistor 2017.

[5] Halliwell és Dittmar (2003) kettős mérceként *(double standard)* utalnak a nők és a férfiak öregedésével összefüggő társadalmi elvárásokra: a nők az öregedéssel párhuzamosan elveszítik fittségüket, míg a férfiak kompetensebbé, erősebbé válnak. Az idős férfi rendszerint magas(abb) státuszú úriember, akinek érdemes adnia magára öltözködésben is, sőt, elég korán érdemes figyelnie arra, hogy mit viseljen vagy ne viseljen, ha komolynak szeretne tűnni. Természetesen a divattól való eltávolodást, elidegenedést, a hegemonikus maszkulinitással együtt járó erő, szexuális teljesítőképesség elvesztését az idősebb férfiak esetében is leírták (például Sadkowska et al. 2017), az életkoralapú diszkrimináció esetükben is működik.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Életkor és öltözködés: diszkriminatív gyakorlatok

Objektíven nézve az életkor fiziológiai realitás, szociológiai kategória (Klepp és Storm-Mathisen 2005), amelyhez számos kulturális elvárás, sztereotípia és ezeket ellenző attitűd köthető (Twigg 2015). A ruházatnak fontos kulturális szerepe van az identitás, jelen esetben az életkor kommunikációjában. Az idős nők számára tervezett ruhák alapjellemzőit Twigg (2013, 2017) többször is összefoglalta: sötétebb színek, a test nagy részét eltakaró, hosszú ujjú, kevésbé dekoltált, laza, hosszú, távolságtartó, erotikus töltetet nélkülöző, nem figyelemfelkeltő darabok. A divatban tehát az életkor egy fiziológiai-kulturális hibridként értelmezhető: fiziológiai adottságai (hiányosságai) révén az idős test petyhüdt és nem vonzó, tehát mikroszinten a ruházat funkciója a test eltakarása, strukturálisan pedig az idős test elidegenítése a divattól. A ruházat tehát segít abban, hogy az időseket elrendezzük a társadalomban, kijelöljük az életkoroknak megfelelő pozíciókat (Lurie 1981). Ezt a jelenséget Twigg (2013) *age-ordering* néven határozza meg: a kulturális normák adott életkorokhoz, életkorcsoportokhoz sajátos jellemzőkkel bíró ruhákat rendelnek. Az *age-ordering* társadalmi kontroll, olyan normatív cselekvés, ami a ruházatok segítségével meghatározza egy-egy adott életkorban a divattal, öltözködéssel kapcsolatos cselekvési lehetőségeinket.

Az életkor-specifikus elvárásoknak nem megfelelő ruházat viselése nevetségessé teszi a viselőjét, képet ad arról, hogy az illető nem tud (életkornak megfelelően) öltözködni. Számos írott és íratlan dresszkód (Alfano 2013) szembesít például azzal, hogy mit vegyünk fel hatvan fölött, mit ne viseljünk ötven fölött, azzal, hogy „a stílusos nő […] egy délutáni koktélpartira még jó alakja ellenére sem viselheti 45 évesen azt a miniruhát, amit 20 évvel fiatalabb kolléganője" (Schiffer 2002: 19). Számos tiltólistát találunk a harminc évesek öltözködésére vonatkozóan,[6] és a húszas éveinkre is jó, ha beszerzünk pár kötelező darabot.[7] Ebből a néhány példából is látható, hogy az életkor és öltözködés mentén szerveződő társadalmi kontroll nem a nyugdíjaskorba lépett nagymamákat célozza meg, hanem minden életkorban jelen van (Twigg 2013).

Klepp és Storm-Mathisen (2005) tinédzserek és felnőtt nők körében végzett vizsgálatából kiderült, hogy úgy serdülőkorban, mint felnőtt-, idősebb korban, nehéz életkornak megfelelő öltözetet találni: amíg a tinédzserek a túlzottan gyerekesnek ható megjelenéstől tartanak, addig az idősebb nők körében egyformán taszítónak hat a túl fiatalos (vö. Schiffer 2002) és a túl öreges megjelenés. Az életkorral együtt járó szerephalmozódás (feleség, anya, nagymama, alkalmazotti, majd nyugdíjas státusz, és az ezeknek megfelelő

[6] Például: 14 dolog, amit ne viseljünk 30 fölött, *https://www.stylemagazin.hu/hir/14-dolog-amit-ne-viseljunk-30-folott/9101/*.

[7] Például: 20 Clothing Items to Own by Age 20, *https://www.teenvogue.com/gallery/20-clothing-items-to-own-by-age-20*.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

dresszkódok) miatt tovább bonyolódik az életkor és öltözködés, megjelenés viszonya (Klepp és Storm-Mathisen 2005).

A társadalmilag elfogadott öltözet tehát végigkíséri az iskolaudvart és a későbbi, idősebb életkorokat; általában elfogadjuk ezeket az írott vagy íratlan dresszkódokat, hiszen arra vágyunk, hogy inkluzívak, befogadottak, *in* legyünk (Von Busch 2018). Bizonyított viszont, hogy az életkor előrehaladásával ezek a normák egyre szigorúbbak: az idős nőknek különösen fontos, hogy tudatában legyenek testük valóságának, és ennek megfelelően öltözködjenek.

Ezek a normatív elvárások egyértelműen diszkriminatívak: az időseket az öltözködési opciók limitálásával kirekesztik a divatból, a testet eltakaró ruházattal pedig szimbolikusan a társadalomból is kizárják, így ez a jelenség az életkoralapú diszkrimináció (*ageism* – Laws 1995) sajátos megnyilvánulása. A helyzetet tovább árnyalja a teljes *anti-ageing* mozgalom (Veresiu és Parmentier 2021), amely végső soron nemcsak az öregedés látható jegyei ellen harcol, hanem szimbolikusan az időseket mint vizuálisan kevésbé vonzó társadalmi kategóriát kívánja eltörölni (vö. a köznyelv megnyilvánulásaival, ahol az idősek gyakran társadalmi teherként jelennek meg, akiket el kell tartani). Azzal, hogy a szépségipar és a fitneszszolgáltatások lehetővé tették az idős test karbantartását, mintegy feladatként, társadalmi elvárásként tűzték az idősek elé ezeknek az (ön)szabályozó (*self-government* – Twigg 2015) gyakorlatoknak az igénybevételét. Így végső soron nemcsak az válhat morális döntéssé, hogy mit visel egy idősödő nő, hanem az is, hogy mennyire tart lépést az *anti-ageing* mozgalommal, tesz-e azért, hogy bármit viselhessen.

Kiút a diszkriminációból: a harmadik életkort befogadó divat

A fentiekben bemutatott diszkriminatív gyakorlatok ellenében számos olyan példát hozhatunk, amelyek a divatvilág, divatmarketing és divatmédia valamelyes nyitását (Twigg 2017) mutatják az idősödő korosztály felé, a közösségi médiában pedig radikálisabb megnyilvánulások is zajlanak. Ezeknek a változásoknak a magyarázatára Twigg (2017) két jelenséget hoz fel: a harmadik életkort *(third age),* valamint a divatiparban és -marketingben beállt változásokat. Mindkettő olyan strukturális magyarázat, amely az egyéni ágenciával egyetemben lehetőséget ad az életkor/divat dichotómia fellazítására, esetenként irrelevánssá tételére.

A harmadik életkor a posztmodern kor új identitásaként határozható meg, amelynek értelmében a hagyományos identitásképző változók (pl. nem, életkor, iskolázottság) elveszítik relevanciájukat, és helyettük egy sokkal képlékenyebb, folyékony (lásd például Bauman 2005) identitás jelenik meg. Ebben az új kontextusban az egyéni szabadság és ágencia válnak az identitás meghatározóivá: az identitás nem adott, hanem szabadon

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

választható (Twigg 2017). A jelenséget kiválóan tükrözik azok a közösségi médiában található manifesztumok, amelyek például az *#ageisjustanumber, #ageisnotavariable* hashtagek mentén szerveződnek. Az új identitás értelmében az életkor is szabadon választható, szubjektív, kognitív képzet (Barak 1987), és nem egy külső szemmel is látható, objektív, magától értetődő szociodemográfiai kategória.

Bauman (2005) nyomán természetesen tudjuk, hogy ezeknek a választott identitásoknak a meghatározásában a fogyasztás fontos szereppel bír. A fogyasztás jelen esetben nemcsak a divatipar olyan magától értetődő termékeire vonatkozik, mint a ruházat és a kiegészítők, hanem azoknak a szolgáltatásoknak az igénybevételére is, amelyek segítségével lehetővé válik a trendi ruhákat viselni képes fitt test elérése. Ezek a kortalan *(ageless)* társadalom irányába mutató gyakorlatok oda vezetnek, hogy a divat és öltözködés végül is morális cselekvéssé válik: az lesz idős, az blamálható a kora miatt, aki nem képes „megállítani az órát", lépést tartani azokkal a követelményekkel, amelyek célja a kortól független, fitt test elérése (vö. Öberg 2003).

A harmadik életkor kulturális spácium, amelyben olyan cselekvések jellemzik a *baby boomerek* (a második világháború és 1964 között született egyének csoportja) mindennapjait, mint az aktív szabadidő-eltöltés, egyéni kiteljesedés, önkifejezés. Aki naprakész, aki csatlakozni tud a trendekhez, és ennek nyomán kijelentheti, hogy identitása nem felel meg az időskorral kapcsolatos sztereotípiáknak, „jogot nyer" arra, hogy ebben a spáciumban megnyilvánuljon többek közt az öltözködés és a divat kapcsán. Aki viszont lemarad a fogyasztásról, mert olyan hagyományos változók mentén, mint például az anyagi helyzet, tehetetlen, az kívül reked a kortalan *(ageless)* társadalomból. Ebben a megközelítésben nyer értelmet Von Busch (2018) megjegyzése, amely szerint minden inkluzív gyakorlat új kirekesztéseket teremt, a demokratikus(nak tűnő) fogyasztások sajátos velejárója a befogadás és a kirekesztés. Az új szabadság tehát nemcsak az életkor ünneplésére, eltörlésére ad okot, hanem zavart is okoz: mihez kezdjen az, aki nem „fér bele" az új trendekbe, aki nem képes csatlakozni?

A harmadik életkor tehát csak első olvasatra inkluzív, számos kritika is megfogalmazható ellenében, hisz csupán a tehetős középosztály számára hozzáférhető, és miután az egyéni döntési szabadságot hirdeti, legitimál egy sor neoliberális gyakorlatot, például a fogyasztást helyezi az időskori sztereotípiákból való menekülés egyedüli eszközévé. Egy teljes körű *anti-ageing* fogyasztói trend épül a harc köré, amely végső soron arra sarkallja a nőket, hogy kordában tartsák testüket (Bordo 1993). Az is problematikus, hogy a sikeres (nem)öregedés *(successful ageing)* elvitathatja az öregedéshez való jogot (Applewhite 2016; Szmigin és Carrigan 2001), diszkriminálja azokat, akik képtelenek „haladni a korral", azaz a trendekkel, akik elfogadják és megmutatják valós életkoruk fiziológiáját. Az új diszkrimináció ellenében a helyes út az életkoralapú megkülönböztetések felszámolása lenne, ami magában foglalná az öregedéshez való jog artikulálását

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

is, az öregedés felszámolása, a kortalan *(ageless)* társadalom ellenében (Applewhite 2016).

Az életkorral összefüggő strukturális változások tehát ellentmondásosak, és ezek az ambivalenciák a társadalmi elvárásokban is jelen vannak: a diszkriminatív gyakorlatok az idős nőket kevésbé vonzónak, sőt taszítónak írják le, és ezzel párhuzamosan a kategória láthatatlanná tételét sürgetik. Ezzel együtt a „csinossággal" kapcsolatos társadalmi elvárások is lazulnak: az idős nőktől kevésbé várják el, hogy vonzók legyenek, aminek következménye lehet – ágencia szintjén – egy lazább magatartás a saját testtel és ennek megjelenítésével kapcsolatban (Borland és Akram 2007). Narasimhan (2017) brit felmérést idéz, amely szerint az 50 pluszos nők fele elégedetlen a testével és önbizalomhiánya van a megjelenésével kapcsolatosan, úgy érzi, nem illik bele az *ageless* társadalomba. Másrészt, a közösségi média életkor- és testpozitív mozgalmai felszabadítók.

Twigg (2017) a harmadik életkor mellett a divatiparban (főleg a termelésben és a marketingben) jelentkező változásokat tekinti az időskor/divat dichotómia valamelyes fellazulása okának. A divatkereskedelem profitorientált tevékenység, ami elsősorban a *fast fashion* logikáján keresztül érthető meg. A gyors nyereségszerzés miatt fontos, hogy új piacokra tegyen szert az ágazat: ezt egyrészt a szezonok felpörgetésével, a folyamatos újdonságkínálattal éri el, másrészt olyan marketingüzeneteken keresztül, amelyekkel új célcsoportok felé is nyit (mint amilyenek az idősek).[8] Első látásra tehát a fast fashion ténylegesen szerepet játszik a divat demokratizálásában. Valójában azonban ez a helyzet is ellentmondásos. Jó példa erre a Zara márka életkor-inkluzív kampánya, amelyben rendkívül fitt, fiatalos, negyven év fölötti modellek vallanak az öregedésről: Malgosia Bela divatmodell például azt, hogy jó lett volna nem megöregedni és megcsúnyulni, de legalább mentálisan kedvezőbb a helyzet időskorban, hisz több önbizalma lett (Ledbetter 2017).

Az idősek felé való nyitás nem csak a fentihez hasonló problémák miatt nehéz. A demokratikus(nak) (tűnő) kínálat[9] azért sem tudja gyökeresen felzárkóztatni az idősebb fogyasztókat, mert ezeknek a csoportoknak több és más igénye van: úgy méretben, mint szabásban, anyagokban, minőségben. Az életkorral gyakran együtt járnak az elitebb társadalmi pozíciók, ami ugyan lehetőséget teremt több kiadásra, de ehhez olyan fogyasztói elvárások is társulnak, amit a *fast fashion* nem mindig tud kielégíteni (Boyd Thomas és Okleshen Peters 2009). Ha kimozdulunk a diszkriminatív megközelítésekből, azt is látni kell, hogy az idősebb korosztály önértékelése, ízlése, a felhalmozott

[8] A *silver-market* jelzővel illetett fogyasztói csoport a népesség elöregedésével párhuzamosan növekszik: az Egyesült Államokra vonatkozó adatok szerint 2025-re 121 millió ötven év fölötti amerikai fogyasztóval kell számolnunk, akik a teljes ország népességének 35%-át adják ki (Boyd Thomas és Okleshen Peters 2009). Az Európai Unióban 2060-ra háromból egy polgár hatvanöt év fölötti lesz (Euorpean Commission 2019).

[9] Jelen írás fókusza nem terjed ki a fast fashion más jellegű gondjaira, így a környezetszennyezésre, az etikátlan munkakörülményekre stb.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

tapasztalatok miatt, stabilabb is lehet, ami a fogyasztásra nézve is fontos lehet, hisz artikuláltabban tudják megfogalmazni a termékekkel kapcsolatos elvárásaikat (Borland és Akram 2007). Ezért jogos a kérdés: mennyire tekinthető demokratikusnak az olcsó divat, mennyire tudja ténylegesen megszólítani a változatos igénnyel rendelkező idősebb korosztályt?

A divatiparral kapcsolatos felmérések azt mutatják, hogy a magas divatnak még ennél is több problémája van az idősebb életkor befogadásával: a kifutók a modellek méretét, bőrszínét, nemi identitását, szexuális orientációját tekintve egyre inkluzívabbak ugyan, de ez nem mondható el az idősebb modellek iránti nyitással kapcsolatban; a designerek még mindig leginkább a fiatal generációnak terveznek, az időseket célzó kínálatok limitáltak, stb. (Veresiu és Parmentier 2021). Az idősebb nők a hagyományos divatiparban tehát sokkal inkább *niche*-t, mint magától értetődő jelenlétet képviselnek (Sadkowska et al. 2017), ami arra enged következtetni, hogy az ágazat sokat hangoztatott inkluzivitása valójában csak a kitaszítottságat váltotta fel vagy enyhítette egy látszólagos befogadással (Von Busch 2018). A *Vogue Business* adatai (Arnett 2020) is ebbe az irányba mutatnak: 2014 és 2020 között, az életkor-inkluzivitás diskurzusával párhuzamosan a kifutók modelljeinek átlagéletkora 21 év volt, a legjobb helyzet a reklámok terén van, itt az átlagéletkor 25 év.

Divatkommunikáció: kortalannak lenni *vs.* „hévvel megöregedni"[10]

A divatszakma életkor-inkluzivitása a 2010-es évtizeddel kezdődött: a Lanvin a 62 éves Tziporah Salamont és a 82 éves Jacquie Murdockot szerepeltette a 2012-es őszi kollekciót övező kampányban (Narasimhan 2017), a Céline 2015-ben az akkor nyolcvanéves Joan Didion amerikai írónővel kampányolt (Jacobs 2015), a Dolce&Gabbana 2015-ös, spanyol életérzésre épülő kampányában nagymamák szerepeltek (Narasimhan 2017), és így tovább. Megannyi vizuális áttörés, ami mögött számos kétszínű üzenet húzódik meg.

Twigg (2017) az Egyesült Királyság magazinjaiban vizsgálta meg az idősödő nők reprezentációját és jelenlétét, és azt találta, hogy a hagyományos női lapoknak komoly kihívás ez a vizualizáció, hiszen a fiatalság esztétikai kategóriáját lazítják fel, amikor az idős(ödő), a sztereotípiák mentén kevésbé szép, sőt csúnya kategóriát is beemelik a tartalmakba: az időskor vizuális megjelenítése tehát zavaró, akár kockázatos, üzletrontó tevékenység is lehet a divatmagazinok számára. Ezek az eredmények megegyeznek

[10] Utalás *@idiosyncraticfashionistas* posztjára, amely szerint hévvel (verve) kell megöregedni, protestálva az időseket illető mindennemű diszkrimináció ellen (Veresiu és Parmentier 2021).

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Szmigin és Carrigan (2001) az 1980–1990-es évekről készített elemzéseivel. Az idős nők a divatújságokban továbbra is marginálisan vagy közvetett módon jelennek meg; az 50+ korosztálynak szánt trendek modellek nélkül, csak a ruhák fotóival illusztrálva jelennek meg, szimbolikusan utalva az ezeket viselő testekre, vagy olyan idősödő hírességeken keresztül mutatják be a témát, akiknek sikerült fittnek, vonzónak maradniuk – így aspirációul szolgálhatnak az olvasóközönségnek. A *Vogue* vizuális diskurzusa a kortalan stílus *(ageless style)* címkével írható le: 2007-es tematikus számában úgy kerültek egymás mellé nagyon fiatal és ötven feletti modellek, hogy utóbbiak nem mutatták az öregedés jegyeit (ráncok, ősz haj). A lap üzenete így az örök fiatalság köré épül: látható jegyek nélkül kell (nem) megöregedni, így végül is bármit viselhetünk, bármilyen életkorban (Twigg 2010). A kortalan stílus tehát nem az életkor biológiai és szociológiai kategóriáin keresztül működik, hanem az életstílusokon át, és a harmadik életkor fent leírt mozgalma manifesztumaként értelmezhető: az életkor döntés, életmód, fogyasztási stílus kérdése. Az *ageless* stílus cinikus: ikonjai magas státuszú szereplők, így az üzenet az, hogy a szépség- és fitneszipar drága termékeivel elérhetjük mindazt, amit ők (Tiidenberg 2018). Illusztrációként kapcsolhatjuk ide azt a virális tartalmat, amelyben az ötvenéves Jennifer Lopez ugyanazt a sokat sejtető Versace-ruhát viselte, mint a 2000-es Grammy Díjátadó Gálán. A testedzés megszállottjaként ismert J.Lo üzenete szerint egy megerősítést kívánt adni a nőknek arról, hogy az élet nem áll meg húszévesen (Bailey 2020).

A hagyományos divatmédia időseket marginalizáló vagy (de)moralizáló diskurzusaival szemben a *bottom-up* divatterjedés számos idős divatikont, „divatnagyit" (*fashion granny* – Mackinney-Valentin 2017) termelt ki, akik közül talán Iris Apfel az egyik legnépszerűbb és legextravagánsabb alak. Apfel színes, meghökkentő, kiegészítőkkel telített megjelenése fontos megerősítést adott az időskort sötét színekkel, szürkeséggel azonosító sztereotípiák meghaladására. Az egykor ritka madárnak[11] számító Apfel mellett ma már számos olyan blogot, Instagram-profilt találunk, amelyek az ötven, hatvan, akár nyolcan pluszos nők divattal kapcsolatos mindennapi gyakorlatait *(#outfitoftheday)* vagy radikális manifesztumait jelenítik meg.

Veresiu és Parmentier (2021) például az amerikai Ari Seth Cohen által működtetett *@advancedstyle* profilt, az *#advancedstyle* hasthageket és a közösséghez kapcsolható influenszereket vizsgálták. Következtetésük, hogy az *#advancedstyle* mozgalomként definiálható[12] jelenség azokat a törekvéseket fogja egybe, amelyek célja, hogy megerősítést adjon az idős nőknek arra nézve, hogy a divat életkorral kapcsolatos diszkriminációját

[11] *Rara Avis: Selections from the Iris Apfel Collection* címet viselte az Apfel ruhatárát a New York-i Metropolitanban 2005-ben bemutatott kiállítás.

[12] Erre példa az is, hogy Ari Seth Cohen *Advanced Style* címmel számos kiadványt tett közzé, a mozgalom a közösségi médián kívül is népszerű.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

az egyéni ágencia révén tematizálni lehet, és az időseket moralizáló diskurzusokat radikális, az időskort elfogadó és manifesztáló fogyasztás vizualitásával meg lehet törni (pl. a szereplők elutasítják a fényképek retusálását, a ráncok, az ősz haj megjelenik a fotókon). Ezek a cselekvések tehát stílusaktivizmusként definiálhatók (*styleactivism* – Veresiu és Parmentier 2021). Az idősebb nők által működtetett profilok számos típusa található meg a közösségi médiában, az intellektuálisabb tartalmaktól (pl. *@iconaccidental*) a hétköznapi idősek kreatív utcai divatját *(street style)* dokumentáló *@oldushká*n át olyan hibrid tartalmakig, amelyek mondjuk a divatlapok közösségi felületeinek felelnek meg (pl. *@babú*).

A közösségi médiában számos olyan hashtaget találunk, mint amilyen az *#over40, #over50* és társaik. Ezek a felvállalt életkorközösségek szimbolikusan erősítik meg az idősebb korosztályt és jogát a divathoz. Tiidenberg (2018) azt találja érdekesnek, hogy az öregedés fogalma nem igazán szerepel az idősebbek Instagram-tartalmaiban, illetve gyakran pozitív jelzőkkel, gyakorlatokkal összekapcsoltan jelenik meg (egészséges öregedés, megérdemelt test, megharcolt test stb.), ami alapján arra következtethetünk, hogy ezek a tartalmak a büszkeség kinyilvánítására, öndicséretre *(self-gratulation),* a kortalanság-paradigma érvényesítésére is megfelelők.

Annak ellenére, hogy sok esetben ellentmondásosak a profilok, vagy legitimálják a domináns diskurzust, a közösségi média idős hölgyei mégis inkább lerombolják, megkérdőjelezik a divat/életkor dichotómiát, hiszen az életkort felvállaló hashtagekkel és vizuális tartalmakkal láthatóvá teszik a korábban láthatatlanságra ítélt idős nőket (vö. azzal, hogy még az életkort sem illik megkérdezni tőlük), a testhez és divathoz kötődő cselekvő életstílusra helyezve a hangsúlyt új tudást termelnek (Tiidenberg 2018). A radikálisabb profilokon (pl. *@advancedstyle*, *@iconaccidental*) az öregedés politikai jelenség, protesztmozgalom, nemcsak az időseket általában ért sztereotípiákkal és társadalmi elvárásokkal szemben, hanem a közösségi média, jelen esetben az Instagram világa ellenében is (Veresiu és Parmentier 2021): egy zömmel fiatalok által használt felületen alakul ki egy olyan mozgalom, amely a divatinfluenszer klasszikus imázsát is kikezdi (fiatal, szponzorált, bólogató tartalmak, végső soron a társadalmi normák és az *ageism* legitimálása).

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Irodalom

Applewhite, A. (2016) *This Chair Rocks: A Manifesto against Ageism*. New York: Celadon

Arnett, G. (2020) Despite push for age diversity, young models still rule the runway, *Vogue Business,* február 17., *https://www.voguebusiness.com/fashion/age-diversity-fashion-weeks-balenciaga*

Bailey, A. (2020) Jennifer Lopez explains exactly how she felt wearing that Versace dress the first and second time, *Elle,* január 17., *https://www.elle.com/culture/celebrities/a30513997/jennifer-lopez-versace-dress-interview/*

Barak, B. (1987) Cognitive age: A new multidimensional approach to measuring age identity, *International Journal of Aging and Human Development*, 25(2): 109–127.

Barnard, M. (2002) *Fashion and Communication*. London: Routledge

Bauman, Z. (2005) *Liquid Life.* Cambridge: Polity

Bordo, S. (1993) *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and the Body*. Berkeley: University of California Press

Borland (née White), H. és Akram, S. (2007) Age is no barrier to wanting to look good: Women on body image, age and advertising, *Qualitative Market Research*, 10(3): 310–333.

Boyd Thomas, J. és Okleshen Peters, C. L. (2009) Silver seniors: Exploring the self-concept, lifestyles, and apparel consumption of women over age 65. *International Journal of Retail&Distribution Management*, 37(12): 1018–1040.

Crane, D. (1999) Diffusion models and fashion: A reassessment. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science,* 566(1): 13–24.

—— (2000) *Fashion and Its Social Agendas: Class, Gender, and Identity in Clothing*. Chicago: University of Chicago Press

European Commission (2019) *The Silver Economy, https://silvereconomyforum.eu/wp-content/uploads/2019/07/Silver-Economy-Brochure.pdf*

Halliwel, E. és Dittmar, H. (2003) A qualitative investigation of women's and men's body image concerns and their attitudes towards ageing, *Sex Roles*, 49(11–12): 675–684.

Jacobs A. (2015) Joan Didion on the Céline ad, *The New York Times,* január 7., *https://www.nytimes.com/2015/01/07/fashion/joan-didion-on-the-celine-ad.html*

Klepp, G. I. és Sorm-Mathisen, A. (2005) Reading fashion as age: Teenage girls and grown women's accounts of clothing as body and social status, *Fashion Theory,* 9(3): 323–342.

Laws, G. (1995) Understanding ageism: Lessons from feminism and postmodernism, *The Gerontologist,* 35(1): 112–118.

Ledbetter, C. (2017) Zara used models over 40 and totally missed the point, *Huffpost,* augusztus 31., *https://www.huffpost.com/entry/zara-models-over-40-older-models_n_59a82036e4b0a8d14573b618*

Lurie, A. (1981) *The Language of Clothes*. New York: Random House

MacKinney-Valentin, M. (2017) *Fashioning Identity: Status Ambivalence in Contemporary Fashion.* London: Bloomsbury

Narasimhan, D. (2017) Considering your age: A study of how women above the age of sixty express themselves through fashion, *Fashion – Scope (Art&Design),* 15: 42–49.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Nistor, L. (2017) A nő, ha negyven. Vagy ennél is több. Rövid összefoglaló életkor és divat ambivalens kapcsolatáról. In Bakó R. K. és Horváth G. (szerk.): *Argumentor Műhely. Diskurzusok az alkonyról*. Nagyvárad–Debrecen: Partium – Debreceni Egyetemi Kiadó. 165–182.

Öberg, P. (2003) Images versus Experience of the Ageing Body. In C. Fairlcloth (szerk.): *Ageing Bodies: Images and Everyday Experience.* Walnut Creek: AltaMira. 103–139.

Sadkowska, A., Townsend, K., Fischer, T. és Wilde, D. (2017) (Dis-)engaged older men? Hegemonic masculinity, fashion and ageing, *Clothing Cultures,* 4(3): 185–201.

Schiffer M. (2002) *A stílusos nő.* Budapest: Officina '96

Szmigin, I. és Carrrigan, M. (2001) Learning to love the older consumer, *Journal of Consumer Behaviour,* 1(1): 22–34.

Tiidenberg, K. (2018) Visibly ageing femininities: Women's visual discourses of being over-40 and over-50 on Instagram, *Feminist Media Studies,* 18(1): 61–76.

Twigg, J. (2010) How does Vogue negotiate age? Fashion, the body, and the older women. *Fashion Theory*, 14 (4): 471–490.

—— (2015) Dress and age: The intersection of life and work, *International Journal of Ageing and Later Life,* 10(1): 55–67.

—— (2017) Fashion, the media and age: How women's magazines use fashion to negotiate age identities, *European Journal of Cultural Studies,* 21(3): 334–348.

Veresiu, E. és Parmentier, M.-Á. (2021) Advanced style influencers: Confronting gendered ageism in fashion and beauty markets, *Journal of the Association for Consumer Research,* 6(2): 263–273.

Veblen, Th. (1994 [1899]) *The Theory of the Leisure Class.* London: Penguine

Von Busch, O. (2018) Inclusive fashion – an oxymoron – or a possibility for sustainable fashion?, *Fashion Practice,* 10(3): 311–327.

www.interkonyv.hu

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

A kötet szerzői

Deczki Sarolta (1977) irodalomtörténész, kritikus, filozófus, tudományos munkatárs (ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet). Kötetei: *Az érzékiség dicsérete* (2013); *Meredek sziklagerincen: Husserl és a válság problémája* (2014); *Fordított világ* (2016). E-mail cím: *sarolt@gmail.com.*

Fiáth Heni (1983) designkultúra-kutató, egyetemi tanársegéd (Budapesti Műszaki Egyetem, Szociológia és Kommunikáció Tanszék), doktorjelölt a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen. E-mail cím: *henifiath@gmail.com.*

Keszeg Anna (1981) kultúrakutató, egyetemi docens (Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Elméleti Intézet; Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Kommunikáció, Közkapcsolatok és Reklám Intézet). Az Erdély Múzeum-Egyesület *Letöltés* könyvsorozatának szerkesztője, a DETECt – *Detecting Transcultural Identity in European Popular Crime Narratives* kutatási program résztvevője. Korábbi kötete: *Divat-újratervezés* (Budapest, METU, 2022). E-mail cím: *keszeg.anna@fspac.ro.*

Kuti Csongor (1975) alkotmányjogász, egyetemi docens (Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem). Korábbi kötetei: *Post-Communist Restitution and the Rule of Law* (Budapest, CEU, 2007); *Öt esszé az online szólásszabadságról* (Marosvásárhely, UART, 2020). E-mail cím: *kcsongi@yahoo.com.*

Müllner András (1968) az ELTE Média és Kommunikáció Tanszékének docense, a tanszéken működő Minor Média/Kultúra Kutatóközpont vezetője. Kutatási területe a magyar neoavantgárd művészet, illetve a vizuális kultúra és a kisebbségek ábrázolása. 2019 decemberétől négyéves OTKA-kutatást vezet „A magyarországi részvételi filmkultúra története és jelenlegi gyakorlatai, különös tekintettel a sérülékeny kisebbségi csoportok önreprezentációjára" címmel. E-mail cím: *mullner.andras@btk.elte.hu.*

Nistor Laura (1978) szociológus, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Társadalomtudományi Tanszékének docense. Kutatásai elsősorban a fenntartható fogyasztásra, a környezettudatosságra fókuszálnak. Az *Acta Universitatis Sapientiae Social Analysis* folyóirat felelős szerkesztője. E-mail cím: *nistorlaura@uni.sapientia.ro.*

Open Access 2026-11-05 © Typotex Kiadó

Pál Eszter (1972) szociológus, eszme- és tudománytörténész, egyetemi docens (ELTE TÁTK, Szociológia Intézet, Társadalomelmélet Tanszék). Legutóbbi szerkesztett kötete: *A tudomány keretei* (Budapest, Opitz, 2021). Önálló kötete: *A viktoriánus Anglia. Tudomány és társadalom* (Budapest, Eötvös, 2015). E-mail cím: *pal.eszter@tatk.elte.hu.*

Sári B. László (1972) irodalomtörténész, kritikus, műfordító, az Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszékének docense a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karán. Könyvei: *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára* (Budapest, Kalligram, 2006); *„Joe csikorgó fogsora vagyok". A kortárs amerikai minimalista próza vázlata* (Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó, 2014); *Mi jön a posztmodernre? Változatok a posztmodern utáni amerikai fikciós prózára* (Budapest, Balassi, 2021). E-mail cím: *sari.laszlo@pte.hu.*

Sidó Anna (1987) művészettörténész, gyűjteményi kurátor (Petőfi Irodalmi Múzeum, Művészeti, Relikvia- és Fotótár). Korábbi kötetei: *„Melyik talál?" Arany János életében készült képmásai* (társszerző: Kaszap-Asztalos Emese, Budapest, PIM, 2018); *Csáth Géza személyesen. Alternatív életrajz* (társszerző: Molnár Eszter Edina, Budapest, PIM, 2021). E-mail cím: *sidanna4@gmail.com.*

Varga Krisztina (1992) az ELTE BTK, Filozófiatudományi Doktori Iskola „Film, média és kultúratudomány" oktatási programjának hallgatója. Doktori kutatásának középpontjában a kisebbségek kulturális reprezentációja és a roma múzeum kérdése áll. E-mail cím: *krisztina.varga@btk.elte.hu.*

Zemplén Gábor (1973) tudománytörténész, filozófus, egyetemi tanár (ELTE, Gazdaságtudományi Kar, Érveléselmélet és Marketing Tanszék). Könyvei a fogalmak jelentőségét vizsgálják a tudományos felfedezés során: *Törékeny spektrum. Newton érvei* és *Fokozódó polaritás. Goethe módszere* (Budapest, Typotex, 2015 és 2019), illetve a tudomány természetének oktatásához kapcsolódnak (*The History of Vision, Colour, and Light Theories,* Bern, Bern Studies in the History and Philosophy of Science, 2006; társszerzőkkel: *A tudomány határai,* Budapest, Typotex, 2008). E-mail cím: *zemplen@gtk.elte.hu.*

www.interkonyv.hu